

57779

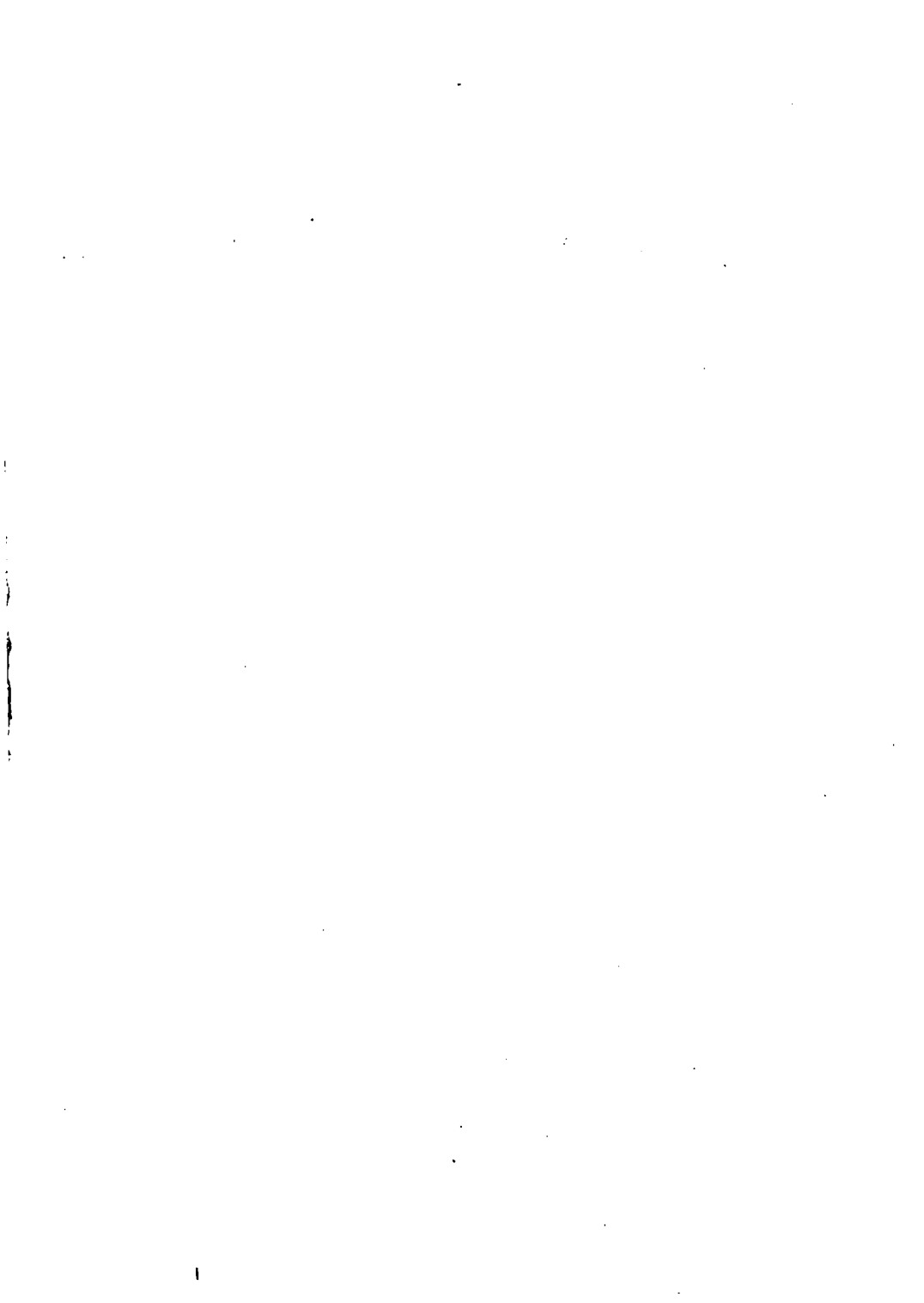
57779

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Globóbisa

'82 / 1

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A NŐ A TÖRTÉNELEMBEN

Marie-Thérèse d'Alverny: Hogyan látták a nőt a teológusok és a filozófusok	3
Alexander Gieysztor: A nő a 10–13. századi civilizációkban. A nő Kelet-Európában	40
Yvonne Knibiehler: Az orvosok és a női természet kérdése Napoleon Polgári Törvénykönyvének idején	55
Claude Fohlen: A nő a társadalomban	85
Villa Renzo: A prostitúció, mint történettudományi probléma . . .	119
Christopher Lasch: Az átalakulóban levő család	131
<i>BIBLIOGRÁFIA</i> (Nő és társadalom)	140

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900 közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8212774 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

MARIA-THÉRÈSE D'ALVERNY:

HOGYAN LÁTTÁK A NŐT A TEOLÓGUSOK ÉS A FILOZÓFUSOK?

(La femme dans les civilisations des 10e – 13e siècles; Actes du colloque tenu a Poitiers les 23–25 septembre 1976. Poitiers, 1977. 15–39)

A 12. századi teológia és filozófia nő-fogalmát elemezni minden szempontból hálátlan feladat. A teológusok a kérdésről szólva mindössze annyit tesznek, hogy glosszákat írnak a Szentírás szövegeihez az egyházatyák írásainak felhasználásával, úgyhogy itt ne reméljünk eredeti megállapításokat; a moralisták szokásos közhelyei, tiszteletreméltó múltjuknál fogva aligha enged változatokat, a természetfilozófusokat pedig a probléma igen kevésbé érdekli. Nyugodjunk hát bele, hogy előadásunk rideg lesz, az illusztráló szövegek egyhangúak, és hogy csak pontatlan képet adhatunk az idézett férfiak valószínű felfogásáról. Van ugyanis az önmagában való nő, az Éva anyánk jelképezte absztrakt típus, és vannak a nők: rokonok, apácák, királynék, akikkel a tudós szerzetesek földi életük során kapcsolatban álltak, vannak továbbá a női szentek, akiknek erényét magasztalniuk kellett, jóllehet őket többnyire hagiográfiai konvenciók alapján ítélték meg. Sajnos a kijelölt téma arra kényszerít bennünket, hogy mi „a nő” problémáját taglaljuk.

A teológusok „a nővel” Éva kapcsán foglalkoznak, vagy a Genézis könyvét¹ kommentálva, vagy a Summákban és Szentenciákban. A nőt először a Genézis első fejezetének 27. verse említi: „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt; férfiúvá és asszonnyá teremté őket.”² Az előző vers (1, 26) juttatja kifejezésre Isten akaratát: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra); a szöveget két vonatkozásban is kommentálták. Először is a *faciamus* (teremtsünk) többszára az egyházatyák szerint a Szentháromságra utal, és nem az angyalok közreműködésére, mint ahogy ezt bizonyos zsidó hagyomány is tartja. Az angyalok közreműködését mindamellett nem utasítja el teljesen a keresztény bibliamagyarázat; a nő teremtésében ezt olykor sugallja vagy el is fogadja.³ Más kommentárok pedig az *imago* és *similitudo* (kép és hasonlatosság) kifejezésekre vonatkoznak. A kérdés az, hogy a két fogalom hasonló-e, vagy pedig különbséget, mégpedig fokozati különbséget kell-e látnunk a kép és hasonlatosság szavak kö-

zött? Ez a kérdés olyan élesen vetődik fel a 12. század vitáiban, hogy egy terjedelmes tanulmány is született: *Képmás és hasonlatosság a 12. században* címmel.⁴ A szerző több oldalt szentelt a kérdés témánkat közvetlenül érintő vonatkozásának: férfi és nő Isten képmására teremtetett? – kérdéssel, hiszen egyes teológusok szerint a nő nem részesült abban a megtiszteltetésben, hogy közvetlenül Isten képmása lenne, hanem csupán Ádámé; őt csak a *similitudo* (hasonlatosság) illeti meg. Az általunk vizsgált időszakban, úgy tűnik, a harmadik kérdés nem vetődött fel. Az ugyanis, hogy a Genézis idézett verséből következtethetünk-e az első ember kétnemű voltára? Alexandriai Philón hajlik e felé az interpretáció felé: „A kép szerint teremtett ember eszme volt, vagy típus, testetlen eszme, nem férfi és nem asszony, és természete szerint romolhatatlan.”⁵ Nisszai Szent Gergely, aki Philón *De opificio mundi*-jából (A világ teremtése) indul ki, az ember teremtéséről szóló értekezésében azt írja, hogy a nemiség a bűn eredménye.⁶ Távoli tanítványa, Johannes Scotus még tovább megy, szerinte a nemek közötti különbség megszűnik a végső *apokatasztazisz*-kor (végítélet), mikor a teremtés, megújulván, fokozatosan visszatér teremtőjéhez.⁷ Eriugenát ismerték a 12. században, de a *Periphiseon* eme szakasza, tudomásunk szerint, nem lett vita tárgya. A kora középkorban ez idő tájt a Genézis-interpretációk legfőbb teológustekintélye, Szent Ágoston ezen a ponton nem követete a philóni bibliamagyarázatot.⁸

A nő teremtését a Genézis második fejezete írja le; a nőnek ekkor még nincs külön neve. Isten a föld sarából formálja az embert, majd élő lehellet lehel belé és a paradicsomba helyezi. Majd így szól: „Nem jó az embernek egyedül lenni: szerzek néki segítőtársat (*adiutorium*), hozzá hasonlót.”⁹ Isten álmot bocsát Ádámra, kiveszi egy oldalbordáját, hússal tölti be annak helyét, asszonnyá „alkotá” az oldalbordát és Ádámhoz viszi, aki felkiált: „Ez már csontomból való csont, és testemből való test; ez asszonyembernek (*virago*) neveztessek, mert emberből vétetett (*vir*).”¹⁰ A Biblia szavát a legtöbb teológus „szellemi” értelemben magyarázza; Ágoston nyomán¹¹ az álomba merült Ádám bordájából származó nőben csodálatos képét látják a kereszthalált halt Krisztus megnyílt oldalából születő Egyház születésének. Kevés kommentátor firtatja a bordából formált női test teremtésének módját; annyit mondanak, hogy az isteni hatalom egyik megnyilvánulása, és a kenyér megsaporításának csodájára utalnak; mások, az Isten által teremtett természet csodáit vizsgálva a számos kalászt termő búzamag példáját hozzák fel. A természetfilozófusok általában csak felhívják a figyelmet azokra a nehézségekre, amelyeket egy ilyen versmagyarázat jelent. Egyiküket, aki volt

olyan meggondolatlan, és a megszokottól eltérő magyarázattal állt elő, szigorúan utasították és vissza kellett vonnia szavait. A bibliai elbeszélés másik figyelemre méltó pontja a nő helyének meghatározása a férfival szemben: *adiutorium simile sibi* (segítő társat, hozzá hasonlót); ez a szóhasználat feltehetően azzal van kapcsolatban, hogy Isten az oldalbordát választotta a nő megalkotására, aki nem úrnője, nem is rabszolgája, hanem társa a férfinak.

A Genézis harmadik fejezete az első emberpár bűnbeesését írja le, és így alkalmas arra, hogy mind a bibliai kommentárok, mind a teológiai értekezések hosszan fejteggessék a nő szerepét, és különösen bűnösségi fokát. Melyikük a bűnösebb? A férfi vagy a nő? Abból, hogy némelyek Ádámnak a bűnbeesésben való bűnrészességét nem tartják kisebbnek, nem következik a nők kedvezőbb megítélése. A nőre kiszabott két büntetésből: „Fájdalommal szülsz magzatokat” és „ő pedig uralkodik te rajtad”,¹² csak a másodikhoz fűztek a nő sorsát illetően figyelemre méltó megjegyzéseket.

Mindeddig a nőnek nem volt neve; Ádám akkor ad neki nevet, mielőtt együtt elhagynák a paradicsomot: Éva lesz a neve, mivel ő lett anyja minden élőnek.¹³ Inkább minden halandónak, mondja egy 12. századi biblíamagyarázó.¹⁴

A Genézis könyvét kiegészítik még olyan szövegek, amelyek segítenek meghatározni a nő helyét a keresztény közösségen belül és magatartásához útmutatóul szolgálnak. Szent Pál illemkódexet egyesít erkölcsi intésekkel, közben az emberiség kezdeteire hivatkozik, noha nem mulaszt el emlékeztetni arra, hogy Krisztusban nincs se zsidó, se görög, se férfi, se nő.¹⁵ A Korinthus-beliekhez írott első levelében arra int, hogy a nők a keresztény gyülekezetben fedjék be fejüket, a férfiak viszont hajadonfőtt imádkozzanak; indokai a végső kiigazítás ellenére a férfiúi felsőbbrendűség hiveinek szolgáltatniuk érveket: minden férfiúnak feje Krisztus; az asszonynak feje pedig a férfiú; A férfiúnak nem kell befednie fejét, mivel ő az Istennek képe és dicsősége; de az asszony a férfiú dicsősége. Mert nem a férfiú (az első férfiú) van az asszonyból, hanem az asszony a férfiúból. Mert nem is a férfiú teremtett az asszonyért, hanem az asszony a férfiúért. Ezután az apostol ezt mondja: „Mindazonáltal sem férfiú nincs asszony nélkül, sem asszony férfiú nélkül az Úrban. Mert amiképen az asszony a férfiúból van, azonképpen a férfiú is az asszony által, az egész pedig az Istentől.”¹⁶ Kicsit később Pál azt tanácsolja az asszonyoknak, hogy hallgassanak a gyülekezetben, ha pedig meg akarnak tudni valamit, kérdezzék meg otthon a férjüket.¹⁷ A korinthusi nők nyilvánvalóan bőbeszédűek voltak, az igehirdető pedig így védekezett

az alkalmatlan közbeszólások ellen. Hasonló tanácsokat találunk az Efézus-beliekhez és Kolossébeliekhez írott levelekben is, de itt ezeket a házasságot szentesítő hasonlat egészíti ki: „Ti férfiak, szeressétek a ti feleségeteket, miképpen Krisztus is szerette az egyházat, és Önmagát adta érte. Azért ti közületek is, ki-ki az ő feleségét úgy szeresse, mint önmagát.”¹⁸ De Pál gondosan hangsúlyozza, hogy az asszony alá kell hogy vesse magát férjének az Ūrban. A Timótheushoz¹⁹ és Titushoz²⁰ írott levelek az illemtudókat egészítik ki: tanácsokkal látja el a nőket arra vonatkozóan, hogy öltözködjének illemtudóan és feltűnő fényűzés nélkül, hogy mi az özvegyek és idősebb nők szerepe a keresztény gyülekezetekben, a fiatalabbakat pedig bevezeti az erények gyakorlásába. A Timotheushoz írott levélben említi Éva bűnét, alávetettségének okát: „Mert Ádám teremtett elsőknek, azután Éva. És Ádám nem csallattatott meg, hanem az asszony megcsallattatván, bűnbe esett.”²¹ Szent Pálhoz hasonlóan Szent Péter²² is azt ajánlja, hogy az asszonyok engedelmességedjenek férjük akaratának a Szentírás szent asszonyainak példáját követve, a férfiak pedig lakjanak együtt értelmes módon feleségükkel, az asszonyi nemnek, mint „gyöngébb edénynek” tisztességet tévén, mint akik örökös társaik az élet kegyelmében. A kereszténység kezdetén a férfi és nő Isten előtti egyenlősége ilymódon fogalmazódik meg, ám ezt az egyenlőséget a szellemi életben találjuk, és nem a gyülekezetek szokásaiban. A nő alávetettsége szabadon vállalt kötelesség, amelyet mérsékel a szerelem és a neki járó figyelmesség.

A Genezist kommentáló egyházatyák közül Nyugaton a leggyakrabban Szent Ambrust és Szent Ágostont idézik. Szent Ambrus a hat nap leírásában Szent Vazulnak a Hexaameronról írott homiliáit követi, de Vazul az ember teremtésénél megáll. Ambrus a *De paradiso*- (A paradicsomról)-ban önállóban elmélkedik a férfi és a nő megjelenéséről, a Gondviselés által nekik szánt sorsról. Először is, felmerül a kérdés, miért teremtette Isten az asszonyt, ha egyszer ennek rossz vége lett. Isten, mondja Ambrus, megalakította az asszonyt, akinek az emberi nem szaporodását kell szolgálnia, bár jól tudta, hogy magával rántja férjét a bűnbe; ám Istennek jobban tetszett, hogy sok lény legyen, akiket majd megválthat, mintsem az egy szem Ádám, minden büntől menten.²³ A nőnek mégis megvolt az a fontos kiváltsága, hogy Isten a paradicsomban teremtette, míg a férfit a paradicsomon kívül. Ebből is látni, hogy nem számít sem a hely méltósága, sem a származás előkelősége, hanem csakis az erény. A paradicsomon kívül, tehát a méltatlan helyen teremtett férfi megmutatta, hogy ő a jobb; a rangosabb helyen, a paradicsomban teremtett nő viszont silányabbnak bizonyult, hiszen első-

ként csábult el, és még a férjét is bűnbe vitte.²⁴ A vélemények eltérőek; a magam részéről én úgy vélem, mondja Szent Ambrus, hogy a nővel kezdődött a rossz, általa kezdődött a hazugság. A nő vitte bűnbe a férfit és nem a férfi a nőt, miként Pál is mondja.²⁵

A magatartásbeli különbség mélyén olyan indítóokok vannak, vagy legalább is olyan mozzanatok, amelyek a két lény természetéből következnek; és itt Ambrus Philóntól²⁶ veszi a férfi és az értelem (*mens*), a nő és az érzékenység (*sensus*) párhuzamát. E hasonlat gyakran szerepel a férfiúi felsőbbrendűség bizonyítására, holott kettejük szoros egységét fejezi ki, hiszen a férfi és a nő, miként az értelem és az érzékenység, nem nélkülözhetik egymást. Hiszen a nő önmagában *adiutorium bonum*, jó segítő társa a férfinak, igaz, *inferior adiutorium* (alacsonyabbrendű segítőtárs).²⁷ A nő bűnbocsánatot nyer, mert bevallotta a bűnét; férje felé kell fordulnia és szolgálnia őt, mindenekelőtt azért, hogy ne essék könnyen bűnbe, azután pedig, hogy egy erősebb lény hatalma alatt, megfogadja annak tanácsait. Ebben az alávetettségben, teszi hozzá Ambrus, számomra nyilvánvaló Krisztus és az Egyház misztériuma. Ez az Egyház Krisztushoz való „megtérésének” az előképe, valamint az isteni Ige jámbor szolgálatáé, ami ugyancsak előbbre való, mint az evilági szabadság.²⁸

Ágostonnak a *De genesi contra Manichaeos* (A manicheusok ellen) c. írásában²⁹ található értelmezése hasonló Szent Ambruséhoz. Ő is előveszi a philóni hasonlatot, de továbbfejleszti és fokozza; úgy véli, hogy a nő alávetettsége a dolgok rendje; úgy helyes, ha a férfi uralkodik a nőn és kormányozza, ahogy a lélek a testet és a férfiúi értelem ura a lény animális részének; ha a nő uralkodik a férfin és az animális rész az értelmén, akkor a házban minden a feje tetejére áll. A nő arra teremtett, hogy a férfi segítő társa legyen; a férfi kormányoz; a nő engedelmes; a férfit az isteni Bölcsesség kormányozza, a nőt a férfi. Ágoston is hivatkozik Szent Pálra: a férfi feje a Krisztus; a nő feje a férfi. Ágoston mindamellettszögezi, hogy a *homo* (az ember), aki első teremtésekor férfinak és asszonynak teremtett (hozzátéveszi azonban, hogy szó sincs kétneműségről), tehát az emberi lény, férfi és nő, Isten képmása; így hát a nő, csakúgy mint a férfi, részesül az isteni képmás megújulásának és „átformálásának” kegyelmében.³⁰

Utolsó idézetünk a *De Genesi ad litteram*-ból (Genezis-magyarázat) való, és úgy tűnik, hogy ebben a kommentárban Ágoston kedvezőbb véleménnyel van a nőkről. A férfi és a nő Isten által elrendelt egyesülését magasztalja. A nőt azért teremtette Isten a férfi oldalbordájából, hogy jelezze azt a szerelmet, amely összeköt férjet feleséggel.³¹ A Genezis elbeszélése

első sorban szent jelkép: mint már Ambrus is mondta, az alvó Ádám bordájából formált Éva a kereszthalált halt Krisztus nyílt sebéből született Egyházat jelképezi: *Dormit Adam, ut fiat Eva; moritur Christus, ut fiat Ecclesia.*³² (Ádám alszik, hogy legyen Éva, Krisztus meghal, hogy legyen Egyház.) Ezt a misztikus magyarázatot, amelyet a középkori teológusok alázatosan követnek, Szent Pál tekintélye támasztja alá: *Dicit Apostolis ipsum Adam formam futuri esse.*³³ (Az apostoloknak mondja, hogy ő a jövőő Ádám előképe.) Látni fogjuk, hogy e szimbólum alapján marasztalják el az egyik merész természetfilozófust, mert kétségbe merete vonni a Genézis szó szerinti értelmét.

Ágoston azt is megvizsgálja, hogy milyen felelőssége van férfinak és nőnek a bűnbeesés történetében.³⁴ Igaz, írja, hogy a nő hagyta magát elsőnek elcsábítani, és ő bujtotta föl Ádámot az Istennek való engedetlenségre, de a férfi ellenállás nélkül engedett, és nem használta az eszét; ezért egyformán bűnösök. A nő büntetésének magyarázata: *et ipse tui dominabitur* (ő pedig uralkodik te rajtad) mutatja, hogy a nő nem természete, hanem bűne miatt rendeltetett a férfi uralma alá. A szerelemmel egyesült alávetettség kemény, a rabszolgasághoz hasonló szolgasággá változott, és ez szintén a bűn következménye. Igaz, hogy a szeretet révén a házastársak egymást kölcsönösen szolgálhatják, az apostol azt azonban nem engedi meg a nőnek, hogy férjét kormányozza. Az isteni parancs a férfinak ítélte az uralkodást; *Maritum habere dominum meruit mulieris non natura, sed culpa.* (Nem a természete, hanem a bűne miatt érdemlette meg a nő, hogy férje ura legyen.)

Szent Jeromos közismerten az egyik szélsőségből a másikba esik; a nőt önmagában megveti, de női barátainak bőkezűen osztogatja tanácsait, és csak úgy dől belőle a jámbor római asszonyok dicsérete. Blesilla nevű barát-nője postumus kívánságának eleget téve kommentálja Jeromos a Prédikátor könyvét³⁵; Blesilla emlékének tisztelete nem enyhíti a női nem iránti szigorát. A szent szerző azt írja, hogy a nő keserűbb a halálnál, és hogy az a csapda, amelybe a bűnös beleesik. Erre Szent Jeromos még rálicitál: a nő minden baj forrása; általa lépett be a halál a világba; elragadja a férfiak drága lelkét. Ha meghódítja szerencsétlen kedvese szellemét, magával ragadja, s a férfi nem is nézhet körül, hogy merre jár; és kiveti hálóját az ifjú szívére. Salamon nem meggondolatlanul beszél így a nőkről, hanem tapasztalathól, hiszen éppen azzal sértette meg Istent, hogy elcsábult a nőktől. A Prédikátor azzal folytatja, hogy nem tudott igaz nőt találni a világban; hiszen a nő, magyarázza Szent Jeromos, az öröme, és nem az érényre csábít. A férfiak serdülő koruktól fogva csábulnak a rosszra, az emberi nem megrontásában

mégis a nőké az elsőbbség: *In hac ruina generis humani, facilius ad casum est mulier.* (Az emberi nem eme romlásában a nő bukik könnyebben.) És e pesszimista elmélkedések alátámasztására Vergiliust idézi:³⁶

varium et mutabile semper

Femina

(Amilyen hóbotos az asszony, / Éppolyan ingatag is)

Szent Jeromos nőellenes fegyvertára még gazdagabb Jovinianus ellen írt értekezésében.³⁷ Szembeszállva az aszketikus irányzattal, Jovinianus a házasságot dicsőíti, a szüzességet és a teljes önmegtartóztatást pedig elítéli, szerinte ugyanis ezek a manicheus dogmákhoz tartoznak. Az értekezést a felháborodott olvasók elvitték Jeromoshoz, és ő szabályos cáfolatot írt el-lene. Jovinianus bibliai idézeteivel könnyen szegezett szembe szintén bibliai, de ellentétes értelmű idézeteket, majd profán szerzőkre hivatkozva kimutatta, hogy még a pogány antikvitásban is becsben tartották a szüzességet vagy azt, ha az özvegy nem házasodott újra. A mű terjedelmes és egyben legérdekesebb része a házasság kényelmetlenségeit festi le, különösen pedig, hogy mit jelent a filozófusok számára; a leghíresebb példa Szókratész házassága. Nagy sikert aratott Theophrasztosz egy művének,³⁸ egy maró, nőellenes gúnyirat idézésével, amely szerint a nők okozzák minden baját azoknak, akik voltak olyan óvatlanok, hogy feleségül vették őket. Hosszú a 12. századi szerzők listája, akik használták és néha ki is színezték a Jeromos-szöveget és a Theophrasztosz-idézetet.³⁹ Noha Jeromos és Theophrasztosz célja az volt, hogy elriasszák a bölcset, ill. az egyházatya a papot a házassági kötelektől, az idézett mű a pikantériát sem nélkülöző példák és érvek tárháza lett a moralisták és szatirikusok kezében. Juvenalisból is meríthettek volna, akinek szatíráit szorgalmasan másolták a 11. és 12. században, de a *Szatírák* távolról sem közelítik meg az *Adversus Iovinianum* (Jovinianus ellen) népszerűségét; csak hébe-hóba idéznek a Hatodik Szatírából, amely főleg a kicsapongás és a bujálkodás ellen irányul, és amelynek a magzatelhajtó asszonyokról szóló része igen szórakoztató. A „négy nagy” latin nyelven író egyházatya közül időrendben az utolsó Nagy Szent Gergely, aki lelkipásztori elmélkedéseiben elég távol áll Jeromosnak a női veszély elleni kirohanásaitól: azt írja, hogy a házasság önmagában véve jó dolog, a Gondviselő az emberi nem szaporítására rendelte el,⁴⁰ és római hivei elé állít példakép gyanánt egy keresztény anyát, aki, mielőtt maga is a vesztőhelyre menne, arra buzdítja hét fiát, hogy hitükért haljanak mártírhalált ők is. A környezetében levő férfiak figyelmét felhívja, hogy becsüljék meg az ilyen nőt, és tűnődjenek el saját jellemükön, hasonlítsák össze saját gyávaságukat Felicitas

hős bátorságával. Amikor eljön a Teljhatalmú Bíró, mit mondunk mi, férfiak, emez asszony dicsőségének láttán? Mentséget találhatnak-e a férfiak értelmük gyengeségében, amikor szemük előtt lesz az, aki legyőzve a világot, nemén is úrrá lett?⁴¹ Figyelemre méltó, hogy Szent Felicitás mártír dicsőítésében benne foglaltatik a föltevés, hogy a bátorság, elvben férfierény, Szent Gergely azonban nem takarékoskodik sem az erősebbik nem intésével, sem pedig a nők dicséretével, akiknek ugyanúgy az a dolguk, hogy – miként a többiek – a Megváltó szűk és meredek és csakis az erény által egyengetett útját járják.

A keresztény antikvitás egyházatyái után idézzük Sevillai Izidort, minden középkori könyvtár alapvető forrását. Izidor *Etimológiája* nagy mértékben hozzájárult a gyengébb nem ugyancsak megrögzött képzetének elterjedéséhez:

Vir nuncupatus, quod maior in eo vis est quam in femina; unde et virtus nomen accepit.

*Mulier vero a mollitie, tanquam mollis, detracta littera vel mutata, apellata est mulier.*⁴²

(Férfinak mondatik, mert benne több az erő, mint a nőben; az erény is innen kapta nevét. A nő a gyengédségből, mivel gyengédebb, és ha elveszünk vagy fölcserélünk egy betűt, nőnek neveztetik.)*

A férfira és a nőre vonatkozó, általánosan elfogadott nevek tehát az erő és a gyengeség fogalmához kapcsolódnak. Éva nevének magyarázatakor ugyanilyen szójátékkal él a szerző: *Heva interpretatur 'vita', sive calamitas, sive 'vae', Vita, quia origo fuit nascendi; calamitas et vae, quia per prevaricationem causa exstitit moriendi...*⁴³ (Évát 'élet'-nek vagy bajnak, vagy 'jaj'-nak magyarázzák. Életnek, mivel a születésnek lett eredete, bajnak és jajnak, mivel csalárdsága folytán a halálnak oka lett.) A nevet azután általánosságban is vonatkoztatja a nőre, mint ami a férfi számára jónak és rossznak egyaránt okozója: *Alii autem dicunt ob hoc etiam Hevam vitam et calamitatem appellatam quia saepe mulier viro causa salutis est, saepe calamitatis et mortis, quod est „vae”.* (Mások azonban azt állítják, hogy azért hívják Évát életnek és bajnak, mert a férfi számára gyakran az üdv, gyakran a baj és a halál, azaz a „jaj” okozója.) Az enciklopedista Izidor után most lássuk a *Szentenciák*⁴⁴ teológusát, aki így foglalja össze nézeteit: eredetileg Ádám és Éva együtt teremtett, de azután külön formáltatott

*Az etimologizálás a *mollis* = gyengédség, és *mulier* = asszony, nő szavak hasonlóságára épül. Magyarban visszaadhatatlan. – A ford.

meg a férfi oldalbordájából; a férfi az Isten képmására teremtett, a nő a férfi képmására, így tehát a nőt természeti törvény rendeli a férfi alá; a férfi önmagáért lett teremtve; a nő viszont azért, hogy a férfit segítse: *ob adiutorium viri* (a férfi segítő társául). A római jog csak megerősíti a természet törvényét, mikor a nőt könnyelműsége miatt gyámság alá helyezi még akkor is, ha nincs férjnél.⁴⁵ A püspök, lelkipásztori megfontolásból, nyája gyengébb része felé is fordul. Izidor emlékezteti a férfiakat a nők iránti kötelességükre⁴⁶: a férfi feladata, hogy példát adjon a nőnek, ne követeljen tőle több erényt, mint amennyit maga is gyakorol. Ha a nő engedelmeskedik a férfinak, ez az alávetettség szabad és szerelemteljes szolgaság legyen, *serviendum viro quadam servitute libera et dilectione plena*.

Most pedig következzenek azok a középkori szerzők, akik az Írás-magyarázatukban, amely hol szellemi, hol morális jellegű, igen fontos hivatkozásokkal élnek és akik elveiket az evilági életben óhajtják alkalmazni. A 11–13. század Genezis-kommentátorai közül először néhány írásmagyarázót fogunk megvizsgálni. Bruno de Segni a szimbolikus bibliamagyarázat híve. Az Isten hasonlatosságára teremtett ember, aki az összes állatok ura, az apostoli és doktori rend, vagyis a *praelati* (prelátusok) képe; de, teszi hozzá visszaemlékezve az Izidor-féle meghatározásra, ahogyan az egyházatyák között egyesek férfiúi erővel vannak megáldva, mások viszont női gyengeséggel, igen helyesen mondja az Írás: „Férfiúvá és asszonnyá teremté őket”. A nő azért teremtett a férfi oldalbordájából, hogy a férfi ily módon természetes szerelemmel kötődjék a nőhöz, aki test a testéből.⁴⁷ De az Ágoston nyomán haladó Bruno számára Éva mindenekelőtt az Egyház képe; ilyen irányban értelmezi a kígyó megátkozását és a nő bűnhődését: ez egyrészt az Egyház és az ördög szembenállását jósolja meg, másrészt pedig az Egyház azon üldöztetéseit, amelyeket szentjein keresztül szenvedett el, de vonatkozik ez termékenységére is.⁴⁸

André de Saint-Victor a 12. századi kevés hebraista egyike és a betűszerinti írásmagyarázat képviselője;⁴⁹ mindazonáltal, Bruno de Segnihez hasonlóan, ő is átveszi az ágostoni értelmezést; Isten azért inkább a férfi oldalbordájából alkotta meg a nőt, és nem földből, hogy ezáltal még becsebbebb legyen a férfi számára, hiszen az ő testéből alkottatott. A nemek egyenlőségének igaz, elég halk, szószólója. Elődeit követve ő is elmondja, hogy a nő alávetettsége büntetés a baj miatt, amit a férfinak okozott, de hozzáteszi, hogy ha a nő nem lett volna a bűn kútfeje, talán a férfival egyenrangú lenne: *Forsitan par illi futura esset, si peccandi auctor non fuisset*.⁵⁰

Pierre Comestor *Historia scolastica*-ját egy évszázadon át a bibliai tudományok kézikönyveként használták; igen eredeti mű, amennyiben a szerző a rabbinikus kommentárokra támaszkodva próbálja megtalálni a *hebraica veritas*-t (a zsidó igazságot). Minden fenntartás nélkül elfogadja azt a tételt, miszerint a nő megalkotásában az angyalok is résztvettek.⁵¹ *Tulit Dominus unam de costis eius, carnem scilicet et os, et aedificavit ministerio angelorum illam in mulierem...* (És kivett az Isten egyet az ő oldalbordái közül, húst és csontot tudniillik, és az angyalok segítségével asszony-nyá formálá azt.) Nagy sikert aratott azzal, ahogyan megmagyarázta, miért ilyen nevet adott Ádám az asszonynak a bűnbeesés után.⁵² Éva életet jelent, de ezt az elnevezést az emberiség nyomora fölötti panaszként is érthetjük, valamint a gyereksírásra való célzásként is. Születéskor a fiúk a-t, a lányok e-t mondanak; innen a (közmondássá lett) versei:

Omnes dicent e vel a

*Quotquot nascuntur ab Eva.*⁵³

(Akinék az anyja Éva, azt mondja, hogy e vagy a)

A Chartres melletti Bonneval kolostor apátja, Ernaud szimbolikus és morális értelmezést ad. A hatodik napon teremtett *homo* (ember) két része között különbséget lát; a *vir* (férfi) az Isten képére, a *virago* (asszony) pedig hasonlatosságára teremtetett, aminek misztikus értelme van, mivel a *vir* szó szellemileg telített, a *femina* (nő) szó azonban kevesebb hajlamot mutat a szemlélődésre; de az idők beteljesülésével nem lesz se férfi, se nő, hanem egyetlen teljes és tökéletes teremtmény.⁵⁴ Ez az eszkatológikus látomás mintha közvetlenül Johannes Scotus *Periphiseon*-jának apokatasztazis (feltámadás)-leírását idézné. Ernaud is szívesen elidőz a férfi – *mens* (értelem), nő – *sensus* (érzelem) párhuzamok fejtegetésénél;⁵⁵ de a bűnbeesés ügyében semmivel sem engedékenyebb a férfi, mint a nő iránt; a nő könnyen engedett a kígyó rábeszélésének, így gőgből és engedetlenségéből vétkezett; Ádám pedig nem tudott ellenállni. Ezt követi egy összehasonlítás Ádám és Jób között, ami ugyancsak nem válik az első előnyére, hiszen a féregrágta, nagy nyomorban sínylődő szent ember sokkalta energikusabbnak mutatkozott, mint a paradicsomban és tökéletes egészségi állapotban élő Ádám; ezen túlmenően is, Jóbnak még a női nyelv csípését is el kellett tudnia viselni, és szilárd szelleme mit sem törődött felesége balga beszédével, sőt, egy alázattal teli válaszában a női elbizakodottságot férfiúi méltósággal csillapítani tudta.⁵⁶

Az írásmagyarázatok mellett beszélnünk kell a *Distinctiones*-ről (Értelmezések)⁵⁷ is: ezek a tanárok és prédikátorok számára készült olyan bib-

liai kifejezések értelmezésgyűjteményei, amelyek mást és mást jelenthetnek adott esetben, és amelyek különböző értelmét itt megtalálhatjuk, magyarázattal együtt. A 12. század végén két híres teológus állított össze ilyen gyűjteményeket; a 13. században azután számos követőjük akadt. Alain de Lille Ermengaud-nak, a Saint-Gilles-i apátnak ajánlotta művét, amelyet élete delén készített; mindamellett valószínű, hogy ez a hatalmas szöveget hosszú oktatói pálya gyümölcse. A *mulier*⁵⁸ (asszony) szó alatt a legkülönbélebb, de többnyire szimbolikus jelentéseket találjuk. *Mulier* Egyházat jelent a Genézis alapján: „És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között” (Gen. 3. 15), vagyis az ördög és az Egyház között; A Példabeszédek szerint: „Derék asszonyt kicsoda találhat?” (Példab. 31, 10) a *Mulier* az isteni Bölcsességet jelentheti, mikor az Evangélium azt mondja, hogy egy asszony, elvesztvén egy drachmát, méceset gyűjtött... Az egyházatyák nyomán Alain a tíz drachma paraboláját a testet öltött Igére alkalmazva értelmezte, az Isteni Bölcsességre, amely azért jött a világba, hogy megtalálja és megváltsa a bűnös embert.⁵⁹ Ezek a jelentések a legmagasztosabb értelemmel ruházzák fel a szót; de vannak pejoratív hasonlatok is, különösen a Philóntól és Szent Ambrustól származók: a nő ilyenkor az érzéki képességet (*sensualitás*) jelöli; az apostol azért is mondja, hogy a férfi az asszony feje, mert az észnek kell irányítani a *sensualitas*-t (érzékiiséget). A szó értelmi fogyatékoságot is jelöl; ezért is mondja a Bölcs: „Jobb a férfi igazságtalansága, mint az asszonynak jótéteménye” (Préd. 42, 14), mivel ahogyan az erősek hibája olykor erényre lehet alkalom, ugyanúgy a gyengék erénye bűnre lehet alkalom, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy „férfin” olyasvalakit értünk, aki erővel és ítélőképességgel van megáldva, „nőn” pedig fogyatékos és ítélőképességgel nem rendelkező szellemet. A férfi jele tehát a szilárd értelem, szemben a nő jellegzetességével, a gyenge és ítélethozatalra alig képes szellemmel, de nagy érzékenységgel.

Alain kortársa, Kántor Péter a Genézishez és Szent Pálhoz tartja magát.⁶⁰ A *maledicta* (átkozott) szónál a nő két bűnére emlékeztet: mivel engedett a gőgnek, Isten megalázta, és azt mondta, hogy a férfi kemény uralma alá helyeztetik; nem szerelemmel rendeltetik alá, hanem félelemmel. Mivel evett a tiltott gyümölcsből, ő is gyümölcsében kapja büntetését: „Fájdalommal szülsz magzatokat”; de az ítéletben átok is van: „fájdalommal” megáldás is egyszerre: „szülsz magzatokat”. A büntető Isten irgalmas is volt. A *mulieres* (nők) szónál Péter szaporítja Pál intéseit: „A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben” (*ecclesia*), Szent Cipriánt, Szent Ambrust és Szent Jeromost idézi a nők elegáns öltözködésére és cifrázkodására

való hajlamait illetően, de végkövetkeztetése sokkal mérsékeltebb; nem ítéli el a férjüknél tetszeni kívánó asszonyokat: *Fortē potest dici quod sufficit uxori facere tantum ne displiceat viro, et est aliquod medium inter placere et displicere.* (Talán mondhatjuk, hogy elég, ha a feleség annyit tesz, hogy férje ne találjon benne kivetnivalót, és a középúton marad tetszés és nem-tetszés között.)

Talán a bibliai *Distinctiones* (Értelmezések) mellé tehetjük a 13. század első negyedében működött laoni kanonok, Adam de Courlandon *Allegoriae morales*-eit (Erkölcsei allegóriáit), mivel ezek a Szentírás témáinak lelki értelmezései.⁶¹ Nem minden meglepetés nélkül olvassuk ebben a nő, a hűséges lélek szimbólumának dicséretét: *Fidelis anima dicitur mulier...ratione similitudinis.* (A hűséges lélek nőnek mondatik...a hasonlóság miatt.) Mert az asszonyok jámborak, termékenyek, lágyak és alázatosak; férjüknél engedelmesek és nekik alárendeltek; az apostol előírásainak megfelelően a templomba fedett fővel járnak, ott pedig csendben vannak. A továbbiakban azokat az erényeket fejtegeti, amelyek a hűséges lélek sajátjai, és amelyeket az előzőekben mint asszonyi tulajdonságokat sorolt föl, legalábbis azt, aki megfogadja Szent Pál tanácsait. Adam de Courlandon ezek után nyugodtan előveszi a *mulier-sensualitas* és *vir-ratio* (nő-érzékenység és férfi-értelem) párhuzamát, vagyis a bűnbeesés történetének magyarázatában elismert férfiúi felsőbbrendűség hasonlatát: Éva evett először a gyümölcsből; mert a bűn az értekeknél kezdődik; azután Ádám is evett belőle; így erősíti meg az értelem a bűnt. Az ördög nem merte először Ádámot megkísérteni, mivel a megkísértés kudarcra végződött volna az értelem ereje miatt. Ezért az ellenség a várost arról az oldalról támadja, ahol az erődítmény a leggyengébb.⁶²

A bibliai kommentárok nem választhatók el a teológikus szövegektől; a 12. században ezek mind a *sacra pagina* (szent írás) fogalomkörébe tartoztak. Az emberi lény természetét vizsgáló teológusok a Szentírásra támaszkodnak; A Genézisből és a Pál-levelekből vett idézetek szolgálnak érveik megtámogatására.

Anselmus igenszemélyes észrevételeket tesz Ádám és Éva bűnösségével kapcsolatban, bár végkövetkeztetése szinte megegyezik Szent Ágostonéval. Úgy véli, hogy mindketten megmásíthatatlanul felelősek, minthogy az „Ádám” név az első napon férfinak és asszonynak teremtett emberre vonatkozik.⁶³ Látszólag Éva vétkezett elsőként és ő vitte bele Ádámot; de számos érv szól az ellenkező értelemben és Ádámot vádolják. Kettejük egyesülését az egész embert jelölő „fő rész” elnevezés fejezi ki, és amely az

oldalbordából alkotott asszonyt is magában foglalja. Másrészt pedig, ha egyedül Éva vétkezett volna, ebből nem következne az egész emberi nem bukása; Isten, aki Ádámba az egész emberiség magvát ültette, egy másik asszonyt is elővehetett volna belőle. „Ádámon” tehát mindkettőjüket kell értenünk. Anselmus mindamellet elnézőnek mutatkozik az összülők irányában. A *Cur Deus homo*-ban Anselmus kijelenti, hogy Ádám és Éva megváltattak, ő ugyanis elképzelhetetlennek tartja, hogy Isten kizárta volna az égi városból azon emberek szüleit, akikért ez az égi város építetett.⁶⁴ Ugyanebben a művében fejti ki a 12. században oly igen kedvelt Új Éva témáját, és nagy jótékonyan azzal vigasztalja az asszonyokat, hogy ha Éva a bűn forrása volt, Szűz Mária az üdvé. Hogy az asszonyok csak ne keseredjenek el, hogy egy nő okozta baj miatt ők már nem lehetnek boldogok; minden reményüket abba vessék, hogy nőtől származik ez a hatalmas jó.⁶⁵

Honorius a *Gemma animae*-ban (A lélek kelyhe) foglalja össze a nővel kapcsolatos véleményét, így Éva vétkének következményeit, és Szent Pál megszorító intéseit.⁶⁶ Mint a liturgia-kommentátorok többsége, Honorius is Amalariust⁶⁷ követi; természetes ékesszólása révén a nők templomban szokásos viseletének szimbolikus és morális magyarázatai megszépülnek. Ősi hagyomány választja el a férfiakat és a nőket,⁶⁸ a férfiak délen, a nők északon állnak; mindez annak kimutatására szolgál, hogy az erősebbik nem képviseli az evilági hév súlyos kísértéseiben megedződött szenteket, míg a gyengébb nem az erőtlenebbeket, akik éppen ezért a nekik megfelelő helyen is állnak. Amalarius ugyanezt világosabban mondta: „A nők északi oldalon való elhelyezése azt mutatja, hogy az erőtleneknek, akik nem képesek elviselni a kísértések hevét, alacsonyabban kell állniuk.”

Honorius természetesen arra is emlékeztet, hogy a nőknek fedett fővel kell járniuk és nem szabad prédikálniuk (*populum alloqui*). Három dolog szól az első előírás mellett: a nők az ördög csapdája, s vigyázni kell, nehogy a fiatal emberek szíve fennakadjon szálló hajuk hálójában; másodszor pedig, egyeseket esetleg büszkeséggel töltené el hajuk szépsége, mások meg szégyenkeznenek satnya hajzatuk miatt; a harmadik ok pedig az, hogy emlékezzünk az eredendő bűnre, melynek oka a nőnél van. Ezért is kell neki, bűnösnek, fedett fővel járnia, hogy mutassa alávetettségét.

A nővel kapcsolatos eredeti gyalázat egy másik következményére egy 13. század eleji liturgiai értekezés szerzője hívja föl a figyelmet. Pierre de Roissy *Manuale de mysteriis Ecclesiae* (Az Egyház titkainak kézikönyve) c. munkájában különös előszeretettel időzik el a harangszónál. Mikor a lélek-haranghoz ér, hangsúlyozza, hogy a férfi számára a harangszó hármas, a nő

számára kettős.⁶⁹ E megkülönböztetés oka a következő: *Pro viro pulsantur ter intercise, quia imago Trinitatis primo inventa est in viro, qui primus factus est. Pro femina vero bis, quia per feminam fuit alteritas, id est separatio hominis a Deo. Unde binarius infamis est, eo quod alteritatem significat.* (A férfiért háromszor harangoznak, mivel az elsőül teremtett férfiban jelent meg először a Szentháromság képe. A nőért kétszer, mert a nő révén lett a másság, vagyis az ember elszakadása Istentől. Innen, hogy a kettősség gyalázatos, mivel hogy másságot jelent.) A másságot bevezető kettős számot az egyházatyák a rossz jelképének tartják, különösen Szent Jeromos. Mivel az asszony hozta a világba a bűnt, csak két harangszóhoz van joga, míg az elsőül teremtett férfi, a Szentháromság képe, három harangszóra jogosult.

Most pedig vizsgáljuk meg a 12. század néhány teológiai iskolájának képviselőjét, és kezdjük mindjárt Abélard-ral. Tegyük félre Héloise-zal való levelezését,⁷⁰ valamint a *Theologia christiana* (Keresztény teológia) II. könyvét;⁷¹ ebben bőven felhasználja az *Adversus Iovinianum*-ot (Jovinianus ellen) a bölcshez illő önmegtartóztatás és a házasság okozta kényelmetlenségek kapcsán; Abélard részletesen elemzi azokat a veszélyeket, amelyeket a nők jelentenek az erény és a nyugalom számára; a kép nem teljesen sötét, mivel úgy Jeromos, mint a 12. századi filozófus hosszan dicsérik az erényes hölgyeket. Tudjuk, hogy Héloise az *Adversus Iovinianum*-ból vette érveit a házasság elutasításához, amely nincs tekintettel a bölcsre és megakadályozza abban, hogy szelleme teljes szabadságában folytasson tanulmányokat.⁷² A levelezésnek ezt a vonatkozását már bőségesen kommentálták, úgyhogy mi nem időzünk tovább nála.

A Hexaameron kommentárja Abélard egyik legutolsó műve, amelyet Heloise kérésére írt és a Vigasztaló apácáinak okulására.⁷³ Abélard előrebo-csájtja, hogy Szent Ágostont fogja követni, de fejtegetéseiben nem lehet nem felismernünk a témáról kialakított személyes véleményét. Nincs túlságosan kedvező véleménnyel „az önmagában vett nő”-ről, bármilyen érzéssel viseltessék is Héloise és lányai iránt.

Abélard is úgy véli, hogy a *homo* (ember) közös elnevezés a *vir*-re (férfi) és *femina*-ra (nő), mivel mindketten „eszés állatok”. Nem bibelődik a görög filozófia meghatározásával, mivel a Bibliát követve akarja kimutatni a *vir* (férfi) felsőbbrendűségét férfi és nő kettéválasztásánál.⁷⁴ A férfi Isten képére teremtett, a nő csak a hasonlatosságára. A férfinak nagyobb a méltósága; ennyiben inkább hasonlít Istenhez, mint a nő, ezért is hívják Isten képmásának, *imago eius dicitur*. A nő hasonlatosság, *similitudo*; a nő is,

akár a férfi, közeledik Istenhez, mivel neki is van értelme és a lelke halhatatlan, de a férfi hasonlatossága nagyobb, mivel, ahogyan a világegyetem is Istentől kapta létét, ugyanúgy az egész emberi nem, a nőt is beleértve, testi létét az első embernek köszönheti. Ezen túlmenően, a férfiban több az értelem és a bölcsesség; ezt látjuk a bűnbeeséskori magatartásán. Őt nem tudta a kígyó elcsábítani, mint a nőt; biztos, hogy jobban szerette Istent, és nem tudta feltételezni, hogy Isten irigyli őt és ravaszsággal és hazugsággal éljen. Abélard ezután átveszi Ambrustól a nő paradicsombani teremtésére vonatkozó azon megjegyzését, miszerint ez olyan kiváltság, amely mégsem mentette meg Évát az elcsábulástól: *In inferiori loco <factus> vir melior invenitur, et illa quae in meliori loco facta est inferior reperitur.* (Az alacsonyabb helyen teremtett férfi jobbnak találtatott, az pedig, aki jobb helyen lett, alacsonyabbnak ítéltetett.) Miután a női alacsonyabbrendűség kérdése egyszer s mindenkorra eldőlt, Abélard ugyanazon ambrusi szöveg alapján üli meg diadalmasan a gyengébb nem ragyogó visszavágóját az Új Évával a Nagyboldogasszony ünnepén az apácáknak mondott egyik prédikációjában:⁷⁵ Ádám a paradicsomon kívül teremtetett; Éva a paradicsomban; az Úr föltámadott a földön, anyjának teste az egekben. Gondolják csak meg a nők, milyen dicsőségbe emelte alacsonyabb rendű nemüket az Isten; a paradicsom természetes hazájuk, és nem csupán a földi, hanem az égi paradicsom is. Az ó Ádámól teremtetett Éva; az Új Ádámot, az ó Ádám megváltóját, Mária szülte.

Ezt a témát Abélard nagy ellenfele, Szent Bernát is feszegette nagy ékesszólással Mária mennybemenetelére írott egyik prédikációjában.⁷⁶ A Teremtő, nagy bölcsességében, jobbá alkotta azt, ami le lett rontva; az Új Ádám az ó helyébe lép, Mária Éva helyébe. Mivel mindkét nem vétkezett, úgy helyes, ha mindketten ott vannak „jóvá tételünknl”. A Kiszasszony napjára írott prédikációjában Szent Bernát a férfit és a nőt egymással kibékítő Mária alakját festi le előttünk:⁷⁷ az emberi nem megváltására Isten Máriába helyezte el a világ egész értékét. És miért? Talán azért, hogy Éva Lányában fölmentessék, és hogy a férfi és a nő civakodásának vége szakadjon. „Ne mondd többé, ó Ádám: az asszony, akit mellém adtál, a tiltott gyümölcsöt adta nekem; inkább azt mondd: az asszony, akit mellém adtál, áldott gyümölcszel táplált.” Szent Bernát e szövegében szó sincs „alacsonyabb rendű nemről”; filozófusunknál sokkal kedvezőbben ítéli meg a nőt. Az viszont messzebb megy a „gyengébbik nem” hősnőinek magasztalásában. A Vigasztaló himnuszaiában⁷⁸ dicséretet zeng a Biblia szent asszonyairól, akiknek bátorsága túlment számos férfién. Magasztalja azon nők bátorságát

és szerelmét, akik „tántoríthatatlan juhokként” követték a Krisztust passió-jában, míg a „nyájbeli kosok”, vagyis az apostolok, félelmükben elszaladtak. Abélard vakmerőbb; a diakonisszák intézményének visszaállítására is gondolt. Bőven vannak írásos források akár az Apostolok Cselekedeteiben, akár a Levelekben. A Rómabeliekhez írt levél kommentárjában⁷⁹ Abélard az egyházatyákat idézi, pontosabban Jeromost a diakonisszáról és az Egyházban betöltött szerepükről alkotott véleménye alátámasztására. A Vigasztaló apácáihoz intézett egyik levelében az apátnőt a *diaconissá*-hoz⁸⁰ hasonlítja. Abélard nem megy tovább a diakonátusnál, amikor azt követeli, hogy a nő kapja vissza méltóságát az Egyházban. Minden helyeslés nélkül, csak idézi a két híres testvér véleményét, akikre csak utal, és akik talán Bernard és Thierry de Chartres⁸¹ lennének, és akik szerint az isteni szavak rendelkeznek a szentségek megvalósításában azzal az erénnyel, hogy hatékonyságuk nem változik, bárki mondja is ki azokat: *Ut etiam mulier et quislibet cuiuscumque sit ordinis vel conditionis per verba dominica sacramentum altaris conficere queat.* (Legyen az bár asszony, vagy bármilyen rendű és rangú, az isteni szavak révén az oltári szentséget bizony meg tudja valósítani.) A Vigasztaló apácáihoz intézett levelében Abélard a nők előmenetele mellett száll síkra, és a nőket tudós tanulmányokra buzdítja,⁸² mert így mélyíthetik el a szent doktrínát. Jeromosnak erényes és tudós barátnőihez írt leveleit idézi, és kétszer is megemlíti, hogy az apácáknak olyan apátnőjük van, akinek tanítása semmilyen kívánnivalót nem hagy hátra, úgy példamutatása, mint kultúrája révén. Még ha kétségbe vonjuk is e levél hitelességét, elég, ha Pierre Abélard-nak Héloise-hoz írott hosszú, vigasztaló levelét olvassuk,⁸³ és máris látjuk, hogy a 12. századi férfiak bizony elismerték egy nem mindennapi nő értékét. Abélard egyik tanítványa, aki kommentárt írt Szent Pál leveleihez,⁸⁴ szintén a diakonisszák pártján van s az apácákkal egyenrangúaknak tartja őket; kiemeli, hogy az apácák a misén nem olvashatják az Evangéliumot, a hajnali ájtatosságon azonban igen. A Timotheushoz írott levéllel kapcsolatos megjegyzések közül kiemelnénk néhány szemléletes leírást, amelyek a nők napi foglalatosságait festik le; ezek meggátolják a nőket abban, hogy ugyanolyan odaadóan imádkozzanak, mint a férfiak, mivel nekik a gyerekekkel és a háztartással is kell foglalkozniuk; ezen túlmenően is, az illem úgy kívánja, hogy a nő titokban imádkozzék, míg a férfi bármikor imádkozhat, sőt el is várják tőle. A férfi munkájához képest a nő nem szűnő munkája a szamarat és a lovat juttatja eszünkbe; a gyengébb számára naponta és szüntelenül kénytelen dolgozni; a ló pedig, bár nincs úgy a munkához kötve, mint a szamar, az eredményt tekintve sokkal többet mutat föl:

Asinus enim qui multo debilior est, laborem habet, qui nunquam cessat, cotidianum. Equus vero non ita in labore assiduus est, cuius tamen unus labor labores asini universos longe vincit. (A szárnak ugyanis, mely sokkal gyengébb, olyan munkája van, amely egyetlen nap sem szűnik. A ló pedig a munkában nem olyan kitartó, mindazonáltal egyetlen munkája a szamar összes munkáját messze felülmúlja.) Nem akarjuk egészen Abélard-ig visszavezetni ezt a nő számára egyáltalán nem megtisztelő összehasonlítást a teherhordóállattal... Ezzel szemben a *Philosophus*-nak, vagyis Abélardnak tulajdonítanak egy kedvezőtlen vélekedést az apátnők általi oktatásról. Ők vezethetnek és irányíthatnak, de ez a hivatás a háziasszonyokéhoz hasonlítható; szó sincs a Szentírás tanulmányozásáról, mint a IX. levélben. Héloise kivétel volt.

Azok a 12. századi teológusok, akiknek tantételei a legnagyobb és leghosszabb tartó hatást fejtették ki, Hugo de Sancto Victore és Pierre Lombard, a „Szentenciák Szerzője” volt. Hugo de Sancto Victore személyesebb hangon, Pierre Lombard didaktikusabb szándékkal követi a Genezis értelmezésében az egyházatyákat, Ambrust és Ágostont. A nő megalkotása tárgyában Hugo részben Ágostonra támaszkodik. A nő azért teremtetett a férfi oldalbordájából, hogy kiderüljön, hogy ő *consortium dilectionis*-nak (drága társnak) lett teremtve; ha a fejből alkottatik, akkor esetleg uralmat nyer a férfi fölött, ha lábból, akkor ez a szolgaság jele lett volna. Márpedig, mivel a nőnek a férfi számára társnak kellett lennie, és nem úrnőnek vagy rabnőnek, *nec domina, nec ancilla, sed socia*, a férfi oldalbordájából kellett hogy kivéssék, hogy a férfi megértse: a nő mellette áll: *Ut iuxta se ponendam cognosceret quam de iuxta se sumptam didicisset.*⁸⁵ Ez időközben közhellyé lett; Pierre Lombard szó szerint érti, akárcsak kommentátorai. Hugo azonban részletesen kifejti házasság-tanát, és kitart amellett, hogy az igazi szentség létrehozásához önkéntes és kölcsönös szerelem szükséges, bár elismeri a nő gyengeségét és viszonylagos passzivitását.⁸⁶ Korábban láttuk, hogy Philón nyomán az egyházatyák a férfit az értelemhez, a nőt pedig az érzékiséghez vagy érzékenységhez hasonlították. Hugo hasonlata három fokozatot tartalmaz, a nő a köztes fokon áll, és nagyjából a házi tűzhely irányítása vagy olykor a javak kezelése a feladata, és ez többnyire egyezik a középkori asszonyok szerepkörével.⁸⁷ a legfölül álló férfiban van az értelem; de van egy másfajta értelem is, ez inkább a testi és látható dolgokkal törődik, és így az első alárendeltje, és az elsőre hallgatva, ez irányítja a harmadik fokon álló érzékiséget. Így hát az emberben három képesség rejtőzik: a bölcsesség, az okosság, az érzékenység. A bölcsesség az isteni felé for-

duló értelem, az okosság az emberi felé forduló ész; az érzékenység a földi dolgok iránti vágy vagy éhség. A férfi a bölcsesség képe, a nő a *forma prudentiae* (az okosság alakja), az állat a *sensualitas* (érzékiesség) hasonlatossága. Hugo elmondja, hogy mindhárom tulajdonság együtt van az emberi lényben, és csupán hasonlatról van szó; ez is mutatja Hugo de Sancto Victore bölcs mértékletességét, amely a női bűnösségről alkotott véleményében is megmutatkozik.⁸⁸ Első pillanatra úgy tűnne, hogy a nő a legbűnösebb, mivel Ádám csak gyengeségből vétkezett és az Éva iránt való gyöngédségből. De beleegyezett, mondja Hugo, és nem dorgálta meg a bűnöst; a bűn egyforma, mivel a férfi *peccanti consensit et peccatum illius consentiendo suum fecit.* (a vétkezővel egyetértve, annak vétkébe beleegyezve, azt magáévá tette). És mivel a nő kevesebb értelemmel van megáldva, mint a férfi, az ördög ezért is fordult inkább őhöz. Ez is megtalálható Pierre Lombardnál. Pierre Comestorhoz hasonlóan, ő is elfogadja az angyalok részvételét a nő teremtésében;⁸⁹ majd egy pusztán fizikai természetű kérdést vizsgál, amelyet akkoriban gyakorta fölvetettek; Robert de Melun hosszan fejtegeti; az oldalbordát külső dolog hozzáátételével vagy anélkül formálták növe?⁹⁰ Pierre Lombard arra a következtetésre jut, hogy a női test kizárólag az oldalborda anyagából formáltatott, minden külső hozzáadás nélkül, az isteni hatalom erejénél fogva; ez volt Hugo és a *Summa Sententiarum* szerzőjének véleménye is. A női bűnösség fokáról vallott nézetek áttekintése után ő mintha azon a véleményen volna, hogy Éva bűne súlyosabb, mint Ádámé.⁹¹

Lombard kortársa, Robert de Melun, hírneves tudós, teológiai Summája még ma is részben kiadatlan.⁹² A nő megalkotásának kérdésénél Hugo és Pierre Lombard érvelésére hivatkozik, hogy ti. miért az oldalbordára esett a választás, és nem a fejre vagy a lábra; de azt is hozzáteszi, hogy ezek az érvek csupán az emberi értelem művei, ő pedig jobban szereti a spirituális értelmezést; Ádám a szüz földből született, ő a *forma Christi futuri* (a jövő Krisztus alakja); az Ádám oldalbordájából született Éva az Egyház képe. Ritkán fordul csak elő, hogy teológusok elmulasztják megemlíteni az Ambrus és Ágoston által kijelölt írásmagyarázat ezen misztikus vonatkozását. Robert ugyanígy viselkedik azokkal szemben, akik Ádám oldalbordájának megnövekedését olyan érvekkel igyekeznek megmagyarázni, amelyek pusztán az emberi ismeretekre apellálnak, és így nem alkalmazhatók Isten mindenhatóságának műveire. A Robert által annyira helytelenített *quidam* érvelési mód fejtegetése messzire vezetne; mindazonáltal nem lenne érdektelen kikutatni, hogy a természettudósok mely köre dolgozta ki az atomok osztódásának elméletét. Ahogyan a nő teremtésénél, Robert a megkísértés-

nél is a spirituális értelmezés híve. Az ördög csakis isteni utasításra kísértette először az asszonyt, mert így jut kifejezésre „jövátételünk” parancsa; Évával szemben megjelenik Szűz Mária *in cuius salutatione mutatum est nomen Evae*⁹³ (akinek üdvözlésében megváltozik Éva neve), mivel ő hozta világra azt, aki egyedül válthatja meg az embert a bűntől.

Gilbert de Poitiers a Korinthusbeliekhez írott első levél kommentálása során vizsgálja meg a férfi és a nő szerepét.⁹⁴ Az apostol szavait szellemi vagy misztikus értelemben magyarázza. A *vir* (férfi) a szellemet képviseli, a *mens*-et és felsőbb *ratio*-t (értelem, ész); a *mulier* (nő) a testet, az állati képességet, a *sensus*-t (érzék). A férfiúi értelemben hasonló belső szellem (*mens interior*) meg kell hogy fékezze lelkünk étvágát, amely testünk jólakadására hoz bennünket mozgásba. E hasonlat dacára Gilbert nyugodtan kijelenti, hogy akár a férfinál, akár a nőnél, *in utroque sexu* (mindkét nemben) az emberi természet Isten képmására, az ő szellemében teremtetett, és ez teljesen egyezik Szent Ambrus tanításával; az isteni kép „átformálása” annál is nagyobb, minthogy a szellem az örök dolgok felé fordul. Hugo de Sancto Victore nyomán Gilbert is a földi dolgokat intéző gyakorlati szellemhez hasonlítja a nőt; nagyon helyes, hogy fölötte legyen egy olyan hatalom (a felső értelem), amely nem engedi, hogy az alacsonyabb dolgok veszélyesen elragadják. Amikor Szent Pál ezt mondja: *Omnia autem ex Deo* (Az egész pedig az Istentől), Gilbert ezt így magyarázza: „A férfi és a nő teste, lelke és szelleme Istentől való, akinek létüket köszönhetik.” Misztikusan ezt úgy kell értenünk, hogy a szellemi és lelki képesség együtt van; a szellem a lelki képesség nélkül nem tud egészen azonosulni az égi dolgokkal; és a lelki képesség a szellem nélkül nem tudja jól igazgatni a földi dolgokat. Minden Istentől való, éppúgy az égi dolgok szemlélete, mint a földi dolgok igazgatása. Hugohoz hasonlóan, Gilbert is mérsékelt állásponton volt a nő helyzetére vonatkozóan, bár igencsak nehéz következtetéseket levonni egy misztikus értelmezésből. A Titushoz írt levél kommentárjában világosabban fejti ki az egyházatyákkal jobban megegyező magyarázatát a női alárendeltség kérdésében: Nem mondatott az embernek: „Írányítsd hitvesedet”, ahogy írva van: „Uralkodjál a tenger halain” stb., ez ugyanis oktalán alávetettséget jelentene, hanem ezt mondta a nőnek: „Fordulj a férjed felé, ő kormányozni fog téged, okosan és szabad engedelmességben”, *libera obsequela*.

Gilbert tantételét az Arsenal könyvtárának kéziratai között találhatjuk meg, Szent Pál leveleinek egyik kommentárjában.⁹⁵ A szerző előveszi a *vir* (férfi) által szimbolizált értelem, és a *mulier* (nő) fogalommal jelölt

affectio carnalis vagy *animalis* (testi vagy lelki vonzalom) közötti párhuzamot. Mint Gilbert, ő is azt mondja, hogy a férfi és női *homo* (ember) Isten képmása. Szórakoztató *excursus*-t tart a férfi és nő szörzetéről, temperamentumáról, ami tökéletesen megfelel a korabeli természetfilozófusok felfogásának. Miután Szent Pál úgy találta, hogy a férfi számára az a természetellenes, ha befödi a fejét, míg a nő számára az, ha nem, szerzőnk hozzát teszi: A nőnek megvan a saját, természetadta fátyla, hajzata (*capillatura vel capillatio*); természetéhez tartozik, hogy hosszú, sűrű haja legyen, és ez nem mondható el a férfiról. Találkozni ugyan nagyhajú férfiakkal, mégis gyakoribb a kopasz. Ennek a ténynek tehát fizikai oka van. A dús hajzat a női vérmérsékletben uralkodó nedves és hideg eredménye; a férfiban uralkodó hév és szárazság a tágulás helyett összehúzódást idéz elő. Ezért van az, hogy a férfifejen a haj nem nő olyan sűrűn, sem olyan hosszúra. A leghidegebb és legnedvesebb férfi még mindig forróbb és szárazabb, mint a leghevesebb és legszárazabb nő.

A porretánus iskola két mestere, Alain de Lille és Simon de Tournai olyan teológiai Summát írt, amelyben Éva teremtését és bűnbeesését taglalják; utóbbi a bűnbeesés témáját fölvette *Disputationes*-ében is. Mi most csak Éva bűnösségére vonatkozó állításaikkal foglalkozunk. Alain előveszi a szokásos érveléseket⁹⁶ és a *De Genesi ad litteram* azon fejezetét (11, 34) idézi, amelynek végkicsengése szerint a férfi és a nő egyaránt vétkes. De Alain ezen a ponton nem fogadja el Ágoston tanát. Az igaz, hogy hasonló körülmények között a nagyobb tudással megáldott bűnös (*transgressor*) súlyosabb bünt követ el. De előfordul az is, hogy a körülmények megváltoznak, és pontosan erről van szó a bűnbeesés történetében is; Ádám tudása nagyobb volt; vétke mégis kevésbé súlyos, mint Éváé, mert Éva ellen súlyosbító körülmények szólnak; több megvetés volt benne (az isteni rend iránt), hitelt adott a démon szavának; istennő, *tanquam dea* akart lenni. Még ha elfogadjuk is, hogy Éva tudatlanságból bűnözött, mikor hitelt adott a démon szavának, mégis, ismerte Isten parancsolatát, és azt is tudta, hogy ezek megszegése bűn; következőképpen tudatlansága nem menti föl. Hasonló indoklással ítéli el Évát Simon is.⁹⁷ Ő arra a következtetésre jut, hogy Éva bűne azért súlyosabb, mert ő Ádámnál hevesebben tört az istenségre, mert benne volt a női könnyelműség és a kevesebb értelem; Ádám azért volt kevésbé törekvő, mert több értelemmel rendelkezett.

Robert de Liège vagy, ahogy általában hívják, Rupert de Deutz első pillantásra a nők védelmezőjének látszik; a bűnbeesés előtt kortársainál sokkalta határozottabban beszél a nő méltóságáról és a férfival való egyen-

lőségéről.⁹⁸ Az ember név mindkét nemre illik, hiszen mindkettő Isten képmása, mindkettő értelmes lény és az örökkévalóság számára teremtett. A nő tehát ugyanúgy Isten képmása, akár a férfi, és az apostol azért mondhatta, hogy a férfi dicsősége, mert hiszen húsából lett megalkotva. A nő lényege csupán a nemben különbözik a férfiéától; ő is ugyanúgy ura minden lelkes lénynek, akár a férfi, *conditio*-ja (rangja) méltósága révén. Sem nem esztelenebb, sem nem képtelenebb arra, hogy Teremtőjére hasonlítani igyekezzen. A Teremtő megalkotására azért választotta inkább Ádám oldalbordáját, szemben a föld anyagával, hogy a párt erős és feloldhatatlan szerelem kösse össze.⁹⁹ Ezután Rupert is szól az Egyház szimbólumáról.¹⁰⁰

Ez a kedvező hozzáállás azonban nem teszi elnézőbbé Éva „anyánk, minden élőlény anyja” iránt, midőn elcsábul és elcsábítja Ádámot.¹⁰¹ Részletesen elemzi a nő magatartását, kimutatja önteltségét és engedetlenségét. Megeviszi a gyümölcsöt, ízlik neki, úgyhogy a kígyó beszédét igaznak is tartja. Ádámnak is ad gyümölcsöt, és Rupert ezen a ponton olyan megjegyzésekre ragadhatja magát a női jellemre vonatkozóan, amelyek igencsak nem hízelgők a nőre nézve: *Quomodo autem dedit, nisi iam abusiva vel imperio vel importunitate*. (Ahogyan adja, mi, ha nem csalfa, erőszakos és makacs.) No, most már család, erőszakos és makacs is a nő. A nő alkalmatlan természetének milyenségére és erejére, teszi hozzá a szerző, bőven találni példákat úgy a szakrális, mint a világi történelemben. Éva inkább erővel, mint csábérővel bírta rá a férfit arra, hogy neki engedjen, és ne Isten szavának. Éppen ezért az erőszakos nő megbűnhődött; volt mersze megsérteni Istent és férjének parancsolni; büntetése az, hogy a férfinak alá van vetve; jogai megnyirbáltattak (*diminutio capitis*). Rupert a Genezist a római jog segítségével glosszálja, és Éva büntetésének két fokát különbözteti meg.¹⁰² *Sub viri potestate eris et ipse dominabitur tui*. (A férfi hatalma alatt leszel, és ő uralkodik rajtad) A nő számára súlyosabb, ha a férfi *domonium*-a, (uralma), mint ha *potestas*-a (hatalma) alatt van. A római jog szerint a nő házassága előtt, mintegy gyámságban, a férfi hatalma alatt van. A férjhez ment asszony férje életében, nem készíthet végrendeletet férje nélkül. Ezért minősítik a férjhez ment nőket *capite diminuta*-nak (jogaiban csorbított). A nő tehát soha nem szabadulhat meg a férfiúi járomtól; bármilyen korú és rendű, először gyámja hatalma alatt áll, később pedig, mikor törvényes házasság egy férfihoz köti, a férfi *domonium*-a (uralma) alá kerül. Ezek után Rupert igyekszik megvilágítani „az örökös kiskorút” azzal, hogy a tiszta életű és hűséges asszonyok, akik méltók férjük jóindulatára, csak keveset vagy egyáltalán nem fognak szenvedni a rájuk mért büntetéstől. A szerzetes azon

észrevételei, melyek Éva másik büntetésére, a termékenységre és a szülési fájdalmakra vonatkoznak, a születéskorlátozás hívéhez lennének méltóak. Micsoda büntetés látni, hogy milyen túlságosan is nagy számban születnek olyan férfiak, akik nem Istenéi! Némely jámbor férfiak úgy találják, hogy Isten túlságosan is szigorú; jobb lenne, ha nem is születnének emberek, ha már igen, azoknak meg miért vannak gyermekeik?

A 12. század egyik legkiválóbb asszonya, Hildegard de Bingen, nem osztja az emberiségre vonatkozó ezen borulató nézeteket. Jóllehet ő *ex professo* nem teológiai kérdéseket feszeget, de a *Liber Scivias* és a *Liber divinorum operum* látomásaiban előadja az Égtől kapott intéseket. Az apáca magasztalja a házasságot és kijelenti, hogy a nő szerepének nagysága éppen a gyermekek világra hozatalában és felnevelésében van. Teremtésekor a nő tökéletes nő, ahogyan a férfi is tökéletes férfi, mindkettőn alkalmasak arra, hogy gyermeket nemzzenek és hozzanak világra. Az, hogy az első nő a férfi anyagából született, a férfi és nő házastársi kötelékének jele, és ezt a köteléket Isten hozta létre; a házasság önmagában véve jó, és ez most még inkább igaz; a férfi és nő az emberi nem szaporodása érdekében szerelmi egyesülésükben egy testté lesznek. A férfi és a nő annyira egyek, hogy az egyik nem képzelhető a másik nélkül. Hildegard még azt is megengedi magának, hogy elmélete alátámasztására megváltoztassa a Korinthusbeliekhez írott első levél szavait: *Mulier propter virum creata est et vir propter mulierem factus est...*, hogy ne váljanak külön és egyek maradjanak gyermekeikben, *in unitate natorum suorum*.¹⁰³ (A nő a férfi miatt teremtett, a férfi pedig a nő miatt.) Ebben Hildegard nem szakad el kora közgondolkodásától, hogy ti. a *proles* (ivadék) a házasság igazi java.

A sokgyermekes családokat védő apáca a női jogok harcosa is egyben? Hát nem; felismeri nemének gyengéjét, úgy látja, hogy a nő helyzete a férfiéhoz képest olyan, mint a napnak, vagyis a férfinak erejét felvevő holdé; a nő vesse alá magát és legyen mindig kész a szolgálatra; mert a férfinak szüksége van rá; a női kezek ügyessége öltözteti a férfit.¹⁰⁴ A főzés ugyan nem jön szóba, de feltesszük erre is gondot; ezzel szemben viszont nagyon is kifejezetten beszél a férfi családfenntartói szerepéről; Isten egyesítette a férfit és a nőt, azt, ami erős azzal, ami gyenge, hogy kölcsönösen támogassák egymást. Mindennek ellenére, nemének beismert gyengesége miatt tiltakozik Hildegard erőteljesen a női papság intézménye ellen;¹⁰⁵ a tilalmat maga Isten mondta ki egy látomásában: a nők nem közelíthetik meg az oltárt, mert ők *infirmum et debile habitaculum*, „egy gyenge és nyomorult kis lak”; arra való, hogy világra hozzák és táplálják gyermekei-

ket, és nem arra, hogy misét mondjanak. Mindenki maradjon a maga helyén, ezért is ítélik el oly igen nagyon a travesztitákat; a nők ne öltözzenek férfiruhába, a férfiak se női ruhába; a ruháknak tükrözniük kell a férfi-erőt és a női gyengeséget. Ez a szabály mindenkor érvényes, kivéve olyan súlyos eseteket, mikor a férfi életveszélyben van, vagy a nőt az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti erényét.

Hildegard mindezek dacára olykor elragadtatja magát, és hosszasan ecseteli a nők kiválóságait, s kijelenti, hogy a nő sokkal kedvesebb és szeretetreméltóbb (*suavior*), mint a férfi,¹⁰⁶ nemét különösen a természetfilozófusok barátságatlan kijelentéseivel szemben védi meg, akik szerinta nő sokkal érzékibb, mint a férfi.¹⁰⁷ Szó sincs róla, mondja az apáca. A női természetben több a nedv, ez hévvel párosul, így lesz képes a befogadásra, de a bujaság távolról sem olyan erős nála, és nem olyan intenzív mint a férfínál, akit ebben a vonatkozásban az oroszlánhoz lehet hasonlítani, míg a nőt leginkább az foglalkoztatja, hogy gyermeket szüljön. Mivel a latin könnyebben túlteszti magát az illemszabályokon, Hildegard szavait inkább ezen a nyelven idézzük: *In illa non est tam fortis et tam fervens concupiscentia sicut in viro, qui fortis est tanquam leo ad concupiscentiam operis filiorum, ita quod ipse habeat fortitudinem concupiscentiae ac operis, muliere tantum hoc negocium habenti quod subiacet imperio voluntatis illius, quoniam ipsa occupata est in procreatione natorum, usquedum eos producet in mundum.* (Benne nincs annyi erő és heves vágy, mint a férfiban, aki olyan erős a gyermekcsinálás vágyában, mint az oroszlán, annyira, hogy ugyanannyi bátorsága van a vágyra, mint a tette, a nőknek viszont csak az a dolguk, hogy alávegyék magukat a férfiúi akarat hatalmának, minthogy el vannak foglalva gyermekek létrehozásával, egészen addig, amíg őket a világra nem hozzák.)

A Hildegard által cáfolt természetfilozófusok nem bőbeszédűek e tárgyban. Azért vizsgálják az emberi természetet, hogy kimutassák a világegyetemben elfoglalt helyét és rögzítsék a vérmérsékletben mutatkozó különbségeket. Különösen Salernóban, de más orvosi egyetemeken is nagy becsben tartott Természeti Kérdések gyűjteményében csak futólag említik a nőt. Az orvosi munkák azt állapítják meg, hogy a női természet hideg és nedves; azt is láttuk, hogy ezt a teológusok is tudni vélik. Néhány nőgyógyászati kérdéssel találkozunk egyrészt Adélard de Bath-nál, másrészt pedig Guillaume de Conches *Philosophia*-jának negyedik könyvében;¹⁰⁸ ezek többnyire megegyeznek, és úgy tűnik, azonos forrásból származnak.

Adélard, Guillaume, de a „salernói” Kérdések legrégebb gyűjteménye is a következő problémát vizsgálja: ha egyszer a nők hidegebbek, mint a fér-

fiak, miért érzékibbek? Adélard úgy véli, hogy a libidóra való hajlam nem a női természet hidegségével kapcsolatos, hanem a hidegséggel párosult nedvességgel; természetes szükségletéről, és nem bűnről van tehát szó.¹⁰⁹ Guillaume a megoldás felvázolása után leáll, mert, mint mondja, nem akarja a papok szívét megsérteni, ha netán könyve a kezük közé kerülne;¹¹⁰ követjük hallgatását. Sajnos azonban ennél súlyosabban sértette meg a papokat, mivel elkövette azt az óvatlanságot, hogy a Genezist kora természeti gondokozása és ismeretei szerint akarta értelmezni, így hát nagy dorgálást kapott. A történet közismert, csak röviden vázoljuk, bár a vita igencsak izgalmas. Guillaume leírja az élőlények kialakulását az elemi összetevőktől kezdve.¹¹¹ A vízzel elkevert és forrón bugyogó földből a Teremtő különböző fajokat alkot, és ezekben az uralkodó elemmel párosuló nedvek a hangadók; az emberi test is ebből az agyagból készült, de az elemek tökéletes egyensúlyát tartalmazó részéből. Ami pedig a nőt illeti, akinek egyensúlya tökéletlenebb, valószínű, hogy az ő teste az ehhez legközelebb álló agyagból készült, hogy ne is hasonlítson teljesen a férfihoz, de ne is különbözzék tőle nagyon; de olyan jól temperálva se legyen, mint a férfi, hiszen a leghevesebb nő is hidegebb, mint a leghűvösebb férfi, ezt az axiómát azonban már halottuk Szent Pál egyik kommentátoránál. Ezért írja a Szentírás, hogy Isten Ádám oldalbordájából teremtette az asszonyt; de ezt nem szabad betű szerint értenünk, vagyis hogy elvett egy bordát az első emberből. Szerzőnk hozzáteszi, hogy természeti magyarázatai egyáltalán nem mondanak ellent a Szentírásnak,¹¹² minthogy Isten teremtette a természetet, és hogy a férfit és a nőt *per naturam operantem* (a természetten keresztül működve) alkotja. Már biztosan találkozott néhány akadékoskodóval, minthogy kikel a tudatlanok ellen, akik meg akarják akadályozni a természeti erők tanulmányozását. Tudjuk, hogy a mű Guillaume de Saint-Thierry keze közé jutott, aki nagy fölháborodásában *De erroribus Guillelmi de Conchis*¹¹³ címen írt egy értekezést, amelyet elküldött Szent Bernáthoz, az orthodoxia jeles védelmezőjéhez. Azzal vádolja Guillaume de Conches-t, hogy az ember teremtését filozófusként, sőt inkább fizikusként vizsgálja, s neveltségessé teszi a nő teremtéséről szóló szöveget, mikor az apostol által magasztalt nagy szentséget megvető, vakmerő ötlettel áll elő: *Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea, ego autem dico in Christo et in Ecclesia.* (Ez már csontomból való csont, és testemből való test, mondom én a Krisztusban és az Egyházban.) Guillaume de Saint-Thierry azért van fölháborodva, mert Éva teremtése az Egyház születésének profétikus képe. Guillaume de Saint-Thierry nem éppen műveletlen: a *Physica animae* (A lélek fizikája) című ér-

tekezésében világosan látni, hogy ismeri az orvosi iratokat; de lényegesnek tartja az egyházatyák szellemi értelmezését, ez az értelmezés pedig nem szakadhat el a Genézis betűjétől. Szent Bernát esetleges közbelépésének fenyegető valószínűsége miatt történt volna? Pályája végén írott *Dragmaticon*-jának előszavában Guillaume visszavonja a tanát.¹¹⁴

A többi természetfilozófus, ha nem volt is orthodoxabb, de minden esetre óvatosabb. Az arab tudomány és filozófia két fontos nyugati terjesztője, Karintiai Hermann és Gundissalinus a nővel kapcsolatban csak távoli utalásokat tesznek a Bibliára. Az első, 1143-ban *De essentiis*¹¹⁵ címen kozmográfiát írt. A „makrokozmosz” tanulmányozása után áttér az emberi mikrokozmosz felépítésére. Szinte csak célzásképpen említi a nő teremtését. Hermann tudományos és homályos szavakkal azt mondja, hogy az emberi nem szaporodásának biztosítására, Isten a férfi mellé egy nemi társat rendelt, aki ugyanabból az emberi nemből van, azonos anyagból és formából; a két lény csak annyiban tér el egymástól, hogy az egyik a passzív szükségszerűséget képviseli, a másik a cselekvő erőt, úgy hogy természet szerinti egyesülésük közös hatást vált ki. Majd Isten egy második okra bízta annak gondját, hogy a két nem egyesülése révén az emberi nem szaporodjék; így szerveződött meg a természet csodálatos rendje.¹¹⁶

A segoviai egyházmegye Toledóban székelő cuellari fődiakónusa, Domingo Gundisalvi vagy Gundissalinus, arab filozófiai értekezések, de főként Avicenna fordítójaként ismeretes; ő maga is több filozófiai mű szerzője, így egy *De processione mundi* című kozmológiáé. Ő nem a Genézist kommentálja. Még csak említés sem történik a bibliai történetről, mint Hermannnál. Az ő előadásában férfi és nő metafizikai allegóriák. Mivel minden passzív anyagból és aktív formából lett, az anyag talán a nő, a férfi a forma. Minden létező az ő egyesülésükből keletkezik, hasonlóan a hím és nőtény egyesüléséhez.¹¹⁷ Láthatjuk, hogy kevés tanulnivaló van a természetfilozófusoktól; mindössze néhány észrevétel a férfi és a nő vérmérsékletéről; vagy a nő megalkotásának „fizikai” értelmezése; vagy végül egy Arisztotelészre visszanyúló hasonlat a nő és a passzív anyag között.

A moralista filozófusoknak már több mondanivalójuk van, az viszont elég egyhangú, mivel a nőre nézve általában kedvezőtlen megállapításaik fő forrása Szent Jeromos *Adversus Iovinianum*-a és különösen az egyházatyá által idézett Theophrasztosz-részlet. A Bibliából és a világi történelemből vett példák általában a női népség, sok, vagy minden baj okozójának kártékonyágát vannak hivatva kimutatni. A nők könnyelműségét és kacérságát olyan anekdoták és ruha-, cicoma- és kenceleírások illusztrálják, amelyek

inkább az antik hagyomány gyümölcsei, semmint a korabeli erkölcsök megfigyeléséből származnak. A nőkritika a 12. században toposz; az emberi faj szerencsétlenségéről alkotott kép része, és az M.R. Bultot által részletesen ecsetelt világmegvetés egyik témája.¹¹⁸

Nem szabad túlságosan komolyan vennünk azokat a konvencionális gúnyiratokat, amelyeknek nyomára és visszhangjára találunk még az olyan kiváló írónál is, mint amilyen Jean de Salisbury. A nem túlságosan rosszmájú szerző pusztán kiszínezi az *Adversus Iovinianum* idézeteit, amikor Petroniustól átveszi az Efézusi matróna meséjét, amely igen alkalmas volt a *Policraticus* olvasóinak szórakoztatására, valamint arra, hogy megfossa őket minden, a nők erényére és állhatatosságára vonatkozó illúzióktól.¹¹⁹ Gautier Map a megszokott jeromosi témákat különféle mitológiai és bibliai példákkal egészíti ki, végkövetkeztetései pedig rendkívül pesszimisták; a bűnben a kezdeményező szerep egyértelműen az első asszonyé volt: *Prima primi uxor Ade post primam hominis creationem primo peccato prima solvit ieiunia contra preceptum Domini*. (Az első Ádám első felesége, az ember első teremtése után elsőként bűnözvén, elsőként csillapította éhét, az Isten intelme ellenére.) Ő az engedetlenség anyja, aki a világ végéig azon nők ösztökeje lesz, akik lankadatlanul követik anyjuk példáját. „Barátom, a férfi szerencsétlensége egy engedetlen asszony; vigyázz magadra. Kiváló (*optima*) asszonyhoz csak úgy lehet kötődni – és az ilyen ritkább, mint a Phönix –, ha tömérdek gondot és szerencsétlenséget vállalunk; és mit mondjunk a rossz asszonyokról, pedig mennyien vannak?” Gautier ugyan feleleveníti az erényes asszonyok emlékét, de manapság már nincsenek Lucretiák, Pénelopék; Mindtől tartani kell: *Omnes time*.¹²⁰

Jean de Salisbury kiváló ember és jóízlésű. Szívesen idéz szórakoztató példákat, de elhagyja a következtetéseket. Gautier Map középszerű, inkább éles nyelvéről híres pap. Az viszont már súlyosabb, hogy egy olyan szent ember tollából származó súlyos vádiratot kell olvasnunk, amilyen Hugues de Fouilloy volt. Igaz, hogy a papokat, és különösen a szerzetesseket akarja megóvni a világ veszélyeitől, ezért is fest olyan sötét képet a *De nuptiis*¹²¹ c. értekezésének második fejezetében: a nő a baj okozója, a bűn kezdete, a bűnre való ösztöke. Ő okozza az igaz bukását, megcsalja a bölcsét, legyőzi az erőset. A szerző kedvesebb hangnembe csap, mikor az asszonyt a szép és színes virághoz hasonlítja, amely azonban hamar elhervad; a tavasz a virágos évszak, mikor megcsodálhatjuk a pirosló rózsát, a tiszta orgonát, a bársonyszín ibolyát, olyan, akár a nők ifjúsága, de mikor betegség vagy az élemedett kor megtámadja szépségét, olyan töré-

keny és múlandó, mint a virág. Hiszen minden nő vagy meghal fiatalon, vagy megéri a nagymama-kort; ha meghal, bánatot okoz annak, aki szerette; ha megöregszik, senkinek sem kell. Miért ragaszkodnak ahhoz, ami oly hamar taszít vagy oly hamar elmúlik? Ez az elegáns hajviseletű, kikészített, ékszerekkel ékesített teremtmény a férgek tápláléka lesz. Sőt mi több, ez a törékeny tárgy veszélyes is lehet, Hugues de Fouilloy nem győzi hangsúlyozni: a nő ártalmas volt a paradicsomban; még inkább az a földön, ahol a pokolba taszít; a bölcsnek vigyáznia kell, nehogy elzárja előle a paradicsom kapuit.

Ilyesmit versben is megírtak, s így meglehetősen epés versek születtek a nők ellen. R. Bultot elemzett egy *Opusculum...compositum ad amículas suas quasdam sanctimoniales* (művet, amelyet...valamiféle tiszteletreméltó barátnéihoz írott), és amelyet a 11. században élt reichenai szerzetesnek, Hermannus Contractusnak¹²² tulajdonítanak. Hermann az apácákat, nyájas és tréfás hangnemben a változó világ megvetésére buzdítja; márpedig az apácákat is buzdítani kell, mivel hogy a nők könnyelműek és csak nehezen foghatók rá, hogy komoly témákat vizsgáljanak: a női szellem valami torzszülött, amely folytonosan változik, hullámzik, ingadozik. Ez még nem is olyan súlyos; viszont a némelyek által Roger de Caen-nak tulajdonított *De contemptu mundi* c. vers sokkal hevesebb kritika a nők ellen: *Femina, dulce malum, mentem roburque virile (Frangit blanditiis insidiosa suis)*¹²³ („Asszony, te édes rossz, kinek csalárd hízelgése tönkreteszik a férfi szellemét és erejét”). Ezt követi a női kacérság szemléletes megjelenítése, melynek forrása inkább a klasszikus költészet volt, mint a 12. századi hölgyek magaviselete, de az is valószínű, hogy a hölgyek is megtettek mindent, hogy javítsák a bölcs természet adományait. A szerző szerint nincs kártékonyabb, mint az asszony, ugyanakkor pedig azt állítja, hogy persze nem akarja az egész nemet általánosságban vádolni. De manapság mégis csak ritkaság a szemérmes asszony.¹²⁴ Péter a Festő a vadállatokénál is rosszabb női „vadságot” írja le; Szent Jeromos példáját követve elsorolja a nők számtalan bibliai áldozatát, köztük: Sámson, Dávid, Salamon, Nábóth, József, majd a pogány antikvitás áldozatai következnek. A szép nő, ismeri el a szerző, igen értékes lenne, ha nem kívánná a rosszat, ha hűséges lenne a férjéhez, de alig ha van olyan, *vix ulla*, aki hitelt érdemlő lenne. Mert nincs semmi a nap alatt, amiben annyi ravaszság lenne, mint a női szellemben.¹²⁵

A prédikátorok, teológusok és moralisták egyszerre; egyszer a nőkhöz intézik szavaikat, máskor meg a női szentek dicsőhimnuszát zengik. Mindketőnek megvan a maga hagyománya, de néha becsúszik egy-egy személyesebb

észrevétel.¹²⁶ A Mindenszentekre írott egyik prédikációjában Pierre Comestor a Boldogokról szólván a szüzeket és szent asszonyokat a paradicsom hetedik körébe, a boldogok körébe teszi, mivel hogy uralkodni tudtak nemük természetén, hiszen az asszony nyugtalan állapot, folyton a civódást és a viszályt keresi, s mindig kész a konkolyhíntésre. Az első asszony is nem összevesztette az embert az Istennel? A test és lélek harca természetesen keményebb a nőknél, mint a férfiaknál, mivel a nő teste gyengébb, lelke pedig nem olyan eleven; a harc tehát nehezebb, az elkeseredés gyorsabb; ezért a győzelem is csodálatraméltóbb.¹²⁷ Raoul Ardent is egy Mindenszentekre szánt homéliában dicséri a Példabeszédek¹²⁸ erős asszonyát. Első kérdése, hogy vajon nincs-e ellentmondás a két szó között: asszony és erő. Mivel az asszony háromszorosan gyöngé: testében, nemében és a házastársi gyöngédségben. Az erős asszony, aki hűséges tud lenni Istenhez és férjéhez, aki hálat érez iránta, tiszteli, aláveti magát, engedelmes, szolgálatkész, és szolgálatait szeretettel és kitartással végzi, aki bölcsen és igazságosan irányítja otthonát, hogy mindig tudjon enni adni családjának és a szűkölködőknek, aki becsületben és megbízhatóan él, nem szórakozik könnyelmű asszony gyanánt, szemérmetlen dalocskák éneklésével, az ilyen asszony ritka és mindennél értékesebb, annál is inkább értékes, mivel hogy nagyon ritka.

A moralisták csaknem valamennyi írásában ugyanezt a finálét találjuk. Persze az asszony veszélyes, gyenge, de egyszersmind ravasz, veszekedős és kacér, gyakran ingatag és hűtelen, de vannak kivételek, akiket éppen ezért meg kell becsülnünk. Említettük már, hogy Abélard, mikor a Vigasztaló apácáinak írt, az ellenkező álláspontot képviselte, mint az *Adversus Iovinianum*-ból vett példák és hasonlóak, és magasztalni kezdett minden erényes nőt, akinek bátorsága meghaladja a férfiét. Héloise-nak írott leveleiben is visszatér ehhez a témához, s emlékeztet a Bibliabeli asszonyok hőstetteire, idézi Deborah-t, aki harcba vezette Izrael népét. Miért ne állhatnának a nők, teszi föl a kérdést a Cluny-i apát a rossz elleni küzdelemben az Úr seregének az élére?¹²⁹

Jean de Salisburi először Jeromost, majd Petronust idézi, és hogy enyhítse azt a hatást, amelyet az Efézusi matróna története kiválthat, hozzászól: „Van jobb, van hasznosabb, mint egy szemérmes asszony? Elképzelhető ennél kellemesebb? A *Femina, dulce malum* (Asszony, te édes rossz...) szerzője pedig a számtalan kritika után erre a következtetésre jut:

Femina rara bona, sed quae bona digna corona.

(Ritka a jó asszony, de ha az, koronára méltó.)

Jegyzetek

1. A bibliai idézeteket a Károlyi Gáspár-féle javított fordításban közöljük.
2. Gen. 1, 27: „Et creavit Deus hominem ad imaginem suam; ad imaginem Dei creavit illum; masculum et feminam creavit eos.”
3. A kérdést Szent Ágoston is fölveti, *De Gen. ad litt.* 9, 14–16, de nagyon habozik; Pierre Comestor viszont, a 12. században elfogadja ezt a hagyományt.
4. R. JAVELET, *Image et ressemblance au 12e siècle, de saint Anselme à Alain de Lille. I: Texte. II: Notes.* Paris, 1967; vö. I, 236–245; II. 206–211.
5. ALEXANDRIAI PHILÓN, *De opificio mundi*, 134.
6. NÜSSZAI SZENT GERGELY, *De hominis opificio*, c. 17; vö. G. LANDNER, *The Philosophical Anthropology of S. Gregory of Nyssa*, „Dumbarton Oaks Papers”, XII, 1958, 88–91.
7. IOHANNES SCOTUS ERIUGENA, *Periphiseon*, V, PL, CXXII, 893: „ex adunatione divisionis hominis in duplicem sexum predictarum divisionum incipit ascensus et adunatio. In resurrectione enim, sexus auferetur et natura adunabitur, et erit solummodo homo, sicut fiet si non peccaret.” Ez csupán sokkal élesebb megfogalmazásban különbözik Nüsszai Szent Gergely tantételétől, aki szerint Ádám teste a teremtés pillanatában szellemi természetű volt, és hogy a feltámadáskor is ugyanez történik az emberi testtel.
8. Ágoston (*De Gen. ad litt.* 3, 22) leszögezi, hogy a teremtett ember nem androgyn; azt is kimutatja, hogy a nemek megosztása és a házasság bizony szerepel az isteni tervben, s nem a bűn következménye.
9. Gen. 2, 18: „Dixit quoque Dominus Deus: non est bonum esse hominem solum faciamus ei adiutorium simile sibi.”
10. Gen. 2, 21–23: „Immisit ergo Dominus Deus soporem in Adam; cumque obdormisset, tulit unam de costis eius et replevit carnem pro ea. Et aedificavit Dominus Deus costam quam tulerat de Adam in mulierem et adduxit eam ad Adam. Dixitque Adam: Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea; haec vocabitur virago quoniam de viro sumpta est.”
11. AUGUSTINUS, *In Ioannis evang. tract.* 120, 19; *tract.* 10, 2.
12. Gen. 3, 16: „Mulieri quoque dixit: multiplicabo aerumnas tuas et conceptus tuos; in dolore paries filios et sub viri potestate eris et ipse dominabitur tui.”
13. Gen. 3, 20: „Et vocavit Adam uxoris suae, Heva, eo quod mater esset cunctorum viventium.”
14. RUPERT DE DEUTZ, *De Trinitate et operibus eius, in Gen.* III, éd. H. HAACKEN, 1971.
15. Gal. 3, 28.
16. I. Kor. 11, 3–15: „...omnis viri caput Christus est; caput autem mulieris, vir... omnis vir orans aut prophetans velato capite deturpat caput suum. Omnis autem mulier orans aut prophetans non velato capite deturpat caput suum...”. „Vir quidem non debet velare caput suum; quoniam imago et gloria Dei est; mulier autem gloria viri est. Non enim vir ex muliere est, sed mulier de viro. Etenim non est creatus vir propter mulierem, sed mulier propter virum...”. „Verumtamen neque vir sine muliere neque mulier sine viro, in Domino. Nam sicut mulier de viro, ita et vir per mulierem; omnia autem ex Deo.”

17. I. Kor. 14, 34–35: „Mulieres in ecclesiis taceant; non enim permittitur eis loqui, sed subditas esse, sicut ut lex dicit. Si quid autem volunt discere, domi viros suos interrogent. Turpe est enim mulieri loqui in ecclesia.”
18. Efez. 5, 22–24, 25, 33: „Mulieres viris suis subditae sint, sicut Domino. Quoniam vir caput est mulieris, sicut Christus caput est ecclesiae... Viri, diligite uxores vestras sicut et Christus dilexit ecclesiam, et seipsum tradidit pro ea. Verumtamen et vos singuli, unusquisque uxorem suam sicut seipsum diligit; uxor autem timeat virum suum.” Vö. Kolossz. 3, 18–19.
19. I. Tim. 2, 8–12: „Volo ergo viros orare in omni loco, levantes puras manus sine ira et disceptatione. Similiter et mulieres in habitu honesto, cum verecundia et sobrietate ornantes se, et non in tortis crinibus, aut auro aut margaritis, vel veste preciosa. Sed quod decet mulieres, promittentes pietatem per opera bona. Mulier in silentio discat cum omni subiectione. Docere autem mulieri non permitto, neque dominari in virum; sed esse in silentio.”
20. Tit. 2, 3–5: „Anus similiter in habitu sancto, non criminatrices, non multo vino servientes, bene docentes. Ut prudentiam doceant adolescentulas, ut viros suos ament, filios suos diligant. Prudentes, castas, sobrias, domus curam habentes, benignas, subditas viris suis...”
21. I. Tim. 2, 13–14: „Adam enim prius formatus est, deinde Heva. Et Adam non est seductus; mulier autem seducta in praevaricatione fuit.”
22. I. Petr. 3, 1–7: „Similiter et mulieres subditae sint viris suis ut et si qui non credunt verbo, per mulierum conversationem sine verbo lucrifiant, considerantes in timore castam conversationem vestram. Quarum non sit extrinsecus capillatura, aut circumdatio auri, aut indumenti vestimentorum cultus... Sic enim aliquando et sanctae mulieres sperantes in Deo ornabant se, subiectae propriis viris sicut Sara obee diebat Abrahae, dominum eum vocans, cuius estis filiae bene facientes... Viri similiter cohabitantes secundum scientiam quasi infirmiori vasculo muliebri impartientes honorem tanquam coheredibus gratiae vitae...”
23. AMBROSIUS, *De paradiso*, 10, 46–47.
24. *Ibid.*, 4, 24.
25. *Ibid.*, 12, 56.
26. PHILO, *Leges allegoricae*, 2, 24 és 2, 35 és köv. Előző értekezésében, *De opificio mundi*, 68–71, Philón azt mondja, hogy az ember szelleme vagy értelme szerint Isten képmása; ezt a tételt Ambrus is elfogadja; vö. AMBROSUS, *In Hexaem.* 6, 7, 40 és köv. – *De paradiso*, 11, 50–51; 14, 15: „mulier symbolum sensus est nostri; vir, mentis.”
27. „adiutorium bonum..., quamquam inferior dicatur adiutor, ut et in usu reperimus humano” (*De paradiso*, 11, 48).
28. *Ibid.*, 14, 72: „quia Eva ipsa confessa est delictum, mitior sequitur et profutura sententia, quae condemnaret errorem et veniam non negaret, ut ad virum suum conversa serviret... primum ne eam facile delectaret errare, deinde ut sub fortiori vase locata non transduceret virum, sed magis viri consilio et ipsa regeretur; in quo quidem mysterium Christi et Ecclesiae evidenter agnosco. Designatur enim Ecclesiae ad Christum futura conversio et religiosa servitus subdita Dei Verbo quae multo est melior quam seculi huius libertas.”
29. AUGUSTINUS, *De Genesi contra Manichaeos*, 2, 11: „...ad huius rei exemplum

femina facta est, quam rerum ordo subiugat viro; ut quod in duobus hominibus evidentius apparet, id est in masculo et femina, etiam in uno homine considerari possit, ut appetitum animae... habeat mens interior tanquam virilis ratio subiugatum et iusta lege modum imponat adiutorio suo, sicut vir debet feminam regere, nec eam permittit dominari in virum, quod, ubi contingit, perversa et misera domus est.” A szóhasználat valamelyest eltér Ambrusétól, de a hasonlat ugyanaz.

30. *De Genesi ad litt.*, 3, 22: „Sicut autem ab hac gratia renovationis et reformationis imaginis Dei separantur feminae; quamvis in sexu corporis earum aliud figuratum sit, propter quod vir solus dicitur esse imago et gloria Dei, sic et in ipsa prima conditione hominis, secundum id quod et femina homo erat, habebat utique mentem suam eandem rationalem, secundum quam ipsa quoque facta est ad imaginem Dei.”
31. *De Genesi ad litt.*, 9, 23: „Verum esto propter ipsius coniunctionis vim commendandum hoc ita fieri oportuisse credamus.” – Kicsit később (9, 26) Ágoston leszögezi, hogy Isten alkotta az asszonyt: „formatio mulieris non per alium quam Deum”, de hozzátéveszi, hogy némelyek úgy vélik, hogy az angyalok feladata volt a nő megformálása, és nem nyilatkozik.
32. *In Ioannis evang. tract.* 10, 2.
33. Róm. 5, 14.
34. *De Genesi ad litt.*, 11, 37.
35. HIERONYMUS, *Commentarium in Ecclesiasten*, 7, 26–27.
36. *Aen.*, 4, 569–570.
37. HIERONYMUS, *Adversus Iovinianum*, I, 1.
38. *Ibid.*, 47.
39. Ph. DELHAYE, *Le dossier antimatrimonial de l'„Adversus Iovinianum” et son influence sur quelques écrits latins du XIIe siècle*, „Mediaeval Studies”, XIII, 1951, 65–86.
40. Vö. *Regula pastoralis* (PL., LXXVII, 161 és köv.); *Homel. 36 in Evangel.* (PL., LXXVI, 1269).
41. *Homel. 3 in Evangel.* (PL., LXXVI, 1086–1089): „Considerate, fratres charissimi, in femineo corpore virile pectus...”
42. *Etymol.*, 11, 2, 17.
43. *Ibid.*, 7, 6, 5–6.
44. *Sententiae*, 11, 4–6.
45. *Etymol.*, 9, 7, 29–30.
46. *De ecclesiasticis officiis*, 11, 20, 13.
47. BRUNO DE SEGNI, *In Genesim* (PL., CLXIV, 158 és köv.): „Quis, inquam, iste homo, qui Dei similitudinem habet, cui pisces maris et volucres caeli et bestiae universaeque creaturae terrae et omnia reptilia sunt subiecta? Quamvis enim Christum hunc esse (Ádám Krisztus előképe) quidam non immerito intelligant, ego tamen apostolorum et doctorum ordinem... hunc esse puto... hinc enim praelati vocantur, quia alii eis subiecti sunt... sed quia inter Ecclesiae doctores alii virilem fortitudinem alii muliebrem molliem habent, merito dicitur quia masculum et feminam creavit eos.” – Bruno de Segni-ről és műveinek kéziratáról, lásd R. GRÉGOIRE, *Bruno de Segni, középkori trásmagyarázó és szerzetes-teológus*, Spolète, 1965.
48. *Ibid.*, 164–165.

49. André de Saint-Victor-ról, lásd B. SMALLEY, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, 2. kiad., Oxford, 1952, 112–185.
50. A Genesis-kommentárt a Bibl. nat., lat. 356, f. 14 és f. 16. kézírata alapján idézzük.
51. Az angyalok részvételéről Ágoston kételkedve beszél, *De Genesi ad litt.*, 9, 26–28; úgy tűnik, hogy a későbbiekben több kommentátor is a megszorítás nélküli elfogadásnál kötött ki; vö. PIERRE COMESTOR, *Historia scolastica*, PL, CXCVIII, c. 17, 1070.
52. *Ibid.*, c. 18, 1070–1071.
53. Vö. H. WALTHER, *Carmina medii aevi posterioris latina. II: Proverbia Sententiaeque latinitatis Medii Aevi*, Göttingen, 1963, n. 2784: „Clamabunt E et A-Quotquot nascuntur ab Eva”; n. 5645: „E profert aut A – Quisquis procedit ab Eva”. A mondókát Lothaire bíboros, a későbbi III. Ince pápa *De miseria humanae conditionis*-ában is megtalálhatjuk.
54. *In Hexaameron*, PL, CLXXXIX, 1534.
55. *Ibid.*, 1542–45.
56. *Ibid.*, 1548.
57. A *Distinctiones*-ről lásd A. WILMART alapvető tanulmányát, *Un répertoire d'exégèse composé en Angleterre vers le début du XIIIe siècle*, in „Mémorial LAGRANGE”, 1940, 307–346; 335–346: jegyzet a bibliai értelmezések legrégebbi gyűjteményeiről.
58. ALANUS DE INSULIS, *Distinctiones dictionum theologicorum*, PL, CCX, 865.
59. Vö. M.-T. D'ALVERNAY, *Alain de Lille. Textes inédits...*, Párizs, 1965, 87 és köv., 215–216.
60. PETRUS CANTOR PARISIENSIS, *Distinctiones „Abel”*. A szöveget, amely még nem került kiadásra, a számtalan kéziratok egyikéből közöljük, Párizs, Bibl. nat., lat. 455.
61. Vö. F. STEGMÜLLER, *Repertorium biblicum*, II. n. 869. A szöveget a Citeaux-ból származó kézirat, Párizs, Bibl. nat., lat. 9583 (*ex-libris* a XIII. századból, f. 223), fol. 120 V és 122. alapján közöljük.
62. A férfi és a nő témájára vonatkozó spirituális értelmezés egyik korai példáját találjuk Pierre de Celle *Liber de panibus*-ában (PL, CCII, 975. és köv, c. 10). A szerző Mózes III. könyvének egy fejezetét kommentálja, 6, 18: „Mares tantum stirpis Aaron comedent illud (panem similiae)”. A rossz vágyak legyőzésére képtelen, gyenge lélek nem nyúlhat e táplálékhoz, vagyis nem érheti el az isteni Bölcsességet. A férfiak, akik úrrá tudnak lenni a rossz hatalmakon, ehetik a kovásztalan kenyeret; a női gyomor nem bírja, mivel a romlott érzék nem közelíti meg az isteni tudományt; a férfi erős és egészséges gyomra keresi és megérti Istent. A vers szellemi és morális értelmezése után, a szerző hangsúlyozza, hogy nem szabad a nemek megkülönböztetésére használni, mivel a Teremtő a nőt jóságának nem más vagy alacsonyabbrendű képére alkotta. Nem a nemeket kell megkülönböztetni, hanem az értelmet; nem a természetet, hanem a kegyelmet; az ítélőképességet és nem a testrészeket; az értelmes lélek (*animus*) magatartását és nem a szakállt.
63. ANSELMUS, *De conceptu Virginali*, c. 9, éd. F.S. SCHMITT, *S. Anselmi... Opera omnia*, II, 1946, 150–153; vö. AUGUSTINUS, *De Genesi ad litt.*, XI, 4.
64. ANSELMUS, *Cur Deus homo*, II, 16, éd. F.S. SCHMITT, II, 119; éd. R. ROQUES, 1963, 416 („Sources chrétiennes”, 91).

65. ANSELMUS, *Cur Deus homo*, II, 8, éd. F.S. SCHMITT, 102–104; éd. R. ROQUES, 374.
66. HONORIUS, *Gemma animae*, I, 145 és 146, PL, CLXXII, 589.
67. AMALARIUS, *Liber officialis*, II, 2: *De situ ecclesiae*, éd. I.M. HANSENS, *Opera omnia*, II, Róma, 1948, 262–264 („Studi e testi”, 139).
68. Hasonló észrevételt találunk a Poitou-i Raoul Ardent-nak a Vízkereszt utáni első vasárnapra írt prédikációjában (PL, CLV, 1738). Az evangéliumi elbeszéléshez „Cum factus esset Iesus annis duodecim...” írt kommentárjában a férfiakat és a nőket külön-külön járva mutatja; Raoul hozzáteszi, hogy a férfiak és a nők a Jeruzsálemi Templomban is külön voltak, amit az evangélium nem is említ: a zsidóknak ez a szokása nagyszerű, s utánozni illenék, s el kellene különülni a nőktől a templomban: „ut cum sumus in ecclesia a mulieribus sequestrati maneamus”. Mivel hogy semmi nem szakítja úgy el a szellemet az imádkozástól, mint a nők látványa, „inspectio mulierum”.
69. Vö. M.-T. D’ALVERNY, *Les Mystères de l’Église d’après Pierre de Roissy*, in „Mélanges R. CROIZET”, Poitiers, 1966, II, 1100.
70. Mint tudjuk, az Abélard és Héloise közötti levelezés hitelességét igencsak vitatják. Ebben a kérdésben az „Actes du congrès international de Cluny, – 1972”-ben megjelent cikkekre hívni fel a figyelmet, *Pierre Abélard-Pierre le Vénéralbe*, Párizs, 1975, különösen J. MONFRIN, *Le problème de l’authenticité de la correspondance d’Abélard et d’Héloise*, 400–424; J.F. BENTON, *Fraud, Fiction and Borrowing in the Correspondence of Abélard and Heloise*, 495. és köv.
71. *Theologia christiana*, éd. E.M. BUYTAERT, 1969, 132. és köv. („Corpus Christ. Contin. med.”, 12).
72. A *Contra Iovinianum* felhasználásáról lásd E. GILSON, *Héloise et Abélard*, Párizs, 1938.
73. A Hexaameron kommentárjának keletkezési idejéről lásd M.-T. D’ALVERNY, *Abélard et l’astrologie in Pierre Abélard-Pierre le Vénéralbe*, op. cit., 611–630.
74. ABÉLARD, *In Hexaameron*, PL, CLXXVIII, 760. és köv.
75. ABÉLARD, *Sermo in Assumptione B. Mariae*, PL, CLXXVIII, 542; vö. még epist. 6 (7) éd. J.T. MUCKLE, „Mediaeval Studies, XVII, 76, 1955, 268.
76. *Sancti Bernardi Opera*, éd. J. LECLERCQ és H. ROCHAIS, t. V: *Sermones* 2, Róma, 1968. *Dominica infra octavam Assumptionis*, 262. és köv.
77. *In Nativitate b. Mariae*, *ibid.*, 275. és köv.
78. Éd. G.M. DREVES, *Petri Abelardi Hymnarius Paraclitensis*, 1891; *Analecta hymnica Medii Aevi*, XLVIII, 1905, 141–232. Vö. J. SZÖVERFFY, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. II: Die lateinischen Hymnen von Ende des 11. Jahrh. bis zum Ausgang des MA*, Berlin, 1965, 57–76 és 168–171 (himnusz-lista); In éd., *Peter Abelard’s Hymnarius Paraclitensis*, Albany, 1975.
79. *Petri Abelardi opera theologica I: Commentaria in Epistolam Pauli ad Romanos...*, éd. E.M. BUYTAERT, 1969, 326–328. Vö. *epistola* 6 (7), éd. J.T. MUCKLE, „Mediaeval Studies”, XVII, 1955, 264. és köv.
80. *Epistola* 9, PL, CLXXVIII, 333. és köv.
81. *Theologia christiana*, IV, 80, éd. E.M. BUYTAERT, 1969, 302.
82. *Epistola*, 9, PL, CLXXVIII, 333. és köv.
83. *The Letters of Peter the Venerable*, éd. G. CONSTABLE, Cambridge (Mass.), 1967

- („Harvard Histor. Stud.” 78) n^o115, 303–308: „Mulieres omnes evicisti et pene viros universos superasti.” Abélard-nak a nőkkel szembeni magatartása és elvi állásfoglalása kérdéséről lásd M.M. McLAUGHLIN, *Peter Abelard and the Dignity of Women. Twelfth Century Feminism in Theory and Practice*, in *Pierre Abélard-Pierre le Vénéralbe, op. cit.*, 287–333. Szent Bernát nőkkel szembeni magatartásáról lásd Maria d’Elia ANGIOLILLO, *L’epistolario femminile di s. Bernardo*, „*Anal. cisterc.*”, XV, 1959, 23–55. Egy J. Leclercq által felfedezett és közreadott apokrif levél, egy heves kirohanás a nők ellen, tökéletesen ellentmond mindannak, amit Szent Bernátról a témában tudunk: *Un témoin de l’antiféminisme au moyen âge*, „*Revue bénédictine*”, LXXX, 1979, 304–309.
84. *Commentarius Contrabrigiensis in epistolas Pauli e schola Petri Abaelardi*, éd. A. LANDGRAF, III, 1944, 558. és köv.; Cambridge, 1970, 145–153 (erről a kommentárjáról).
85. HUGO DE SANCTO VICTORE, *De sacramentis christianae fidei*, I, 6, c. 35–37, PL, CLXXXVI és köv.
86. I, 8, 13, *ibid.*, 314. és köv.; II, 11, *ibid.*, 479. és köv.
87. I, 8, 13, *ibid.*, 315–316.
88. I, 7, 10, *ibid.*, 290. és köv.
89. PETRUS LOMBARDUS, *Liber Sententiarum*, II, éd. QUARRACCHI, 1974. *Dist.* 18, c. 4.
90. *Dist.* 22, c. 2–3.
91. *Dist.* 24, 5, 6–12.
92. Robert de Melun műveinek P. R. M. Martin által elindított publikálása nem fejeződött be. A Summát a Párizs, Bibl. nat., lat. 14522 és 14885 kéziratok alapján közöljük, ezek egy elég jó kivonatot is tartalmaznak. A második részben található egy Éva teremtésével kapcsolatos vita, f. 110 v és köv., és f. 147. és köv.; f. 111 v és 148 v és köv. Éva megalkotásának kérdése: „Queritur si de costa ex latere Ade tracta, cuius locus Deus carne replevit Eva sine additamento extrinsecus assumpto formari non potuerit; quidam rationibus sapientie humane conantur probare. Ut autem evidentius faciant, ponunt ipsam costam fuisse decem partium quas pro athomis accipi volunt. Certum etiam statuunt numerum partium coste viginti secundum quantitatem quam habuit postquam mulieris substantia facta fuit. Querunt ergo si ille X partes ex quibus costa constabat postquam mulier de ea esset formata extiterint vel non extiterint postquam mulier de ea fuit facta...”
93. Vö. H. WALTHER, éd. *Carmina medii aevi posterioris latina. II. Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, Göttingen, 1963/64, n° 8213: „Eva, tuum nomen dic retro fiet Ave”.
94. Gilbert Levelek-kommentárja még kiadatlan. Számos kézirat van: vö. F. STEGMÜLLER, *Repertorium biblicum*, Madrid, 1958, n. 2515–2528. Mi egy 12. századi kézirat nyomán közöljük, Párizs, Bibl. nat., lat. 2580.
95. Párizs, Arsenal, 1116. kézirat, éd. A. LANDGRAF, *Commentarius Porretanus in primam epistolam ad Corinthios, Róma, 1945*, 11. feje. 187. és köv. („Studi e testi”, 117).
96. ALAIN DE LILLE, „*Quoniam homines*”, éd. P. GLORIEUX, „Arch. d’hist. doctr. et littér. du moy. âge”, XX, 1953, 296–297 Éva teremtéséről; 300–302 Éva bűnéről.

97. Simon de Tournai, kiadatlan teológiai Summa; Párizs, Bibl. nat., lat. 14886, fol. 27 v és köv. a nő teremtéséről; f. 29 v–30 Ádám és Éva bűnének viszonylagos súlyosságáról. Simon ugyanazt a nézetet vallja a *Disputationes*-ban, éd. J. WA-
RICHEZ, 1932, 142–143 („Spicilegium sacrum lovaniense”, 12).
98. *De Trinitate et operibus eius. In Genesim*, éd. H. HAACKEN, 1971, („Corpus christ. Contin. med.”, 21), II, 7, 191. és köv. Robert Abélard kortársa.
99. *Ibid.*, II, c. 34, 228.
100. *Ibid.*, II, c. 37, 231–232.
101. *In Gen.* III, 2, 237. és köv.
102. *Ibid.*, 258–259. A *Gen.* III, 20, 265–266 kommentálásakor jelenti ki Robert, hogy Éva neve inkább a holtak anyjára vonatkozik, mintsem az élőkére.
103. *Liber Scivias*, II, *visio* 5, PL, CXCVII, 392. és köv.
104. *Liber divinatorum operum*, I, *visio* 4, *ibid.*, 851.
105. *Liber Scivias*, II, *visio* 6, *ibid.*, 545–546.
106. *Ibid.*, III, *visio* 3, *ibid.*, 595.
107. *Ibid.*, II, *visio* 5, *ibid.*, 461.
108. E kérdésekről lásd B. LAWN, *The Salernitan Questions*, New York, 1963, 53; Adélard, *Questiones naturales*, Guillaume de Conches, *Philosophia*, IV, 14, és a salernói kérdések legrégebbi gyűjteménye, kézirat, Oxford, Bodl. Auct., f. 3. 10. kerül összehasonlításra.
109. *Die „Questiones naturales” des Adelardus von Bath*, éd. M. MÜLLER, 1934. c. 42. („Beitr. Gesch. Phil. MA.” 31/2). 41. és 42. kérdés, 42–43. „Si mulieris natura frigidior est ut quis libidinis petulantior et dicitur et reperitur...”
110. GUILLAUME DE CONCHES, *Philosophia*, IV, 14, PL, CLXXII, 89. G. Maurach új *Philosophia*-kiadása készül.
111. GUILLAUME DE CONCHES, *Philosophia*, I, 23. A PL, CLXXII, 55–56 közepes szövegét a Bibliothèque Nationale két kézírata segítségével, lat. 11130 f. 37 v és lat. 6560, f. 41 v kijavítottuk: „... quod est primum aequalitati, etsi minus, tamen aliquando temperatum, ex vicino limo, corpus mulieris esse creatum. verisimile est, et ideo nec penitus inde quod homo est, nec penitus diversa ab homine, nec ita temperata ut homo quia calidissima frigidior est frigidissimo viro; et hoc est quod divina pagina dicit: Deum facisse mulierem ex latere Adae. Non enim ad litteram credendum est excostasse primum hominem.”
112. *Ibid.* „respondemus e contrario id ei (divinae potestati) conferre, quia ei attribuimus et talem rebus naturam dedisse, et sic per naturam operantem corpus humanum creasse...”. „Sed quoniam ipsi nesciunt vires naturae, ut ignorantiae suae omnes socios habeant, nolunt eos aliquid inquirere, sed ut rusticos nos credere nec rationem quaerere... Nos autem dicimus in omnibus rationem esse quaerendam... sed isti... maluntque nescire quam ab alio quaerere; et si inquirentem aliquem sciant, illum esse haeticum clamant, plus de suo caputio praesumentes quam sapientiae suae confidentes.”
113. GUILLELMUS DE SANCTO THEODERICO, *De erroribus Guillelmi de Conchis*, PL, CLXXX, 339–340: „...creationem primi hominis philosophice, seu magis physice describens, primo dicit corpus eius non a Deo factus sed a natura... In creatione mulieris palam omnibus legentibus est quam stulte, quam superbe irridet historiam divinae auctoritatis, scilicet excostasse Deum primum hominem

- ad faciendam de costa eius mulierem. Et physico illud sensu interpretans nimis arroganter veritati historiae suum praefert inventum, parvipendens magnum illud sacramentum...”
114. A *retractatio*-t (visszavonást), amely a *Dragmaticon* előszavából van kivéve, olykor a *Philosophia* kifogásolt részének margóján találni; így van ez a 6560. f. 33 v latin kézirat esetében is.
115. HERMANNUS DE CARINTHIA, *De essentiis*, éd. M. ALONSO, 1946, 120–103, 104. Ch. Burnett készíti az új kiadást. Értekezését Robert de Ketene barátjának ajánlotta, és Béziers 1143 keltezéssel látta el.
116. „Adiunxit Deus socium eiusdem generis sexum, ex materia et forma eadem in tantum solummodo differentem quantum necessitas patiens a virtute egente distabat, ut naturali commixtione uno affectu, uno studio, communi adminiculatione effectum omnem propagandi conservandique sese habitudinem curae secundariae causae iniunxit, motus ergo secundariae causae cum hos sexus in generis sui propagine misceat, a commixtionis origine mirandus naturae textitur ordo.”
117. *Der Dominicus Gundissalinus Schrift „De processione mundi”*, éd. G. BÜLOW, 1925, 38–39 („Beitr. Gesch. Phil. MA,” XXIV/3): „Convenientius ergo dicuntur materia prima et forma prima esse quibus prius esse videtur, nisi Creator earum; quarum coniunctio fuit prima compositio. Prima enim compositio est primae formae cum materia prima coniunctio, quae est moderata quaedam formae cum materia coeuntis habitudo, ex quarum tamquam masculi et feminae coniunctione rerum omnium provenit generatio. Quia enim materia est tantum patiens et non agens, forma est tantum agens et non patiens... Ideo philosophi formam virum, materiam autem feminam vocant quoniam quicquid in actu est ex materia preiacente et forma agente tanquam ex coniunctione maris et feminae generatur.”
118. Vö. R. BULTOV, *La doctrine du mépris du monde en Occident de saint Ambroise à Innocent III*, Louvain, 1963/64, I–IV.
119. *Policraticus*, 8, 11, éd. WEBB, II, 294. és köv.
120. *De nugis curialium*, *Dist*, IV, c. 3, éd. M. R. JAMES, 1914, 143. és köv.
121. *De nuptiis*, I, 2, PL, CLXXXVI, 1206–1209: „Causa mali mulier, initium culpaе, fomes peccati” – „Ipsa est quae subvertit iustum, sapientem decipit, exsuperat fortem. Quid diligitur in muliere? Forsitan quod diligi solet in quolibet flore. De flore color, in muliere decor, sed utrumque parvi temporis est...”
122. R. BULTOT, *op. cit.*, IV, 1964. A 11. század, 28. és köv. A költeményt DÜMM-LER adta ki, „Zeitschr. f. deutsches Altertum”, XXIII, 1867, 385–434:
 mentem femineam mobile quoddam
 Anceps, fluctivagum, flabile monstrum
 Suspectus metuit perque timescit”.
123. A *Carmen de mundi c.* verset többféle szerzőnek is tulajdonították; vö. R. BULTOT, *op. cit.*, IV, 50. és köv.; éd. PL, CLVIII, 687–706.
124. „Nil est rebus muliere nocentius et nil
 Quod cepit plures lethifer hostis habet
 Nec nos in totum iactamus crimina sexum
 Tempore sed nostro rara pudica manet.”

125. *Petri Pictoris Carmina*, XIV: *De muliere mala*, éd. L. van ACKER, 1972, 105–116. („Corpus christ. Contin. med.”, 25).
126. Vö. J. LONGÈRE, *Oeuvres oratoires de maîtres parisiens au XIIe siècle*, Párizs, 1975, I, 401. és köv., a 12. századi és 13. század eleji prédikátorok nőkoncepciójáról. A legszemléletesebb stílus kétségtelenül Jacques de Vitryé.
127. Petrus Comestor, *Sermones*, PL, CXCVIII, 1805: „Animal autem inquietum est mulier, apta iurgiis et contentionibus, seminandis discordis accomoda. Prima fuit auctrix discordiae inter hominem et Deum. Naturaliter etiam maior lucta est inter carnem et spiritum mulieris quam viri; quanto enim caro eius infirmior et spiritus minus promptus, tanto pugna difficilior et desperationi proximoior, victoria commendabilior...”
128. PL, CLVIII, *Homel.*, 32. 1614–1617.
129. *The Letters of Peter the Venerable*, éd. G. Constable, *op. cit.*, I, n. 115. 303–306.

ALEXANDER GIEYSZTOR:

A NŐ A 10.–13. SZÁZADI CIVILIZÁCIÓKBAN.
A NŐ KELET-EURÓPÁBAN

(La femme dans les civilisations des 10e – 13e siècles; Actes du colloque tenu à Poitiers les 23–25 septembre 1976. Poitiers, 1977. 99–110)

Amikor tíz évvel ezelőtt alkalmam nyílt arra, hogy az *Histoire Mondiale de la femme* III. kötetében bemutatthassak egy esszét, ami a nőnek a szláv népek civilizációjában elfoglalt helyzetéről szól,¹ a következő kérdéssel kezdtem a dolgozatot: lehetséges-e megírni a szláv nő történetét? Létezik-e egy olyan társadalmi és kulturális egység, amely egybeolvasztaná a közös sors alapján az e nyelvi közösségben, de különböző országokban élő nőket?

Ha a fejlődést a maga teljességében nézzük, kétségek merülhetnek fel. Ha a középkor derekát, tehát a 10. és 13. század közötti időszakot vesszük, még közel járunk ahhoz az egységes etnikai alaphoz, amit például a rokonsági és házassági rendszerek szerkezetében fedhetünk fel. Másrészt, az általunk vizsgált korszak jelentős változások kora, amelyek egyenetlen ritmusban ugyan, de átalakítják a szláv házastársnak, anyának és leánynak még a törzsi-patriarchális korszakból örökölt hivatását.

Két nagy civilizáció fejté itt ki hatását oly módon, hogy más eszközökkel együtt felhasználja az egyházat, az egyházi eszméket és az egyházi embereket. Egyrészt az erőteljes fejlődésben levő középkori Nyugat kialakítja a nő társadalmi és kulturális viselkedési modelljeit, és amikor a férfiak ezzel szembesülnek, elsősorban a társadalom magasabb osztályaira gyakorolnak hatást, de később, különösen a 13. században, a kialakuló városi civilizáció közvetítésével ez a hatás átjár minden társadalmi osztályt. Egyébként éppen a keleti és déli szlávok által átvett bizánci örökség adja át a különböző társadalmi osztályoknak azokat az elemeket és rendszereket, amelyek alkalmasak a társadalmi életnek egy más társadalmi kifejeződési mód felé irányítására.

A szláv társadalmak, amelyekhez ebben a korban és földrajzi térségben a magyar társadalmat is hozzá kell számítani, el tudtak fogadni új gondolkodási módokat és adaptálni tudták ezekhez intézményeiket. Ezt a befogadó képességüket elsősorban az e társadalmakra jellemző struktúrák és

tevékenységek szabták meg. A társadalmi életben és ebben a változásban levő civilizációban tapasztalható állandóságok, hagyományok, variánsok, fejlődésük felgyorsulásainak és késéseinek a játéka összehasonlító történelem írására késztet bennünket, amely néhány a konferencia során már felvázolt kiindulási pontra támaszkodik, de ezeknek sorát ehelyütt bővíteni kívánjuk és be akarjuk mutatni sokféleségüket. Legelőször a család és a házasság problémáit vázoljuk fel, amelyeket a nő helyzetét meghatározó társadalmi és intézményes keretnek tekintünk.² A hozzászólás második részében megvizsgálunk néhány olyan forrást, amelyek a nő jogi és mentalitásbeli átértékelődését mutatják be e korszakban. És ezt az analízist valami ideiglenes mérleg megvonásával kell zárunk, amelynek a kockázatával tisztában vagyunk.

A középkor kezdetén a szláv házasság legjellemzőbb tulajdonságai a következők: az apai ágon való leszármazás előtérbe helyezése, endogám tendencia egy törzsön vagy népen belül, natalista mentalitás, amely demográfiai növekedésre törekszik, valamint a férfi és a női szerepek szétválasztása a családban. Az indo-európai tradíciójú agrártársadalmaknak ez a magatartása olyan középkori fejlődés különböző stádiumaiban nyilvánul meg, amely távolról sem egyenes fejlődésvonalú.

Egy nő férjhezadásának kifejezésére a szlávok más indo-európaiakkal együtt a *snubiti* kifejezést használják, ami megfelel a latin *nubonak*. Mindez az Émile Benveniste által leírt perspektívába helyez bennünket: intézményes síkon megállapítható, hogy a primitív indo-európaiaknál hiányzik a házassodás cselekményét kifejező olyan szó, amely egyaránt vonatkozik a férfira és a nőre. Mindez azt jelzi, hogy a nő nem férjhez megy, hanem feleségül veszik.³ A szláv házasság történetéhez kapcsolódó és általunk elérhető források segítségével megállapíthatjuk, hogy létezik egy a férfi és a nő legális egyesülését kifejező fogalom, amely a család intézményének alapját alkotja.

Ez a család általában monogám. Mégis vannak a szlávok krisztianizációját megelőző korból vagy az első térítések idejéből származó olyan források, amelyek arra utalnak, hogy a gazdagoknál előfordult a poligámia. I. Mesko lengyel fejedelemnek el kellett hagynia hét pogány feleségét, mielőtt feleségül vett volna egy keresztény hercegnőt.⁴ A Kelet-Európára figyelő arab szerzők megemlítik a több feleséggel bíró szláv férj meglétét.⁵ Csehországban Adalbert püspök harcolt még a 10. század végén is a *plures uxores unius viri*⁶ (egy férfinék több felesége) elv ellen. Pomerániában,

amit Ottó püspök evangelizált a 12. század elején, a hittérítők azt prédikálták, hogy unusquique contentus sit una uxore⁷ (mindenki elégedjék meg egy feleséggel).

Mint minden társadalomban, ahol megengedett a poligámia, így a szlovákoknál is, ez a gazdagok privilégiuma. A menyasszony árának a kifizetéséhez elengedhetetlen feltétel volt a vagyonosság. Mint máshol is, a poligámia kivétel volt és nem ez volt az átlagos.⁸ A latin és a keleti ritusú egyház tevékenysége elsősorban az urakat érinti, és végül – ugyan nem minden nehézség nélkül – náluk is megsemmisíti ezt a szokást, bár az egyház még sokáig kénytelen elnézni az ágyasságot. Merész Boleszláv, a lengyel II. Mészáros, a kijevi Vlagyimir szokásai – amelyeket a krónikások részletesen leírnak,⁹ – nemcsak a fejedelmi viselkedést szemléltetik, hanem arra is rávilágítanak, hogy egy uralkodó család milyen rendszert alkalmazott a törvényes születés korlátozására.

A szegényeknél ez a szabályozás néha kegyetlen módon nyilvánult meg. Úgy tűnik, hogy a kelet-pomerániai szlávok a 12. század küszöbén még megfojtották születésükkor a leánygyermeküket, ha már voltak lányok a családban és mindezt azért tették, hogy a túlélő gyermekeket jobban tudják táplálni.¹⁰ Mi is osztozunk ezen a ponton a hittérítő elborzadásában, de tudjuk, hogy az ókori görögök, rómaiak, germánok és a primitívnek nevezett népek valamennyien így szabadultak meg a „felesleges” gyermekektől.

A feleségvásárlás néha bizonyos poliandriához vezetett. A 11. századi orosz egyház tiltásaiban és a folklórban is felfedezhetjük annak a ténynek apró nyomait, hogy az após és a meny között szexuális kapcsolat állt fenn.¹¹ Itt idézhetjük, amit Cézár mondott a bretonokról (V, c. 14) és ezt úgy magyarázhatjuk, mint egyféle patriarchális jogot, amelyet még a primitív családi közösségekben gyakorolnak. Láthatóan hasonló dolog sem Lengyelországban, sem Csehországban nem létezett, ez utóbbiban már a kereszténység előtt is szigorúan tiltott volt mindenfajta vérfertőzés. Mégis a középkori szlávok származásrendje a népi kultúrákban tekintélyes számú endogám tilalmat hagyta, amelyek eugenista típusú érveléssel nyugszanak.¹²

A koraközépkori szláv társadalomban a házassági stratégia és eljárás lehetőségei mind a nő, mind a férfi számára korlátozottak, mert származási és gazdasági kényszerítő erők kapcsolják őket egybe. Négy házassági eljárást sorolnak föl: leányrablás, együttlakás, vásárlás és szabályos megállapodás. Valójában ezek igen különböző jelentőséggel bírnak.

Ami a leányrablást illeti, ez mindig is azt a célt szolgálta, hogy a szülőket vagy a menyasszony családját ezáltal kényszerítsék a házasságra. A 12.

század eleji orosz krónikás megbotránkozik az „állati módon” való leányrabláson, amit szerinte még mindig gyakorolnak bizonyos orosz törzsek. Úgy emlegeti mindezt, mint egy régi szokást: „A Radimicseknek, a Vjaticsoknak és a Szeverjánoknak volt egy közös szokásuk: erdőben éltek, mint az állatok... nem ismerték a házasságot, csak a faluk közötti mulatságokat. A játékok, táncok és más egyéb élvezetek kedvéért jöttek össze. És itt aszszonyokat raboltak, akikkel jól megértették egymást”.¹³ Ebben az elbeszélésben könnyű felfedni a megbotránkozást, melyet a papság körében bizonyos orgia-jellegű népi ünnepek keltettek. Tulajdonképpen mind a pogány, mind a keresztény társadalom rossz szemmel nézte a leányrablást, mivel meggátolta a családot abban, hogy az egész nemzetség számára hasznos egyezséget kössön. Az opatovicei cseh homiliarium a 12. században kategórikusan azt állítja, hogy „a leányrablást minden eszközzel tiltani kell”.¹⁴ Rosztiszlav szmolenszki fejedelem törvénye 1136-ban súlyos pénzbüntetést helyez kilátásba azoknak, akik szüzet rabolnak.¹⁵ A legrégebb 13. századi szokásjoggyűjtemény elítélte az így létrejött egyesüléseket, még akkor is, ha a rablás a leány beleegyezésével történt, és súlyosan büntette a cselekményt.¹⁶ Ezzel összefüggésben egy krakkói püspök III. Incéhez fordult, mivel e kérdésben osztotta népe kételyeit a pápa így megfogalmazott állásfoglalásával kapcsolatban: *Non fit raptus propriae sponsae*¹⁷ (a saját menyasszony elszöktetése nem szöktetés). A lengyel egyház törvényeiben arra törekedett, hogy megkerülje a kánonjog ezen előírásait, oly módon, hogy a rablást követő házasságot csak akkor engedélyezte, ha a menyasszonyt előzőleg visszaszolgáltatták saját családjának.¹⁸ Mégis, nekünk úgy tűnik, hogy elég gyakran került sor a leányrablásra a leány beleegyezésével, mert így a leány rendelkezhetett saját személyével a család beleegyezése nélkül is. A sértett család bosszúját már korán azzal háritották el, hogy megfelelő kártérítést adtak nekik.¹⁹

A házasság második formája az, amikor a férfi és a nő együttlakásuk során kapcsolatot létesít, de ez nem jár formális házassággal. A 11–12. századtól mind Oroszországban, mind Lengyelországban megfigyelhető ez a forma. Joan kijevi metropolita elítélte azokat az egyszerű embereket, akik nem kötöttek templomi házasságot, hanem saját maguk, egymásra vezet hintve házasodtak össze.²⁰ Ebből a szempontból az ortodox rítus sokkal szigorúbb volt, mint a latin. Lengyelországban az ilyen esteket nem vadházaszágnak ítélték meg ebben a korszakban. Egy, az országra vonatkozó pápai dekrétum alapján megtudhatjuk, hogy a nő családja beleegyezése nélkül is elmehetett egy férfihoz lakni, kapcsolatukat törvényesnek tekintették.²¹

Az egyház megtúrta a hasonló egybekeléseket abban az esetben, ha a felek házassági ígéretet tettek, ezt pedig consensus de praesentinek (eljegyzésnek) tekintették.²² A középkorban a pap előtt kötött házasság egyre elterjedtebb lett a városokban és a falvakban, de az együttélés által létesült kapcsolatok gyakoriak maradtak a szegényebb néprétegek között.²³

A házasság harmadik formája, az asszony megvásárlása, annak a korszaknak a szerződéses kapcsolatai körébe tartozik, ami a 10–11. században ért véget. Olyan források állnak rendelkezésünkre, amelyek bizonyítják a házastárs értékfizetéssel való megszerzésének jelentőségét. Ilyenkor a férj és családja fizetett a menyasszony családjának.

Ibrahim-ibn-Jakub arab utazó, aki 965-ben I. Ottó udvarában tájékozódott a lengyel fejedelemségekben uralkodó erkölcsökről, igen értékes kommentárt hagyott ránk a fejedelem lovagcsapata leírásának a margóján: „Amikor valamelyiküknek gyereke születik, ő elrendeli, hogy születésétől fogva fizessenek zsoldot neki, tekintet nélkül az újszülött nemére. És amikor a gyermek felnőtt lesz, ha férfi, a fejedelem kiházasítja, és nászajándékot fizet a leány apjának. Ha pedig a gyermek leány, férjet keres neki, és nászajándékot fizet az apjának. A szlávoknál ez a nászajándék jelentős értékű, ebben a szokásukban hasonlítanak a berbererekhez. Ha egy férfinak két-három leánya van, a leányok gazdaggá teszik az apát, de ha két fiú születik, elszegényedik.”²⁴

A nő megvásárlásának jelensége beletartozik a házasság kulturális antropológiájába, amelynek része a javak cserélődése. Néhány etnológus véleménye szerint „a feleség ára a gyermek ára”, de ez az összeg nyilvánvalóan nem egyenlíti ki azokat a szolgáltatásokat, amit a feleség tesz a férjnek.²⁵ A javaknak a házasság alkalmából létrejött cseréjét egyrészt egy olyan pénzösszeg alkotja, amit egyenértékűnek tekintenek a tett szolgálatokkal, másrészt pedig a menyasszony által hozott javak alkották, tehát a kelengye. A koraközépkori szlávokra ez a modell alkalmazható. A vásárlási eljárás, amit már a Lex Saxonum és az angol-szász penitenciálisok is bemutatnak, Nyugaton a 10–11. században „reggeli ajándékká” (cadeau du matin) alakul át, amit az asszonynak vagy családjának fizetnek.²⁶ Ugyanezt a fejlődést láthatjuk a nyugati szlávoknál. Ez bizonyára az egyház tevékenységének hatására játszódhatott le. Az egyház védi a feleség szabad akaratát és ajánlja, hogy a férj adjon ajándékot a feleségnek. Ha az arab megfigyelő analógiát állít a berber és a 10. századi lengyel szokások között, – a menyasszony megvásárlásának szokása még napjainkban is él Kabuliában²⁷ – érthető, hogy Ibrahimot meglepte a vásárlási szerződés nyers formája a szláv

házaságkötésnél. De a 12. században a feleség megvásárlása már teljesen eltűnik, és az egyetlen nyom, ami még később is létezik, nem más, mint a régi wiano szó. Ez eredetileg a feleség árát jelentette, és a szláv köznyelvi veniti (latin vendere – eladni) szóból származik. Ez a szó majd a 13. századtól a donatio propter nuptias vagy a dotalitium (özvegyi eltartás) kifejezésekkel egyenértékű, tehát a férj által a feleségnek nyújtott pénzösszeget jelzi, ami egyenlő vagy csak kevéssel alacsonyabb a feleség hozománya összegénél.²⁸

A fogalom átalakulása és magának az aktusnak az átváltozása kifejezi a nő, különösen a nemes nő társadalmi helyzetének megszilárdulását. A nemesi származású nők hozománya jelentős, mert voltaképpen a szüleitől származó öröksége részesét képviseli.

Ezek a házassági formák rendszerint a két fél közötti formális szerződés megünnepléséhez vezettek. Ezt az ünnepet tekinthetjük a házasság végső, leggyakoribb formájának. A XIX. Spoletoi Hét folyamán alkalmam nyílt, hogy kidomborítsam a szláv házassági rítus néhány archaikus vonását, amelyek fellelhetők a középkori szövegekben és népi szokásokban.²⁹ Ahhoz, hogy elhelyezhessük a szláv nőt a korszak társadalmi struktúrájában és mentalitásában, elég emlékeztetni a főbb adatokra.

A házassági szerződést tanulmányozó antropológusok a következő három stádiumot határozzák meg:³⁰

1. az udvarlási időszak
2. a jegyesség
3. a házasság

Ami az első stádiumot illeti, nem biztos, hogy a szülők fáradzásai a házasság létrejöttéért valóban megszüntették ezt az időszakot. A férfi udvarlása feltételezi azt, hogy a nő szabadon rendelkezik saját magával. De vajon ugyanakkor az udvarlásban feltételezhető-e az olyan szexuális kapcsolatok lehetősége, ami nem torkollik feltétlenül házasságba? Két arab szöveg is egyetért abban, hogy a szláv leányok a házasság előtt szexuális szabadsággal rendelkeztek.³¹ Ezzel kapcsolatban annak ismerete a legfontosabb, vajon a leányok nemcsak partnerüket, hanem férjüket is szabadon választhatták-e meg. Idézzünk itt egy etnológust: „Azokban a társadalmakban, ahol fizetnek a feleségért, kevés olyan példánk van, amikor a szüzesség elvesztése a házasság gátja lett volna.”³² Ugyanakkor a férj személyének teljesen szabad megválasztása ebben a viselkedési modellben sokkal kevésbé valószínű, mint a házasság előtti kapcsolatok megléte.

A kereszténységnek az erkölcsök fejlődésére gyakorolt hatása, ami a

leányok ártatlanságának a fontosságát hirdette, a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó leányok számára szigorú erkölcsi normákat szabott meg, az a korlátozás, amit a családok gyakoroltak a partner megválasztásában a mindkét nembeli fiataloknál, a nemesség presztizs-politikáját szolgáló földesúri szövetség eszközévé vált. Ha az alsóbb osztályokat vesszük, annyira kevés adattal rendelkezünk, hogy tartózkodnunk kell bármilyen hipotézis-felállítástól, ha ez nem a lányok nagymértékű szabadságát mutatná ki.

A házassági rítusban a középkor folyamán a szláv nő szerepe egyáltalán nem passzív. A szertartás alatt a családjától örökre elválasztott és az új otthonba befogadott leány egyetértése szükséges, ami virágkoszorúk és gyűrűk rituális cseréjében fejeződik ki. A nő új méltósága magába foglalja a felelősség megosztását, amit a férjjel történő rituális kenyértörés jelképezett. A nyugati egyház úgy tartotta, hogy a házasság érvényességéhez szükséges a papnak tanú, és nem miséző funkcióban való jelenléte, mindez a keleti egyháznál csak később jelenik meg.³³ A latin egyház figyelmének középpontjában a házassági jog, a házasságok consensus nuptialis (házassági szerződése), a házasság népszerűsítése, a papi nőtlenség és a házasság felbonthatatlansága maradt. Tudjuk, hogy Bambergi Ottó Pomerániában azzal kezdte működését, hogy megkeresztelte a lakosságot, kötelezővé tette a monogámiát, betiltotta a hatod-hetedízigleni, valamint a vő és az anyós közötti rokonságot.³⁴

Még beszélnünk kell a házasság felbontásáról. A kereszténység előtti időkben a házasság felbomlása a házastársak életében akár a férj akaratából, akár közös megegyezéssel jöhetett létre, mindenesetre nem tűnik valószínűnek, hogy az asszony férjét egyedül, saját akaratából elhagyhatta volna. Az egyház harcba lépett a válás ellen: VIII. Jánosnak Kocel pannóniai szláv fejedelemhez intézett levelében 873-ban kiközösítette az elváltakat, és a pogány hitet azzal vádolta, hogy ez készíti az embereket feleségük elhagyására.³⁵ 1039-ben Csehországi Bretiszlav dekrétumai a házasság felbonthatatlanságának deklarálásával kezdődnek. Ezek a dekrétumok enyhítik a rab-szolgasággal való büntetést, ami a férj vagy a feleség elhagyásáért járt, ehelyett az elkövetőket Magyarországra száműzte.³⁶

A tényleges válások véget vetettek bizonyos egyesüléseknek. A 12. század utolsó harmadában egy krakkói püspök egy magas méltóságú urat exkommunikált, aki prima uxore vivente aliam superduxerat³⁷ (aki még felesége életében másik asszonyt vett magához), de ugyanebben az időszakban egy Plock-i püspököt megintett a pápa, mert túl gyakran adta beleegyezését a házastársak elválasztásához. Mint máshol is, a kezdeményezés a férj-

fié volt abban az esetben, ha a nő meddő volt. Egy 12. századi hölgy példáját ismerjük, aki Szent Jácinthoz ment el Krakkóba és így fohászzkodott: „Mit tegyek, szerencsétlen vagyok, a férjem és egész családom megvet, mert meddő vagyok és nagy vagyonunknak nincs örököse”.³⁸

Végül a női sors áttekintése után említsünk meg egy archaikus szokást, ami az egyház és a világi igazságszolgáltatás segítségével korán eltűnt. Több szöveg tanúsítja ezt, de számunkra a legékezzsúlyosabb szent Bonifác levele a 8. századból. Amikor a frank birodalom szélén élő szlávokról beszél, ezt mondja: „Házastársi szeretetük oly buzgó, hogy ha a férj meghal, az asszony nem élhet tovább. És az az asszony, aki önkezevel megöli magát és máglyán égetik el, mindenki tiszteletét kiérdemli.”³⁹ Egy másik tanú, al-Masudi 10. századi arab író véleménye ebben a kérdésben az, hogy „ezen a téren az erkölcsök ugyanazok, mint a hinduké”,⁴⁰ mindez néprajzi ismereteit dicséri, ugyanis a hindu *sati* aktus abban áll, hogy az özvegyet a férj halotti máglyájára vetik; *sati* özvegy valamiféle szent lett.⁴¹ Az egygyéolvadás a férjjel és túlélésének önkéntes elutasítása indo-európai örökség, egyébként ismert a germán hagyományokban is, Bengálban ugyanúgy mint a szlávoknál, de mindez csupán a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó özvegyek kétes értékű kiváltsága volt. Kétségtelen, hogy ez a szokás korán eltűnt a papság és az uralkodó hatalom nyomására; semmiféle nyoma sem maradt sem a folklórban, sem a 11. és későbbi századokra vonatkozó forrásokban.

Forrásaink segítségével viszonylag teljes képet vázolhattunk fel a nőnek a házasságban betöltött szerepéről. De a történész kíváncsisága felöleli a nők társadalmi helyzetének és önnön közösségi tudatuknak milyenségét is. Ezen a téren csak igen tökéletlen és korlátozott számú tudósítással rendelkezünk, amelyek földesurakról és gazdagokról szólnak.

A nagynevű családokban a férjes asszonynak jelentős szava van a közös és magánproblémákban és itt nagy szerepe van a dinasztiahoz tartozó asszonyok által mutatott modellnek. Az özvegy férje halála után erős kézzel biztosíthatja otthona vezetését, mint az a pomerániai pogány özvegy, aki a 12. század elején ellenállt az új vallásnak, és akit a hagiográfusok úgy írnak le, mint „gazdag és nemes matrónát, akinek jelentős hatalma van, sok szolgálója és energikusan irányítja saját házát.”⁴² Magyarországi Mózes élettörténetében, ahol elmesélik a kijevei Pecserszkaja görög kolostor egy régi hagyományát, a hősnek József sorsát kell elszenvednie, mert Putifárnéja, egy lengyel főúri hölgy hadifogolyként vitte el magához. A jámbor Mózes szolgálói a következő szavakkal hibáztatták, azért, hogy a hölgy vágyának ellenállt: „Te még fiatal vagy, egy özvegyvel van dolgod, aki férjével csak egy

évet élt és aki szebb, mint a többiek, mérhetetlenül gazdag és nagy hatalommal bír a lengyelek körében”.⁴³

A 11–12. században a lengyel nőknél a világi jogokban való egyenlőséget az uralkodó által rendezett ünnepeken való részvétel lehetősége fejezte ki.⁴⁴ De azért legyünk óvatosak. A férji hatalom közel áll a patriarchális hatalomhoz. A kijevi oroszoknál ezt abban a szokásban fedezhetjük fel, amikor a feleség leveszi férje lábbelijét, erre a 10. századtól van forrásunk a legrégebb orosz krónikákban: Rogneda, Polock fejedelménője nem akart Vlagyimir kijevi uralkodóhoz férjhez menni, hogy ne kelljen „egy rabszolganő fiának” cipőjét levennie, mert Vlagyimir, Szvjatoszláv herceg és anyja egyik szolgálójának kapcsolatából született.⁴⁵

Mindazok a nagy változások, amelyek Kelet-Európában a nagy államok megalakulása folytán létrejöttek, a politikai élet előterébe a nagy hatalommal bíró családokat állították és a nőknek ugyanolyan jelentőséget adtak, mint a férfiaknak. E nők ugyanolyan alkalmasok voltak a kormányzásra, mint a férfiak, ugyanolyan energikusak és elszántak voltak, mint férfjuk vagy fiúk. A szláv népek történetének kezdetén gyakran feltűnik egy olyan nő személyisége, aki uralkodói tulajdonságokkal bír. Lengyelországi Wanda legendáriumában a három csehországi mitikus nővér, akiket a krónika szerint „a természet férfi okossággal ajándékozott meg”,⁴⁶ nyitja meg ezen országok mesés történetét. A 10. században erős asszonyok következnek, történetiségüket nem lehet kétségbe vonni, ilyenek például Ludmilla hercegnő, aki Csehország régense volt és menyé, Drahomira parancsára fojtották meg, ezután ő vette át a hatalmat.⁴⁷ A legrégebbi orosz krónikák csak dicsérik Olga hercegnőt, aki 946-ban férje halála után sikeresen kormányozta Kijevet, Bizáncig is elutazott és bátran szembeszállt az ellenséggel.⁴⁸

Ezt az uralkodói modellt Oroszországban a 13. század elejéig egy olyan nagyasszony-típus kialakítására használták fel, amelynek osztálya presztizs feladataihoz való felkészültségét elég jól ismerjük. Az olvasás és az írás ismerete elterjedt volt a nőknél is. 1086 felé egy kijevi kolostorban leányiskoláról hallunk.⁴⁹ Oroszországi Anna, aki 1051 óta franciaországi I. Henrik felesége volt, fiai okleveleit cirill betűkkel, mint *Ana reina* írta alá.⁵⁰ Megtalálhatjuk a női ideál képét is, amit a 12. században egy Polock hercegnő határoz meg saját osztálya számára egy, az apácákhoz címzett levelében: „önuralom, türelem, a szellem tisztasága, az érzéki szenvedélyek alóli felszabadulás, a szép magatartás, a szembetűnő szerénység, jóindulatú nyelv, a tisztességes beszéd, a zajtalan evés és ivás, az öregek iránti tisztelet, a ke-

véssel való megelégedés meg a nagy ész is szükséges.”⁵¹ A nő még férjével együtt kormányozta a javakat. Monomachos Vlagyimir hercegnek 1125 előtt fiaihoz való intelme azt ajánlja nekik, hogy „szeressék feleségüket, de ne hagyják, hogy ezek uralkodjanak felettük.”⁵² A házastársak közötti levélváltás, amit a novgorodi nyírfakérgre vésett levelezés felfedezése óta annak részeként ismerünk, azt mutatja, hogy a férj és a feleség közösen döntöttek gazdasági kérdésekben.⁵³

A 13. század közepétől, a szétszaggatott, elszigetelt, mongol iga alatt nyögő fejedelemségek korában még a magas rangú nők helyzete is láthatóan romlott. Ha a 11. században Nifont püspök hitetlenkedve kérdi: „A nő rossz lenne?“, akkor egy évszázaddal később megsokasodnak azok az oroszra fordított művek, amelyeket átjár a bizánci antifeminizmus. A „Méh”-nek nevezett gyűjteményben, amit a 13. században görögből fordítottak, azt olvashatjuk: „Egy rossz férfi mindig jobb, mint egy jó nő”, „Ha nőre nézel, vétkezel”.⁵⁴ Már alig választ el bennünket valami attól, hogy a nőket *ginecea*-kba zárják, amit teremnek vagy palotának hívnak. Érdekes megállapítanunk, hogy ugyanebben a 12. században volt a lengyelországi és csehországi nemes nő helyzetének a csúcspontja. Először is jogi téren: végrehajthat jogi aktusokat, eladhat, vásárolhat javakat, kötelezettségeket vállalhat, mindez már-már olyan szintet ér el, hogy csaknem teljes cselekvési szabadságról beszélhetünk. A lengyel *comitissae*-k a 12. században és a 13. század egy részében anélkül adományoztak katedrálisoknak, apátságoknak, parókiáknak, hogy ehhez férjük beleegyezését kérték volna. Az apátsági templomok oszlopfőin úgy ábrázolják őket, mint a templomok alapítóit vagy alapító társait. A szokásjog elismerte az asszonyok által vállalt kötelezettségeket, akik a nemesi leszármazásban hasonló szerepet játszottak, mint a férfiak. Az örökösödési jogban a nemes asszonnak joga volt a családi birtok bizonyos részére nemcsak hozomány formájában, de *ius hereditarium* alapján is, tehát joga volt a szülei által hátrahagyott földre. Az egyház jó szemmel nézte, és nem ok nélkül, a nők örökösödési jogát.⁵⁵

Az irodalomban a nők megítélése Lengyelországban és Csehországban, mint máshol is, ambivalens volt. Vince mester, Krakkó püspöke 1200 körül az *imbecillitas feminae*-re panaszkodott, ő is az antifeminista satíráírók vonalába tartozik.⁵⁶ De az egyház felügyelt a házastársi szerződésekre, mert érdeke fűződött ahhoz, hogy a leányok hozományként ingatlan javakat kapjanak.

A premontreiek kolostorait a 12. században, a ciszterciek és a klariszák kolostorait a 13. században úgy tekintették, mint a magas kultúra ott-

honait. Az előkelő leányok kolostorba vonulása tovább erősítette ezen intézmények megbecsülését.⁵⁷

A 13. század második felében megkezdődik a nők örökösödési jogának korlátozása, ezek a tendenciák a késői középkorban még erőteljesebbé lesznek. Amíg a nemes nő a nyugati szlávoknál bizonyos függetlenségre tett szert, amit megőriz később is, ha nem is a törvényben, de a szokásjogban, addig a parasztnőt jogi téren nemcsak a családi elnyomás, hanem az állami és a földesúri hatalom is veszélyeztette. A 13. században léteznek olyan adók, mint a *virginale* és a *viduale*, amelyeket az uralkodó azokra az alattvalónőkre vetett ki, akik meg akartak házasodni. Az egyház szót emelt e terhek ellen, de ezek nyomai mégis tovább élnek a késő középkorig, mint például Mazóviában, ahol ha egy parasztlány a hercegségen kívül kötött házasságot, akkor ún. *kunne*-t fizetett, ami értékben egy nyusztprémnek felelt meg. A 15. századig az egyházi vagy világi birtokosoknak adományozott mentességek nem tették lehetővé a földesuraknak, hogy a magánbirtokokról házassági adót hajtsanak be.⁵⁸

A gondolkodásmód tükröződik a nő becsületének és életének törvény által biztosított védelmében. A legnagyobb bűn az erőszak, ennek elkövetése a középkori lengyel jogban egy meghatározott pénzbüntetést vont maga után, amit az uralkodó részére kellett befizetni, a magánkárt pedig a bíró állapította meg. Egy nemes leány megerőszakolásáért majdnem tízszer annyit kellett fizetni, mint egy parasztlány esetében.⁵⁹ Az orosz szokás szerint e bűn elkövetéséért kiszabott egyébként súlyos büntetés szintén differenciált volt. A 12. század végén a novgorodi kormányzók által hozott egyik érdekes rendelet szerint ha egy rabszolganőt megerőszakolnak, utána fel kell őt szabadítani.⁶⁰ Elítélendőnek tekintették a nő ruházatának megkárosítását, különösen fejdíszének eltávolítását, az ilyen magatartás utalhatott az erőszak megkísérlésére. Ez volt a lengyel és az orosz jogi gyakorlat. A férfi részéről tanúsított illetlennek ítélt magatartás, például egy pofon, szankciókat vont maga után. Ha egy utazás során egy nemes asszony lovait megfogták, ezt szemérem elleni támadásnak vették. Végül a *mala verba*-k: aki azt mondta egy asszonyról, hogy rossz erkölcsű, az a nő gyermekeivel szemben is bűnt követett el: nemesek esetében akár úgy büntethették, mint a gyilkosságot.⁶¹

Úgy tűnik, hogy a szláv nő védelmének ez a különös sajátossága igen régi időkre vezethető vissza. A 12. században Abu Hamid a szlávokkal kapcsolatban azt írja: „Ha közülük valaki megsért egy szolgálónőt vagy egy másik személy gyermekét, attól minden vagyonát elveszik.”⁶² Másrészt ugyan-

az a büntetés járt egy nő, mint egy férfi megöléséért. A 11. századi orosz jog kiköti; „Ha valaki megöl egy nőt, ugyanazzal a büntetéssel kell sújtani, mintha férfit ölt volna meg.”⁶³

Lengyelországban a *pro capite* büntetésen kívül, ami a megölt nő örököseit kártalanította, megjelenik egy „*poena pepi reginalis*”, a királyné inge büntetése nevű bírság, amit a királynénak kellett befizetni, bármilyen nő megölése esetén.⁶⁴ Itt az uralkodó békéjéhez hasonló jogi intézmény nyomait fedezhetjük fel, például a közutak védelme területén, amit „a nők békéjének” is nevezhetünk.

A nő ezen helyzete a büntetőjogban több szláv országban létrehozta a menedékjog intézményét, amit a nők a bűnözőknek nyújthattak, Csehországban a királyné vagy az üldözött bűnös felesége menedékjogot adhatott.⁶⁵ A 11–12. században a lengyel uralkodók feleségei is megmenthették a halálra ítélteteket, mint Emnilde, Merész Boleszláv felesége, akit a dinasztikus hagyományban úgy tekintettek, mint az uralkodónői magatartás modelljét.⁶⁶

Milyen következtetéseket lehet levonni a nagyrészt jogi tények e hazából, mivel jogászoknak köszönhetően maradt meg a kérdés dokumentációja, amely bár hiányos, de mindenesetre igen változatos?

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a szláv nő helyzetét a társadalmi életben erőteljesen meghatározzák a még mindig élő patriarchális struktúrák, amit nemcsak az apa hatalma, de az anyára, mint a családi egység egyenrangú őrzőjére irányított megkülönböztetett figyelem is jellemez. Helyzetük csak a rendszer meggyengülésével kerül veszélybe. Különböző formákban mindez az erőteljes urbanizáció idején kezdődik a nyugati szlávoknál, a keleti szlávoknál pedig a mongol hódítás következményeként, a régi társadalmi szervezet lerombolása idején, amely furcsa keleti jellegű reakcióban nyilvánul meg.

Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon a nemes nőknek sikerült még a késői középkorban is megvédeni azt a társadalmi helyzetet, ami a legtöbb országhoz viszonyítva irigylésre méltónak tűnik. Úgy látszik, hogy a kulturális modellben, az értékek rendszerében a férfi és a női szerepek jól elkülönültek, de ki is egészítették egymást, az agrárcsalád egy olyan termelési egységet alkot, ahol a nő szerepe egyenértékű a férfiéval. Az urbanizáció primitív fázisában a nő folytatja azt a szerepet, ami szerint ő is részt vesz a gazdasági javak termelésében. Közép-Európában a 13. századtól elterjedő nyugati városi jog biztosítja a nőnek a tulajdon- és örökösödési jogot, ugyanúgy és ugyanazon okból, ahogy ez a nemesi jogban érvényesült.

Jegyzetek

1. Histoire mondiale de la femme, szerk. P. GRIMAL, III. t. Paris, 1967. 45–95.
2. Alapvető jelentőségű W. ABRAHAM, La conclusion du mariage dans l'ancien droit polonais. Léopol, 1925. c. munkája, (lengyelül), amely kitekintést ad a szláv és az indo-európai világra; a kulturális antropológia szállította az összehasonlítási alapot, v.ö. C. LÉVI-STRAUSS, Les structures élémentaires de la parenté, Paris, 1968; E. EVANS-PRITCHARD, Mariage et parenté chez les Nuer, Paris, 1973; L. MAIR, Le mariage, étude anthropologique, Paris, 1971; A. MICHEL, Sociologie de la famille et du mariage, Paris, 1972; A. KUTRZEBA-POJNAROWA és L. STOMMA, Structures élémentaires et changements concernant le mariage (lengyel példa) in „Actes du Colloque de Lille: L'amour et le mariage”, 1975.
3. E. BENVENISTE. Le vocabulaire des institutions indo-européennes. I.: Économie, Parenté, Société, Paris, 1969, 239 sfk.
4. GALLUS ANONYMUS, I.c. 5, kiad. K. MALECZYŃSKI, Mon. Pol. Hist. s.n., II. t. Krakkó, 1952. 15.
5. IBN ROSTEH (.903/13..), in Bibliotheca geographorum arabicorum, VII. t., Leyden, 1892, kiad. M.J. DE GOEJE, 132.
6. S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior, kiad. H. KARWASIŃSKA, Mon. Pol. Hist., s.n., IV. t./1, Varsó, 1962. 18.
7. Ebbonis vita s. Ottonis, kiad. I. WIKARJAK, C. LIMAN, Mon. Pol. Hist., VII/2 t. Varsó, 1969. 74.
8. L. MAIR, id. mű 155 sfk, „a házasságok többszámában”-ról.
9. MERSEBURGI THIETMAR, Chronica epp. eccl. Merseburg, VIII, c. 3. kiad. Z. JEDLICKI, Poznan, 1953, 583 és 621; Fundatio monasterii Brunvillarensis, Mon. Germ. Hist., Scriptorum, XIV. t. 137.
10. Herbordi dialogus de vita s. Ottonis II. c. 33, Mon. Pol. Hist., s.n. VII/3/ t. kiad. I. WIKARJAK – C. LIMAN, Varsó, 1974, 126.
11. W. ABRAHAM, id. mű 15–16; v.ö. J. ADAMUS, Remarques sur le mariage primitif polonais et slave (lengyelül), in „Pamiętnik Historyczno-Prawny” IV, 1929.
12. I. WRÓBLEWSKI, cikk a Lexicon antiquitatum slavicarum-ban, I. t. Wroclaw, 1961, 448.
13. Récit des temps passés, S. LIHACSOV, I. t. Moszkva – Leningrád, 1950. 15.
14. P. HECHT, Das Homiliar des Bischofs von Prag, in „Beitr. z. Gesch. Böhmens”, I, 1863, p.v.
15. Monuments du droit russe kiad. A.A. ZIMIN, II. t. Moszkva, 1953. art. 6, 41.
16. J. MATUSZEWSKI, Le plus ancien coutumier polonais (lengyelül), Varsó, 1959. art. 17, 195.
17. Corpus iuris canonici, Pars dec. c. 24 X de praeb. III 5; c. 7 X de rapt V 17; v.ö. W. ABRAHAM, id. mű 73.
18. Lásd még M. KOCZERSKA, La famille noble en Pologne dans le bas moyen âge (lengyelül), in „Przegląd Historyczny”, LXVIII, 1975, 1 sfk.
19. W. ABRAHAM, id. mű 77. Az antropológiai kitekintéshez lásd az Antropological Quarterly különszámát, XLVII, 1974, Kidnapping and Elopement as Alternative Systems of Marriage.

20. V.I. SZERGEJEVICS, Les cours et les recherches sur l'histoire ancienne du droit russe (oroszul), Szent-Pétervár, 1899, 372.
21. A. VETULANI, Nouvelle source de l'histoire de l'ancien droit matrimonial polonais (lengyelül) in „Czasopismo Prawno-Historyczne”, IV, 1952, 126 sfk.
22. M. KOCZERSKA, La conclusion... 3 sfk.
23. V.ö. J. BARDACH, Études sur les institutions et le droit du Grand Duché de Lithuanie (lengyelül), Varsó, 1978, 201 sfk.
24. Relatio Ibrahim-ibn-Iakub de itinere Slavico, kiad. Th. KOWALSKI, Mon. Pol. Hist., s.n. I. t. Krakkó, 1946. 50.
25. L. MAIR, id. mű 51.
26. Lex Saxorum, c. LXV, in Fontes Iuris germ., Leges Sax. et Thuring, 55. K. RITZER, Le mariage dans les Eglises chrétiennes du Ier au XIe siècle, Paris, 1970. 229 sfk.
27. L. MAIR, id. mű 67.
28. K. RITZER, id. mű, 322; W. ABRAHAM, id. mű 113.
29. A. GIEYSZTOR, Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Polonia nei secoli 10–13. in „Settim. Centro ital. di studi sull'alto medioevo, Spoleto”, XXIII, 1976 (megjelenés alatt).
30. L. MAIR, id. mű 51.
31. IBRAHIM-IBN-IAKUB, id. kiad. 50. és Al-GARDIZI (v. 982) V. MINORSKY, The Regions of the world, Londres, 1957.c. műben elérhető fordításban; ezeknek a szövegeknek a vitájához v.ö. M. KOCZERSKA, La conclusion... 2–3.
32. L. MAIR, id. mű 173.
33. Lásd C. VOGEL, Les rites de la célébration du mariage, leur signification dans la formation du lien, in „Settim... Spoleto”, XXIII, 1970.
34. EBBO, II. c. 12, id. kiad. 74.
35. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, I. t. Praga, 1907. no 15.
36. Bretiszlav rendeletét Cosmas Pragensis írja le nekünk, II, c. 4, kiad. B. BRETHOLZ, Mon. Germ. Hist., Script. Rer. Germ. n. s. II. t. Berlin, 1923; egy újabb szöveg az olomouci fejezet 230. ms.-ében, kiad. V. VANECEK, in „Slavia Antiqua”, III, 1952, 131 sfk.
37. Catalogi episcoporum Cracoviensium, kiad. J. SZYMANSKI, Mon. Pol. Hist., s.n. 3., X/2. t., Varsó, 1974. 57 és 89 (1166 és 1186 között).
38. Cod. dipl. maioros Poloniae, I. t. no 102 (Gedko – Gedeon püspökről, 1206–1226); De vita et miraculis sancti Iacchomis OFP (1257), c. XI. Mon. Pol. Hist., IV. t. Léopol, 1884, Varsó, 1961, 860 (az 1240-es csoda).
39. Bonifacii epist., no 73 (lásd 745/46) in Mon. Germ. Hist., Epistolae, III. t. Epp. Merov. et Karolini aevi, I. t. v.ö. Merseburgi Thietmar, id. kiad, VIII, c. 3.
40. C. XXIV. kiad. J. MARQUART, Östeuropäische and östasiatische Streifzüge, Lipcse, 1903.
41. L. MAIR, Le mariage... id. mű, Paris, 1971. 195.
42. Herbord, II, c. 23. kiad. I. WIKARJAK – C. LIMAN, Mon. Pol. Hist., VII/3. t. Varsó, 1974. 101.
43. Das Palevikon des Kiever Hohlenkloster (D. Abramovics kiadása alapján, Kiev, 1931), München, 1964, 144.
44. GALLUS ANONYMUS, I, c. 13. kiad. K. MALECZYNSKI, Mon. Pol. Hist., s.n., II. t. Krakkó, 1952. 32.

45. Récit des temps passés, id. kiad. I. t. 54, 980.
46. Úgy tűnik, hogy 1200 körül Vince mester alkotta a Wanda-gestát, I. c. 7. Mon. Pol. Hist., I. t. Léopol, 1872, 257–258.
47. Szent Vencel és szent Ludmilla legendái nyomán, kiad. Fontes Rer. Bohem., I. t.
48. Récit des temps passés, id. kiad. 45.
49. Ez az információ V.N. Tatyiscsevnek (1686–1750) tulajdonítható, de némi kételkedéssel szerepel az Histoire culturelle de la Russie ancienne (oroszul)-ban, II. t. Moszkva – Leningrad, 1951, 220. A Récit des temps passés. id. kiad. (I. 1086.) II. t. 413. a Chronique hypatienne-ben megemlíti, hogy az apácák között élő Anna királyné kolostort alapított.
50. Lásd C. DE SAINT-AMOUR, Anna de Russie, reine de France, comtesse de Valois, Paris, 1896.
51. Egy korábbi mű, a Sztepennaja kniga nyomán, valószínűleg egy hagyományos viselkedési módot tükröz.
52. Vlagyimir tanítása a Récit des temps passés-ba van beékelve, I. 1096 id. kiad. 158.
53. A.V. ARCSIKOVSKIJ, Les écrits sur écorce de bouleau d'après les fouilles de 1952, Moszkva, 1954, 43, 49, 53.
54. 16. századi enciklopédikus, hagiográfiai és homiletikai gyűjteményekből átvéve. A nő helyzetéről Oroszországban v.ö. C. CLAUSS, Die Stellung der russischen Frau von der Einführung des Christentums bei den Russen bis zu den Reformen Peter des Grossen, München, 1959.
55. Lásd még B. LESINSKI, La situation de la femme dans le droit coutumier polonais jusqu'au milieu du 15e siècle (lengyelül), Wroclaw, 1956.
56. Pl. III. Vince, c. 26: „Non enim facile de uxore triumphatur quae semel triumphasse permittitur” Mon. Pol. Hist., II. t. Léopol, 1872; reed. Varsó, 1961. 365.
57. A halotti nyilvántartó könyvek tanulmányozása pontosabb képet adhat a 12. és 13. századi női kolostorok társadalmi összetételéről; v.ö. P. DAVID, Les sources de l'histoire de la Pologne a l'époque des Piasts, 963–1386, Paris, 1934, 190 sfk.
58. W. ABRAHAM, (Fragment du droit matrimonial) (lengyelül) in „Ksiega B. ORZECHOWICZA”, Léopol, 1916. I. t. 1–70. / foglalkozott az uralkodók és a földesurak által az alattvalóknak adott házassági engedélyekkel.
59. Le plus ancien coutumier polonais (XIIIe s.) id. kiad. J. MATUSZEWSKI, art. 17.
60. Monuments du droit russe. id. kiad. II. t. 126, art 14.
61. J. BARDACH, Histoire des institutions et du droit polonais (lengyelül); I: Jusqu'au milieu du 15e siècle, Varsó, 1964, 323, 326, 329 sfk.; S. KUTRZEBKA. l'ideal et la vie de la femme en Pologne médiévale (lengyelül) in „Ateneum Polskie” IV, 1908, 170 sfk.; A. ZAWISZA. La femme dans la société et les moeurs polonaises au 15e siècle (lengyelül), in „Kultura i Spoleczenstwo, III. 1959, no 2, 118 sfk.
62. Kiad. G. FERRAND, in „Journal asiatique”, CVII, 1925, 1 sfk.; T. LEWICZKI, in „Slavia antique”, III. 1951, 143.
63. Monuments du droit russe, id. kiad. I. t. 117, 177, art. 88 in Redaction elargie de la Justice russe.
64. J. BARDACH, Histoire... 529.
65. Ordo iudicii terrae, art, 30.
66. GALLUS ANONYMUS, I. c. 13.

YVONNE KNIBIEHLER:

AZ ORVOSOK ÉS A „NŐI TERMÉSZET” KÉRÉDSE NAPOLEON POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYVÉNEK IDEJÉBEN*

(Annales. Économies Sociétés Civilisations, 31. 1976/4. 824–846)

Az itt következő cikk megkísérli elemezni a „nőiségről” a 19. sz. elején kialakult képet, amely jóval az első világháború utáni időkig uralkodó volt a francia társadalomban, s amely – bár nem minden megrázkódtatás nélkül – napjainkban eltűnőfélben van. Hogy ezt a nőiségről kialakult meg-rögződött, majdnem változatlan és változhatatlan felfogást a kezdeteknél megragadhatjuk, az Egyházatyákig, sőt, Arisztotelészig kellene visszatekin-tenünk az időben. Itt most megelégszünk azzal, hogy feltárjuk, milyen for-mát öltött ez az elképzelés egy adott pillanatban, és miért sikerült ennyire beleivódnia nemcsak a férfiak, hanem a nők tudatába is.

A Nagy Francia Forradalom és a napoleoni Császárság a nők helyze-tének viszonylagos romlását, az addig elért eredmények visszaféjlődését idézték elő; az újfajta jogokat kizárólag a férfiak számára találták ki, me-gnövelve ezzel a két nem közötti hagyományos egyenlőtlenség szakadékát; a szavazás, vagyis a politikai életben való részvétel a férfiakat érinti csupán, a nőket nem; az egyetem és a gimnáziumok, középiskolák, amelyek közin-tézménnyé tették a tanulást, csak a férfiak számára voltak nyitva; valamint tudjuk, hogy a Polgári Törvénykönyv (Code civil) olyan jogoktól is meg-fosztja a férjes asszonyt, amelyeket kevéssel azelőtt még „természetesek-nek” tekintettek. Márpedig úgy tűnik, hogy a nők gyorsan belenyugodtak jogfosztott voltakba; holott a 18. sz. végén még egyáltalán nem voltak ily félenek és gátlásosak: az arcképek tanúsága szerint magabiztosságtól és bájtól sugároztak, a szövegek pedig felfedik, hogy részt kívántak venni a közéletben, hogy jogegyenlőséget merészelték követelni, klubokat alapítani és nyilvánosan szerepelni;¹ és sok kiváló férfi (Helvétius, Sieyès, Condorcet) óhajtotta hivatalosan is közreműködésüket.

A Restauráció alatt, éppen ellenkezőleg, a francia hölgyek tartózkodó, néhol feszes arckifejezése tűnik fel a portrékon és metszeteken;² mint-ha tökéletesen a feledés homályába merült volna minden vágyuk aziránt,

*Legnagyobb sajnálatunkra, nem tudtuk elolvasni Paul Hoffmann értekezését; köszö-nünket szeretnénk kifejezni Paul Hoffmann-nak és J.-P. Peter-nek értékes tanácsaikért.

hogy a közelet különböző formáiban részt vehessenek (a legaktívabbak is főleg pedagógiai, nevelésméleti műveket publikáltak); és Saint-Simon 1830 utáni fellépéséig³ egy időre kihalnak azok a férfiak is, akik még hallatták hangukat a nők jogaiért. És mindez elnyomás és kényszer nélkül! A tiltakozások nem találtak visszhangra, és ráadásul úgy tűnik, hogy nem is voltak valami gyakoriak.⁴

Vajon miért? Miért szűnt meg ily hirtelen a női felemelkedés, női fejlődés, amelyben néhányan még hittek a Forradalom kezdetén? S ami még rosszabb: miért lép az egyszer megálmodott fejlődés helyébe a nők állapotának objektív visszaesése? A szokásos válasz általában abból áll, hogy megerősíti: a korabeli „feminizmus” csupán egy vékony elit-réteget érintett és nem felelt meg a tömegek érdekeinek. Ez talán igaz, bár a nők valódi részvétele a forradalomban és a forradalomba vetett hitük, reményük még nem volt rendszerezett kutatás tárgya. Maradnak a tények: a szűk feminista réteg hamar megtört és felbomlott. Hogyan tudták rávenni a nőket arra, hogy hagyják magukat méginkább szolgáskorba vettetni háztartásukban, mint azelőtt? Elégséges-e csupán a Concordátum által visszaállított katolikus egyházra hivatkozni? De a Concordátum nem más, mint egy hivatalos aktus és legfeljebb lassú újjászerveződést vonhatott volna maga után: „*A kereszténység génusza*” (*Le Génie du christianisme*) egyébként, sokkal inkább érzelmi vallásosságról, semmint teológiai és erkölcsi megújulásról tanúskodik, amely képes lett volna egy, egészen a magatartásformáikig ható keresztény társadalom létrehozására. Az uralkodó osztályok, amelyek a törvényeket, intézményeket és a hangot adták, széles körben voltaireiánusok maradtak.

Tehát inkább a Felvilágosodás oldaláról kellene magyarázatot keressünk. A 18. század közepe felé a természettudósok feltalálták az antropológiát.⁵ Buffon és Daubenton forradalmi tette, hogy megírták „*Az ember természetrajzát*” (*Histoire naturelle de l’homme*): az ember megszűnik kivételes teremtménynek, örök, egyetemes lényegnek lenni; megfigyelés és kísérlet tárgyává válik; hála az utazóknak, észreveszik a különböző emberi „fajok” változatosságát; hála az „anatómusoknak” az emberi állatot életének különböző korszakaiban, teste különböző részeiben tanulmányozzák. Az orvostudomány bőségesen profitál ebből a divatból: megpróbálja kialakítani saját módszerét a megfigyelésekkel és kísérletekkel kapcsolatban; hamarosan pedig a kórházak újjászervezésével az eszközöket is megtalálja: az orvos, aki kórházi szolgálatot vállal, képes rendszeresen nagyszámú beteget megfigyelés alatt tartani, s ehhez a megfelelő eszközök is rendelkezésre állnak; összehasonlító, vagy statisztikus módszert alkalmazhat, boncolhat;

és specializálódhat a tudomány azon ágában, amelyben a legtöbb sikert éri el.⁶ Ezzel magyarázható a Császárság ideje alatt az első nagy orvosi egyéniségek feltűnése, asszisztenseikkel, tanítványaikkal, követőikkel: Pinel majd Esquirol az agyi megbetegedésekkel, Baudelocque majd Chaussier a szüléssel, Laënnec a tüdőbetegségekkel, Alibert a bőrbetegségekkel foglalkoztak.

Természettudósok, antropológusok, orvosok érnek el mind nagyobb eredményeket a tudományokban; hírnevük egyre nő, írásaik, véleményeik már-már kinyilatkoztatás számba mennek, legalábbis egy művelt kisebbség számára. Ha tartottak egy, a nőkkel foglalkozó speciális előadást, ennek bizonyára megvolt az esélye arra, hogy megértéssel fogadják, hogy nagy visszhangra leljen. De tartottak-e ilyet egyáltalán?

Források

A Császárság alatt az orvosi irodalom már bőséges és igen elterjedt. Ebben az összefüggésben a források kiválasztását a kutatás célja határozta meg: a cél pedig nem a tudományos és filozófiai gondolat fejlődésének felvázolása az orvostudományban, hanem az orvosi vélemény és az ezt kialakító társadalom kapcsolatainak vizsgálata. Ez a célkitűzés ahhoz vezet, hogy inkább a művelt közönség, semmint a kevészámú hozzáértő számára íródott mintákat részesítsük figyelemben; olyan műveket, amelyekben az orvosok antropológusként leírják, mit jelent számukra a nő és hogyan kellene élnie; olyan műveket, amelyekben az orvosok, leynván felfedezéseik következményeit, moralistákká változnak át és szinte megpróbálják átvenni a papoktól a lelkiismeret és viselkedés irányításának magasztos feladatát.

Szerencsére, a Császárság végéről van egy olyan corpusunk, ami megkönnyíti a kutatást: ez *Az Orvosi Tudományok Tára*, amelyet Panckoucke adott ki 1812 és 1822 között 67 kötetben (*Doctionnaire des Sciences Médicales*); ez egy magasszintű tudományos-népszerűsítő munka, melynek készítésében a kor összes nagyságai résztvettek, s mely áthágja a tulajdonképeni orvosi tudományok határait.

Ahhoz, hogy egy fejlődést értékelni tudjunk, szükségünk van összehasonlítási alapra. Panckoucke Tudományos Tárának nincs Forradalom előtti megfelelője; néhány orvosi szótár létezik ugyan, de vagy túlzottan összefoglaló jellegűek, vagy pedig tisztán gyakorlati célokra szolgálnak.⁷ Hosszas töprengés után az *Enciklopédiát* (*Encyclopédie, 1751–1772*) vá-

lasztottuk összehasonlítási alapul, amely mű, mint tudjuk, a Felvilágosodás tulajdonképpeni összefoglalásának nevezhető. A választás természetesen vitatható: például a *Nő (Femme)* című cikk – Jaucourt lovag és Desmahis, a költő írta – inkább jogi és erkölcsi jellegű, semmint orvosi (ismerjük Voltaire szarkazmusait a tárgyjal kapcsolatban); de ugyanez a cikk az orvosi Tudományok Tárában az orvostudománynak ugyancsak szűk teret hagy. Tudjuk, hogy ami a kimondottan anatómiai és orvosi cikkeket illeti (csontváz, méh, szülés, hisztéria),⁸ ezek megírására az Enciklopédia szerkesztői orvosokat kértek fel.⁹

Számos orvos által használt, de ritkán idézett (talán régisége miatt?) alapvető forrás Nicolas Venette doktor híres könyve: *A házastársi szerelem leírása*, amelyet Amszterdamban adtak ki 1687-ben (*Tableau de l'amour considéré dans l'état de mariage* címmel); a 18. sz.-ban hatszor, a 19. és 20. században több, mint harmincszor jelentették meg újra (utolsó kiadás 1950), különböző módosításokkal, úgy hogy tartós sikere egyidejűleg tanúskodik ezen a területen a mentalitás állandóságáról és változásáról. 1812-ben Jacquemin-Dubuisson újra kiadja Venette könyvét, „Az orvostudomány és a fiziológia új ismeretei szerint” kijavítva a szöveget; javításai főleg a barokk elemek (hagyományok, babonák, nyelvi szabadságok, túldíszítettség) lenyesegetését célozzák, hogy ennek helyébe rendszeres, szabatos és száraz értekezést állítson.

Néhány orvos tanulmányainak fő tárgyává teszi meg a női betegségeket. Jean Astruc, aki csupán egy sokat és sokfélét összeíró szerző, megkísérli összegyűjteni korának erre vonatkozó ismereteit és hipotéziseit „*Értekezés a női betegségekről*” (*Traité des maladies des Femmes*) c. munkájában (6 kiadott kötet, 1761 és 1769 között; 1771-ben új kiadás). Ugyanennek a témának legismertebb Császárság-kori szakértője Joseph Capuron, a párizsi Orvostudományi Egyetem tanára (*Értekezés a nők betegségeiről a pubertáskortól a kritikus korig bezárólag, Traité des maladies des Femmes depuis la puberté jusqu'à l'âge critique inclusivement*) (1812).¹⁰ A szülészet nagyot fejlődött a 18. sz.-ban; Napoleon idejében a legjobb specialista Baudelocque, akinek publikációi az egész általunk tárgyalt korszakot átfogják: *A szülés művészete (L'Art des accouchements)* 2 kötetben 1789-ben jelent meg, de a szerző többször kijavította és újra kiadta; 1815-ben jelenik meg az ötödik kiadás. Ebben az időben kezdenek el egyre nagyobb és nagyobb fontosságot tulajdonítani az idegbetegségeknek, ami természetesen a téma mélyebb kutatására is ösztönzőleg hatott. A Forradalom előtt már a neuraszténia számos mű tárgyát képezte: a legtekintélyesebb közülük talán az angol Whytt műve,

amelyet többször is lefordítottak (*Értekezés a neuraszténiáról és az idegbetegségekről, Traité des vapeurs et des maladies nerveuses*), (1767). A Császárság idejében a legismertebb szakértő Louyer – Villermy (Értekezés az idegbetegségekről és a neuraszténiáról, különös tekintettel a hisztériára és a hipochondriára, *Traité des maladies nerveuses et des vapeurs, et particulièrement de l'hystérie et de l'hypocondrie*, 1816. két kötet). Végül Fodéré *Értekezés a törvényszéki orvostanról (Traité de médecine légale)* című munkájában több, a nőkről szóló fejezetet találunk: prostitúció, gyermekgyilkosság, nemi erőszak stb. (Fodéré részt vett a Panckoucke-féle *Szótár (Dictionnaire)* megírásában is, nevezetesen a *Házasság és Prostitúció* c. cikkeket ő írta).

A praktizáló orvosokon kívül sok olyan orvos élt a korszakban, akik „művészetükről”, mesterségükről és az emberi lényről értekeztek. Ők azok, akik a legtömörebb ideológia hordozói voltak, és éppen ezért ők azok is, akik témánk szempontjából a legérdekesebbek.

A legfigyelemreméltóbb egyéniség Pierre Roussel, akinek *A nő testi és erkölcsi felépítése (Système physique et moral de la Femme)* című műve, óriási hatást gyakorolt. 1775-ös megjelenésétől kezdve hatalmas sikere volt – erről többek között Laharpe számol be *Irodalmi Levelezésében (Correspondance littéraire*, I. kötet, XXXVIII. levél, Paris, 1804.); 1809-ig ötször adták ki, majd 1845-ben megegyeszer. Roussel vetélytársai (Moreau, Virey) előszavukban leszögezik, hogy nem is kísérlék meg túlszárnyalni ezt a „mesterművet”. A mestermű a Stahl-i animizmus vegyítiszta párlata; minden kétértelműséget kizáróan ebből a szemszögből kellene vizsgálni, mivel a 18. században minden orvosfilozófiai rendszernek volt egy sajátos, egyéni modellje a „nőiségről”; lemondunk erről az eljárásról egyrészt illetéktelenség, másrészt a már említett okok miatt.

A 19. század eleji avatatlan olvasók a tudományoknak három, eladdig élesen elhatárolódó területéről kölcsönözött elemekkel találkozhattak ebben a műben; az egyik a természettudósoké, s ez nem meglepő, mivel Roussel orvos, s a nőben a „férfi nőstényét” látja (*Enciklopédia*); a másik az úgynevezett társadalmi szféra – amit tulajdonképpen Rousseau vezetett be a köztudatba – amely a nőt a társadalomban betöltött szerepe – feleség-szerep, anyaszerep –, alapján határozza meg; végül a „moralisták” felfogása a legrégibb, leghagyományosabb valamennyi közül, amely végigkövethető a francia középkori verses elbeszélésektől (fabliau-k) kezdődően. Jean de Meung, Montaigne, La Rochefoucauld, Molière, s végül Thomas – ezek a nevek jelzik ennek az elméletnek, a nő-felfogásnak a legfontosabb állomásait. Roussel

ellenben nem vesz tudomást a keresztény eszkatologikus egyenlőség-tanról (a nő, éppúgy, mint a férfi, Isten képmására alkotott, Krisztus vére által megváltott teremtmény); s elátkozza Helvetiust, ill. egy. Condorcet-ig ható filozófiai áramlatot (a nő teljesen önálló emberi lény, ugyanazokkal a természetes jogokkal van felruházva, mint a férfi). Vagyis Roussel inkább arra fogékony, ami a nőt elválasztja a férfitől, minthogy a közös vonásokat keresné: elméleteket alkot, s úgy próbálja a férfi identitását meghatározni, hogy a nőt, mint a „mást”, mint a „másikat” veszi figyelembe. Rendszerében tehát koordinálja a nő nemét, testét és lelkét – a nemből kiindulva! Nem egymás mellé rendeli őket, hanem egymásból vezeti le, s az alap, a kiindulópont mindig a nem. Homogén és különálló egészként határozza meg a nőt. Úgy tűnik tehát, hogy először van dolgunk egy egész és jól elhatárolt „női természet”-elmélettel. Roussel okfejtése sohasem kelt „nőgyűlölő” hatást (éppen ellenkezőleg); élénk intuícióval rendelkezik a sajátos női jelleg meghatározására, s megpróbálja új intellektuális eszközök segítségével, melyeket korának tudománya tesz lehetővé számára, antropológiai terminusokba foglalni a női szabadság és a vele mintegy szembeállított női test problémáját.

Roussel kitartóan látogatta az auteuil-i csoportot¹¹, s jól ismerte Cabanis doktort, aki, törekeny egészsége miatt, szintén nem gyakorolhatta hivatását. Ő 1803-ban jelenteti meg főművét: *Az emberi test és erkölcs kapcsolatai-t* (*Rapports du physique et du moral de l'homme*), melynek ötödik Értekezése a nemiség hatásával foglalkozik. Moreau de la Sarthe, *A nő természetrajza* (*Histoire naturelle de la femme*, 3. kötet, 1803.) c. könyv szerzője Bichat-val dolgozott; művészetekkel és irodalommal egyaránt foglalkozó orvos volt. Műve azonban nem más, mint kompiláció: hosszú idézetek – költőktől és orvosoktól egyaránt – ügyetlenül összeállított szövevénye; mégis, jó szolgálatot nyújt, mint „hivatkozások gyűjteménye”, – azaz a könyvben felsorolt írók jegyzéke. Julien Joseph Virey már nagyobb egyéniség. Számos műve jelent meg, összesen 37 munka, nem beszélve cikkeiről (a Panckoucke féle Szótárban magának kaparintotta például a *Férfi, Nő, Lány, Szüzesség, Ártatlanság, Szemérem, Szüzi tisztaság, Szellem – Homme, Femme, Fille, Virginité, Chasteté, Pudeur, Pudicité, Esprit* – c. cikkeket.) Ráadásul az Athenaeum tudományos folyóiratban „*Természetrajzi előadások*” címmel írt értekezést. Mégis, ha munkásságát akarjuk értékelni, némi bizonytalanságban vagyunk: annyit mondhatunk, hogy hatást tudott gyakorolni kortársaira, s számos helyen megjelentetett, kissé „szétszórt” elméleteinek tekintélye volt, – vagy legalábbis tekintélyt tudott szerezni neki. A már em-

lített cikkeken kívül, három művében beszél a nőkről: *Az emberi nem természetrajza (Histoire naturelle du genre humain*, 3. kötet, I. kiadás 1801, II. kiadás 1824.), *A franciák köz- és magánneveléséről (De l'éducation publique et privée des Français*, 1802), *A nőről fiziológiai, erkölcsi és irodalmi értelemben (De la femme sous ses rapports physiologique, moral et littéraire*, I. kiadás 1823, II. kiadás 1825).¹²

Ebben a korban minden orvos filozofus is egy személyben: ezzel tulajdonképpen a múlttal való szakítást demonstrálják, s az orvostudomány megújításának szükségességét is egyben. 1770 és 1825 között valójában két fajta orvosi tevékenységgel kell számolnunk: az egyik tudományos jellegű, a másik irodalmi és moralizáló.¹³ Az előbbi hamar elszakad a hagyományoktól: elhanyagolja az „első okozatokat”, hogy azonnal a pontos esetleírásra összpontosíthassa figyelmét; inkább a statisztikákra támaszkodik, mint Hippokratészre, vagy Galiénoszra; nem állít fel „rendszereket”, korlátozott hipotéziseket; elhagyja a terápiára vonatkozó „bevált” régi elméleteket; röviden: megpróbálja megteremtteni – sikerrel – a tudományos orvosi technikai nyelvezetet. Bichat és Pinel a legmarkánsabb képviselői ennek a fordulatnak: példás gyakorló orvosok, akik mélyirodalmi és filozófiai műveltséggel is rendelkeznek, s ezt tökéletesen bele tudják vonni kutatásaikba.¹⁴ Cabanis is ebbe a csoportba tartozik, bár nála a gyakorlat hiányzik. Baudelocque pedig sokkal inkább gyakorló orvos, mint elméleti író.

Az orvostudomány másik ága, az irodalmi és erkölcsi alapozású tudományosság Rousselfé, Moreaunál és Vireynél alakul ki és fejlődik tovább; ők a hagyományok követői: például sokkal inkább támaszkodnak a régi nagy tekintélyekre, mint magára a megfigyelt esetre (Roussel egyetlen egy esetet sem ír le); ezek között az orákulumok között – a mindig nagyrabecsült Hippokratészen kívül – olyan neveket látunk feltűnni – a nőkről szólván –, mint Montaigne, Molière és Racine. Voltaire-re kevésbé hivatkoznak (a Nő c. cikk a Filozófiai Szótárban –; Dictionnaire philosophique), annál inkább Rousseau-ra (az Emil ötödik könyvére, amely teljes egészében Sophie neveltetéséről szól), Diderotra (*A nőkről; Sur les femmes*, 1772.; *Supplément au voyage de Bougainville*), vagy Thomas-ra (*Értekezés a jellemről: a nők erkölcsi és szelleme a különböző századokban; Essai sur le caractere: les mœurs et l'esprit des femmes dans les différents siècles*, 1772) – egyébként ezt a művet tárgyalja Diderot is a Nőkről szóló írásában. Helvétius-t és Condorcet-t nem idézik kifejezetten, de elméleteikről tárgyalnak és támadják őket;¹⁵ végül még Sénancour (*A szerelemről; De l'amour*, 1806) neve tűnik fel gyakran. Ez a fajta elméleti megfogalmazás általában – s a leggyak-

rabban – „rendszerek” formájában jelentkeznek (mint pl. Roussel-é), ahol az „első okok” nagy szerepet játszanak, s az „a priori” megalapozások nem hiányoznak. Ezek az orvosok gyakran finalisták, sőt deterministák: ilyen és ilyen célból van az, hogy a nő teste és lelke ilyen és ilyen jelleget mutat. Rousseau-isták; ellenségesek a civilizációval szemben; majdnem minden betegség, és különösen a női betegségek a városi és világi életnek köszönhetőek (ha a parasztasszonyok betegségeiről van szó, ezt a túlzott munkával magyarázzák). A maga módján mindegyikük voltaireiánus, semmibe veszik a szüzesség és a nőtlenség „erényét”: igen sok betegség fenyegeti azokat, mondják, akik ellenszegülnek a természet törvényeinek. Végül, kimondva-kimondatlanul, a vitalizmus hívei: hisznek a lélekben, ebben az éltető erőben, amely megmagyarázza a megmagyarázhatatlant és lehetővé teszi számukra a betegségek „erkölcsi okokkal” való magyarázatát. Ezeknek az orvosi kérdésfeltevéseknek egy a céljuk: az ember egészségének és boldogságának megőrzése, létrehozása, segítése; de míg az egyik tudományos vizsgálaton alapszik (a gyógyászatban is), addig a másik a viselkedés életvitel szabályait próbálja meghatározni, összebékítve – ahogy lehet – a biológiai felfedezéseket a feltűnően tisztelt és nagyrabecsült hagyományokkal.¹⁶

Az Orvosi Tudományok Tára (Dictionnaire des Sciences médicales) három részre osztva tárgyalja a női jelenséget: a nő teste, a nő lelke, a nő betegségei; – mi is ezt a felépítést vesszük át, de már az elején szeretnénk leszögezni ennek a felosztásnak háromértelműségét. Először is a nőnél rendkívül szoros kapcsolat van test és lélek között, sokkal inkább, mint a férfinél: tota mulier in utero – ismétli a legtöbb szerző Hippokratész óta. Másrészt: jellegzetesen nőies az, hogy egészség és betegség között nincs élesen elválasztható határ; egészség és betegség szinte összefolyik a nőnél: a menstruációval, terhességeivel, a klimaxal a nő az örök beteg; s különösen a szülés (bármilyen normális lefolyású is), a szenvedésnek és a függőségnek, kiszolgáltatottságnak olyan állapotába juttatja, mint a legsúlyosabb beteget.

Végül létezik egy bizonyos összemosódás morál és lelkiállapot között, mivel kevés olyan orvos van, aki a női méhből ne vezetne le rengeteg principiumot, hogy végül győzedelmesen jelenthesse ki „Visszavezettem az orvostudományt eredeti jogaihoz” (Roussel). „Meg voltam győződve, hogy csakis és kizárólag az orvostudomány kebelében találjuk meg a jó erkölcs alapjait.” (Roussel). Virey így ír 40 évvel később: „Az orvostudomány az igazi erkölcs.”

Ha mindezeknek a két – sőt háromértelműségeknek ellenére az eredeti tervhez tartjuk magunkat, ennek oka az, hogy ennek segítségével valódi

fényükben mutatkozhatnak meg a különböző területek közötti átfedése, átcspások.

Forrásaink kronológiai sorrendben három csoportra oszthatók: a Forradalom előtt: az *Enciklopédia*, Roussel, Whytt és majdnem minden „irodalmi” anyag; 1800 körül: Baudelocque, Moreau, Capuron, Cabanis, Sénancour a közbeeső állomás; a Császárság végén *Az Orvosi Tudományok Tára*, Virey, Fodéré, Louyer-Villermay – ők már egy új korszak kezdetét jelzik.

A nő teste

„A nő nem csak egyetlen részében nő, hanem minden szemszögből, ahonnan csak vizsgáljuk.” (Roussel) 40 évvel később Virey így ír: „A nemi különbségek férfi és nő között egyáltalán nem csak a nemi szervek különbözőségéből adódnak, hanem testük minden része, – azok is, amelyeknek látszólag semmi közük a nemhez –, magán viseli ezeknek valamilyen fokú hatását.” Ez a korszak és az anatomusok nagy felfedezése. Ebben a szellemben próbálják meg tehát leírni a női test jellegzetességeit – különösen kettőt emelnek ki: a törekenységet és az anyaságra való elrendeltetést.

A női test gyengesége a férfival szemben első látásra feltűnik, ahogy ezt az Enciklopédiában¹⁷ és Rousselnél olvashatjuk: a csontok kisebbek és könnyebbek, a mellkas szűkebb; a szélesebb medencével a combcsontok ferdülése jár együtt, ami gátolja a járást, mivel a térdek összeérnek, a csipők imbolyognak, egyensúlyoznak, a járás ingadozó, bizonytalan. Ez tehát a csontváz felépítésének különbsége. A többi sem sokkal biztatóbb: a szivacsos és nedves állomány könnyen gyulladásba jön, a bőr finomabb, érzékenyebb, az izmok és rostok puhák, vékonyak, gyengék, az agy kicsi, főleg a homloki és a kisagy részén.¹⁸ A női test egyvalamiben magasabbrendűbb: a nyirokedények és idegek jobban elágaznak, ezért a nő különlegesen érzékeny (ami a legjobb és legrosszabb tulajdonsága egyben, ahogy majd látni fogjuk); az érzékszervek aktívabbak. Minden esetre 1803-tól kezdve Moreau tagadja, hogy a női látás és hallás érzékenyebb és élesebb lenne, ezek ugyanis „az intelligencia hordozói”.

Az Enciklopédia és Roussel csak a férfival vetik össze a nőt; Moreau és Virey az emlősállatok nőtényeivel is (Cuvier nyomán), s ebből még csak lesújtóbb tényekre következtetnek. A kétlábonyjárás, tehát az egyenes testtartás következtében az emberi nőtény több kockázatnak van kitéve: vetélés a terhesség alatt, méhsüllyedés, zsigerek süllyedése, sőt szervek kiesése,

szüléskor nagyobb fájdalmak, visszértágulás, stb.¹⁹ Mindezen körülmények tehát „passzív állapotra” (Roussel) predestinálják a nőt; mértékletes aktivitás, intenzív belső élet. Az anatomusoknak a nők alsóbbrendűségét taglaló kijelentései ellen gyakran fellázdattak a szenvedő alanyok, s lesújtó véleményük volt róla; pl. Constance de Theis így fakad ki a Nőkhöz írt levelében:

Hagyjuk az test-doktort, tudomány oltárán vakon áldozót
 Múgonddal töprengni szallagon, izmon – erőt hordozón;
 S mesterkedésiből arra következtetni,
 Hogy neje őt mindörökkön feltétlen tisztelheti.
 (Laissons l’anatomiste, aveugle en sa science,
 D’une fibre avec art calculer la puissance,
 Et du plus ou du moins inférer sans appel,
 Que sa femme lui doit un respect éternel.)

(*Épître aux femmes, 1797*)

Általában azzal vigasztalják a nőket, hogy bár gyengék, de szépek, s szépségük igába hajtja a férfierőt: a férfiak erősek, a nők szépek, ez a hagyományos bölcs mondás. Az *Enciklopédia* és Roussel lehántják a leplet a nők szépségéről; minden könyörületet mítoszt mellőzve, bemutatják mulandóságát, viszonylagosságát; Roussel szerint a női szépség csupán a vágy szüleménye és csak általa létezik; a szépség alkalmazkodás a funkcióhoz: az a szép nő, akinek az egészsége és frissessége termékenységet ígér; a szépség a természet „csalása”, hogy célt érjen. Rousselt nem értették meg: még a „legmaterialistább” szerzők is (azok, akik az embert állati ösztöneire redukálták), ellágyulnak a női szépség előtt. Moreau – Winkelmann után – fdállítja a szépség hivatalos kánonját.²⁰ Röviden tehát, a nők gyengesége a természet akarata, ez ellen a nevelés nem tehet semmit – nem úgy, mint egyes filozófusok (Helvétius, Condorcet – nevük egyébként nincs megemlítve) hittek. A nő sokkal közelebb áll a gyermekhez, mint a férfihez, állítják (Roussel nyomán) Moreau és Virey.

A gyengeségen kívül a nő anatómiája nyilvánvalóan az anyaságra való elrendeltetést mutatja. Az *Enciklopédia* főleg a széles, hajlott medencét emeli ki, mely a foetust tartalmazza, valamint a bordázott, recés mellcsontot, amelyekben a tejnedveket tartalmazó edények futnak, és erre a következtetésre jut: „Minden tény azt bizonyítja, hogy a nő rendeltetése gyermekek világrahozása és táplálása.”

Természetesen Rousseau inspirálta következtetéséről van itt szó, amely

a következő években egyre inkább polgárjogot nyert és elterjedt; minden anatómiai felfedezést ennek alapján magyaráznak, tehát úgy, hogy azok ezt a megállapítást erősítsék meg. A nő teste alkalmas az anyaságra: abból, hogy a nő lehet anya, a kor racionalizmusa azt szűri le, hogy anyának kell lennie, sőt, hogy semmi más nem lehet, csak ez. A születek megelőzése – amelyet már széles körökben gyakorolnak – csak az általános gyakorlatot jelzi, tehát egy tény, de nem magát a mentalitást.²¹ Abban a pillanatban, amikor a tudományok fejlődése megengedi az embereknek, hogy kiszabaduljanak a természet igájából, ugyanezeknek a tudományoknak a nevében a nőt még inkább igába kényszerítik. A csontváz szerkezetéhez Roussel még hozzáadja a szövetek és rostok hajlékonyságát, rugalmasságát, amelyek a magzat „beborítása” céljából tágulásra is képesek. Szerinte a mellek elhelyezése megengedi az anyának, hogy egyszerre lássa és simogassa gyermekét, miközben táplálja őt. Ez a gondolat a későbbi munkákban már nincs jelen, ugyanis Cuvier ugyanezt kimutatja más emlősállatoknál is. A genitális szervek vizsgálata – amely nagy léptekkel halad előre – segít mégjobban meghatározni a nőt: különösen két szervről írnak sokat: a szüzhártyáról és a méhről.

A Buffon–Daubenton-féle *Természetrész* (*Histoire naturelle*), és később az Enciklopédia kijelentik, hogy a szüzhártya nem más, mint férfibabona. Híres Buffon véleménye: „A férfiak, akik mindig mindenfajta elsőszűzre féltékenyek, mindig nagy ügyet csináltak abból, amiről azt hitték, elsőként birtokolják: a bolondságnak ez a fajtája vezetett el odáig, hogy valódi lényt csináljanak a lány szüzességéből. A szüzesség, ez az erkölcsi lény, erény, amely csupán a szív tisztaságától függ, valódi tárgyává vált, amellyel minden férfi foglalkozott; véleményeket alakítottak ki, használatot, ceremóniákat, babonákat, sőt ítéleteket, bíraskodást és büntetést... Nem remélhetem, hogy képes vagyok lerombolni ezeket az előítéleteket, amelyeket erről a tárgyról kialakítottak; mégis ..., úgy gondoltam, hogy az ember történetéről beszélve szólnom kell erről a kedvenc bálványról, akinek áldoznak... és megmutatni, hogy a szüzesség valódi lény-e, vagy csupán mesés istenség”. Az Enciklopédia másutt kijelenti, hogy már az is nemi erőszak, ha egy lány szüzességéről meg akarnak győződni. Roussel ugyanezen az állásponton van, vádolván a keleti népeket, hogy a franciáknak ezzel az ostoba nyugtalanossággal csak több bajt okoztak. Harminc évvel később ismét nagy port vert fel a dolog. A szüzhártya hiánya különleges dolog – mondja Baudeloque; és Fodéré a törvényszéki orvostudományról szóló Értekezésében részletesen felsorolja a „megrontás”, a szüzesség elvesztésének jegeit (az Ancien Régime matrónái tapasztalati úton tizennégyet gyűjtöttek össze; Ő

az anatomia alapján 5–6 paragrafusba sorolja őket). Nem keveri tehát össze a szüzesség elvesztését a nemi erőszakkal. Ráadásul nagyon bizalmatlan ez utóbbival szemben: az erről szóló fejezetben kijelenti, hogy sok nő és lány csupán azért beszél nemi erőszakról, hogy bosszút álljon valakin, vagy hogy terhességét magyarázza. Továbbá a genitális szervek vizsgálatával nem lehet erőszakra következtetni; az kell, hogy a lány egész testén láthatók legyenek ennek nyomai –, de az is gyakran előfordul, hogy a lányok maguknak csinálnak kék foltokat...

A méh mindig valódi „fetisizmus” tárgya volt, mivel ez tulajdonképpen a nő legjellegzetesebb szerve, a nőiség par excellence. Különböző megfélemléseket lehet találni a két nem között, pl. a petefészket sokáig a herékhez hasonlították (Galieni, Van Helmont a 18. sz.-ban); de a méhhez semmi sem hasonlít. Ez tehát az, ami a nőt nővé teszi: tota mulier in utero. A petéket egyre inkább vizsgálat alá vonják: a tüszők felfedezése Graaf nevéhez fűződik, még a 17. sz.-ban. Az *Enciklopédia* ismeri a petéket (amelyeket „tojásoknak” nevez), és a méhen kívüli terhességet (idézi Nuck kísérleteit, aki mesterséges úton méhen kívüli terhességet idézett elő egy kutyánál).

Megvizsgálják, hogy a petefészek eltávolítása után az áldozat nem csak fogamzásra nem lesz képes többé, hanem elveszti életerejét, egészségét is: Bichat tanulmányozta tüzetesen ezeket a mirigyeket *Általános anatómiájában* (*Anatomie générale*, 1801). Úgy tűnik, hogy 1803-ban eljutottak az igazság küszöbéig: Cabanis és Moreau ekkor egyszerre értekeznek a petefészek nagy jelentőségéről és felhívják a figyelmet arra, hogy tüzetesebben kellene foglalkozni a problémával. De egy ideig semmi sem változik: Az Orvosi Tudományok Tára a hippokratészi alapra helyezkedik, s a „méh-kultuszt” állítja előtérbe, Fournier (Nő c. cikk: A női betegségek) és Murat (Méh c. cikk) révén, Murat ezt írja: „Ez a belső rész nyilvánvaló módon hat az egész női testre és úgy tűnik, uralkodik a nő összes érzésein és cselekedetein.” Olyannyira, hogy azon gondolkodtak, nem kellene-e „méh-temperamentumról” beszélni, hogy jobban megmagyarázhassák a női szervezet sajátosságait. A méh uralkodó jellege, az úgynevezett „szimpátiák” révén jut kifejezésre; vagyis, hogy kapcsolatban van az ajkakkal, keblekkel, a fejjel, az arcszínnel, a gyomorral...²² Virey azt vonja le ebből, hogy a nő sokkal inkább saját nemének rabszolgája, mint a férfi, ti. ő belül, lényébe integrálva hordja saját nemét, s így az „parancsol” összes többi szerveinek, míg a férfié kívül található, így mintegy „marginális” szerepet tölt csak be.

Az anatomia után foglalkozzunk egy kicsit a fiziológiával: Hogyan működik a női szervezet élete során?

A kislányt nem lehet megkülönböztetni a kislától – ebben minden orvos egyetért; csak a pubertáskorban jönnek létre a különbségek, de ezeknek az okai a 18. sz.-ban még nem eléggé ismertek, vagy eleve félreismerték azokat; nevezetesen a serdülőkori menstruáció teljesen érthetetlen jelenség. „Egyike az emberi test legfurcsább és legzavaróbb jelenségeinek” írja az *Enciklopédia*; s a német Freinddel ért egyet abban, hogy valószínűleg helyi vérbőségről lehet szó, ami mozgáshiány és a túl gazdag táplálkozás eredménye. Astruc sem tud erről többet mondani. Roussel tiltakozik az ellen, hogy a menstruációnak bármi köze lenne a terhességhez; felhossa, hogy sem a brazil nők, sem a nagyméretű emlősállatok nőtényei nem menstruálnak, és hogy számos nőnek van gyermeke, anélkül, hogy valaha is havi baja lett volna. Ő is a vérbőséggel (sőt örökletes vérbőséggel) magyarázza ezt a jelenséget, ami az egyenes testtartás következtében jött létre, és a férfiak aranyeres vérzését hozza fel analógiául. Azt állítja, hogy ez az egészség „szabályozója”, olyan, mint az érvágás, s ez a nőknek jobb fiziológiai egyensúlyt biztosít, mint amilyen a férfiaké. Az *Orvosi Tudományok Tárában* már jobban megközelítik a valóságot, tudják már, hogy a brazil nők sem kivételek (az utazók tévedései annak köszönhetőek, hogy a nők eltitkolták „tisztátalanságukat”), hogy az emlősök nőtényeinek is van vérzésük a párzás időszakában; és hogy ha léteznek olyan nők, akiknek van gyermekük anélkül, hogy valaha is menstruáltak volna, ennek oka az, hogy első vérzésük ideje alatt estek teherbe. Tehát már közelednek annak a ténynek a feltárásához, megállapításához, hogy a menstruáció kapcsolatban van a terhességgel. Így tehát, ahelyett, hogy a női egészség „felsőbbrendű voltát” bizonyítaná, a menstruáció, büntetéssé, szolgai megaláztatássá változik, amit a természet az anyaság miatt kényszerít a nőre.

A serdülőkortól kezdve a női természet kész a házasságra és mintegy követeli is azt, mert ennek hiányában a lány különböző magatartásformákat vesz fel, amelyekről még nem tudják, hogy ezek „bűnök”, betegségek-e, avagy mindkettő egyszerre: maszturbáció, lesboszi szerelem, nimfomania. „A nő lényege a szerelem” – mondja Moreau. „A szerelem a nő sorsa” – erősíti meg Virey. Számukra a szerelem a házassággal egyenlő. A házasság teszi asszonnyá a lányt. Ezek olyan megállapítások, amelyekhez nem szükséges kommentár, sem az Enciklopédiában, sem Rousselnél, sem Moreaunál. Épp ellenkezőleg, Virey a sperma érdekes fejlődéséről beszél: a nő azért áll közel a gyermekhez, mert meg van fosztva a spermától, vagyis „a férjes asszonyban van valami férfiasabb, erőteljesebb, biztosabb, bátrabb, mint a félnék és érzékeny szüzekben, és a nyilvánosházi lányok többé-kevésbé mind

férfiasabbá válnak, mert gyakran vannak együtt férfiakkal... Gyakran látunk arra példát, hogy igen kövér lányok a házasságban lefognak, mintha a sperma energiája több merevséget és szárazságot nyomna rostjaikba ...” „Bizonyos, hogy a férfi sperma befolyásolja a nő szervezetét, hogy felélénkíti valamennyi funkcióját és felmelegíti azokat, hogy aztán a szervezet jobb erőben legyen, mint azelőtt.” (*A nőről; De la Femme*, 85.). Még a lélegzetük illata is megváltozik, olyannyira, hogy Demokritosz csupán az illat alapján megállapította, hogy egy lány elvesztette-e a szüzességét, vagy sem... Ez tulajdonképpen nem más, mint „a nő a férfi teremtménye” – elmélet megerősítése – ahogy később Michelet kimutatja.

Virey hozzát teszi, hogy a nő tehát „kevésbé”, a férfi pedig „túlzottan” megalkotott lény, hogy a szerelem a nőnél „hiányból”, a férfinél „bőségből” fakad. Kénytelenek vagyunk Freudra gondolni ezzel kapcsolatban, aki szintén „hiányként” definiálja a nőt (igaz, nem a sperma, hanem a pénisz hiányából vezeti ezt le), és az egész 19. századon egy naív falloccentrikus orvosi elmélet húzódik végig.

Virey megalkotja az ideális párt: „Barna, szőrös, száraz, meleg és féktelen hím, érzékeny, nedves, sima és fehér, félnék és szüziés nőstény”. (*Az Orvosi Tudományok Tára és A nőről; Dictionnaire des Sciences médicales, De la femme*).

A „Frigiditás” címszó is tartogat némi meglepetést számunkra: Az Orvosi Tudományok Tárában, csak a férfira vonatkozik és az impotencia szinonimája. A női frigiditásnak semmi jelentősége, mert a termékenységet nem gátolja. (Csak 1800 körül erősítik meg az új felfedezést, addig azt hitték, hogy a nő csak örömben tud foganni, és elutasították azt a nézetet, hogy nemi erőszak által is teherbe lehet esni.) A női frigiditás iránti közöny nem jelenti azt, hogy az orvosok semmit sem tudtak a női szexualitásról; „méh-szimptómiák” címmel már leírják fizikai és fiziológiai elemeit; de érdeklődésen kívül hagyják a pszichológiai elemeket, míg a férfiakéval foglalkoznak. Roussel türelmetlenül utasítja el azt a kérdést, hogy a férfi, vagy a nő talál-e a szerelemben nagyobb örömet: miért fontos, hogy többé, vagy kevésbé, a lényeg az, hogy mindketten boldogok legyenek – mondja. De Virey nagy gonddal tárgyalja a két nem kölcsönös teljesítőképességét: Kleopátrára és Messalinára hivatkozva kijelenti, hogy a női készség nagyobbfokú, s hogy egy nő két és fél férfit ér. Ebből erősen kétségbevonható következtetéseket von le, ahogy azt később látni fogjuk.

A szerelem után beszéljünk az anyaságról. Az orvosok bevallják tudatlanságukat a fogantatás folyamatát illetően, és azt mondják, merészség len-

ne egy áthatolhatatlan problémát feszegetni. (Baudelocque). Ez nem akadályozza meg őket abban, hogy vitatkozzanak róla és különböző babonákat találjanak ki ezzel kapcsolatban. Cáfolják Millot-nak azt az állítását (*A kívánt nemű gyermekek fogadásának művészete; L'art de créer des sexes à volonté*, 1802), miszerint a fiúk a jobb heréből és jobb petéből, a lányok a bal heréből és bal petéből származnak, elég tehát a jó oldalra feküdni. Rousssel és Virey azon a véleményen vannak, hogy a pár „erősebb” tagja saját nemét nemzi, azt viszi tovább, ami Virey szerint megmagyarázza a nők nagy számát a poligám országokban (ahol a férjet kimeríti a több feleség). Moreau azt állítja, hogy az apa a „külsőre” (szépség, aktivitás, intelligencia), az anya a „belsőre” (vérmérséklet, hajlamok, szenvedélyek), van hatással; s meg van győződve arról, hogy egy frigid nő jobban fogan, mint a szerelmes asszony, mivel jobban megtartja a spermát. Ezt a meggyőződést aztán az erkölcsökre is kiterjeszti.

Ahogy H. Bergues észrevette (*A születésszabályozás; La prévention des naissances*, 1960), az orvosok egyáltalán nem beszélnek fogamzásgátlásról, vagy csak nagyon bizonytalan, elmosódó terminusokban, ugyanabból az okból kifolyólag, mint az Egyház: ne tárjuk fel a „gyászos titkokat”, amit sokan még nem ismernek. Mindig elítélően nyilatkoznak „ezekről a körülményekről, amikor, megtagadva a természet kívánságát, a két házastárs steril örömeiket próbál egymásnak szerezni, és elválasztani a gyönyört tárgyatól és következményeitől” (Moreau). Ez szintén megerősíti azt az állításunkat, hogy a viselkedés, a gyakorlat szabadsága megelőzi a gondolkodás, a lelkiismeret szabadságát. Az Onánia szó nem létezik az Enciklopédiában. Az Orvosi Tudományok Tára a Maszturbáció címszóhoz utal vissza: ez a tévedés tehát igen gyakori lehetett, ahogy Tissot-nál is olvashatjuk (Az onániáról; *De l'onanisme*, 1760). Ami a Szodomia című cikket illeti, csak a hasonneműekkel, ill. állatokkal való kapcsolatokról ír, a szörnyülködés és megdöbbenés hangján.

A Terhesség-cikk cáfol néhány elterjedt babonát, (kettő helyett enni, mozdulatlanságra kárhoztatni az anyát, hogy nehogy a foetus megrázkódjon) és néhány higiénias tanácsot, előírást is tartalmaz: szigorú és egészséges diéta, óvatos testgyakorlás. Rousssel szerint a világi és városi élet „szendélyei” a vetélések fő okozói. Furcsa kirohanást intéz azok ellen, akik „mindenáron meg akarják szabni a természet határait....és matematikai számításoknak alávetni”, amikor 9 hónapban állapítják meg a terhesség időtartamát. Ebben a kérdésben – ugyanúgy, mint a lányok szüzességét illetően – nem szereti az egészen pontos fogalmazást, a precizírozást. Követői ezzel mitsem

törődnek és Fodéré egészen pontos kritériumokkal szolgál a törvényszéki előjáróknak. Minden orvos megerősíti, hogy a terhesség csökkenti a nő intellektuális képességeit.

Az abortusz csupán baleset az orvosok számára. Egyedül az Enciklopédia tér ki az ún. „bűnös” abortuszra, előszámlálván az alkalmazott bűntetéseket és azokat a veszélyeket, aminek hasonló esetben a nő kiteszi magát. (lásd: Vetelés c. cikk, idézi H. Bergues A születésszabályozás című könyvében). Astruc ugyan ismer néhány eljárást, „De a világért sem írnék róluk” – mondja. Később is homály borítja a kérdést: Az Orvosi Tudományok Tára éppen hogy csak utal rá (kétségkívül itt is arról van szó, hogy nem kell szétkürtölni a „gyászos titkokat”). Az orvosok, még Fodéré is, képtelenek megkülönböztetni a balesetet a „büntettől” (kivéve néhány egész kivételes esetet). Fodéré nagyon szépen ír arról, hogy haszontalan és barbár dolog „betiltani”, büntetni az abortuszt; szükségét érzi az orvosi beavatkozásnak és annak, hogy a lányoknak és asszonyoknak legyen biztos és „diszkrét” menedékhelyük, ahol világrahozhatják gyermeküket, s azoknak segítséget nyújthassanak (méltatlankodással számol be pl. a marseille-i Hotel-Dieu-beli szegény lányok kihasználásáról, akiknek nem csak saját gyermeküket, hanem 3–4 másikat is kell táplálniuk, akik ráadásul súlyos betegségeket – pl. szifilisz is – kaphatnak, így tehát saját dajkáik fertőzik meg őket).

Végül a szoptatás, a női fiziológia szintén egyedi jelensége. Rousseltől Virey-ig egy bizonyos illedelmes reakció tapasztalható Rousseau-val szemben. Igen, a szoptatás szent feladat és kötelesség, de csak azoknak, akik képesek rá. A városokban sok beteg, vagy érzékeny, vagy szenvedélyektől bűnös asszony él, akik nem tudnának egészséges táplálékot adni gyermeküknek. Ezután általában a vidéki élet dicshimusza következik, ehhez az eszményképhez kellene az asszonyoknak visszatérniök, ha táplálni akarják gyermeküket. Azután pedig az anyai szeretetről zengenek, amely minden áldozatra kész. Tehát tulajdonképpen csak mint anya érdemi meg a nő, hogy beszéljenek róla. „Fajunk életadó törzsöke ... csíráknak és tojásoknak otthont adó méh, ... az élet bősége és szent forrása, az anya, a természet legtisztéletreméltóbb teremtménye... Asszonyok! Anyák! A teremtés dicsősége! minden örök dicséretre méltóak vagytok a világegyetemben!” Így kezdi Virey Az Orvosi Tudományok Tarában a nőről szóló cikkét.

A nő korán öregszik: mihelyt nem képes a fogantatásra, bájai elhagyják, feladatát betöltötte, a természet ki van elégitve. Ekkor már elismerik azt a jogát, hogy magáért élhessen. Roussel rendkívül költőien, gyümölcsfahasonlással élve írja le a nő életének különböző korszakait. Követői számára

azonban ezek a korszakok csupán fájdalmas és veszélyterhes krízisek; a nő, mondja Moreau „a szenvedés és a betegség szinte állandó váltakozásában él”. „A természet rendje – így Virey – számára könnyített szolgaságot, édes alávetettséget jelent”.

A 19. sz. eleji anatómia és fiziológia fejlődése tehát éppen ehhez, a Forradalom és a Direktórium időszakához képest rendkívül konzervatív, sőt reakciós elmélethez vezet: a még liberális Rousseltől a már visszahúzó konzervatív Vireyig mutat a „haladás” görbéje.

A nő lelke

A nő teste teljes egészében magában foglalja a nő lelkét, és különleges módon befolyásolja, ahogy ezt már fentebb láttuk. Ellentmondást nem tűrő biztonsággal foglalkoznak tehát először az orvosok a nő lelkiéletével. Mindnyájuk visszautasítja Helvétius és Condorcet azon gondolatát – anélkül, hogy megneveznék őket –, miszerint a két nem közötti észbeli (intelligenciabeli) és jellembeli különbségek az eltérő neveltetésből adódnak. A nevelés csak részben képes módosítani, mondja Roussel: „a különböző módszerek különböző hatást kell, hogy gyakoroljanak”. Ugyanígy Moreau felhívja a figyelmet „...arra a belső készletésre, amely állandóan emlékezteti a nőt nemére ... a hím csak néhány pillanatban hím, a nőtény azonban egész életében érzi nőtény voltát.” Ebből a „belső készletésből” „belső hatásból” vezeti le „a nő fizikai és lelki – erkölcsi jellemének legszembevetőbb jellegzetességeit”.

Az a próbálkozás, hogy a nőt mindinkább saját nemének rabjává tegyék, nem csupán az orvosok sajátja. Rousseau ugyanezt hangoztatja az Emil ötödik könyvében, Diderot pedig, úgy tűnik, bár szánakozva, mégis csatlakozik: „Mennyire szánlak benneteket ó, asszonyok!” Nem az orvosok találták fel ezt a tant, de néhányan közülük kísérletet tettek arra, hogy tudományos színben tüntessék fel. Egyébként Roussel és Virey közt ebben a kérdésben nagy a különbség: (tehát 1770 és 1820 között), Roussel az érzékenységre vezeti vissza a nő lelkiéletét, de mindenképpen óvakodik attól, hogy ebből valamiféle alsóbb- vagy felsőbbrendűségi táblázatot állítson fel, tehát nem állítja, hogy ezért a nő alacsonyabbrendű lenne, mint a férfi. Ezzel szemben Virey a nő lelkiségét gyengeségéből eredezteti, és így természetesen a nő alacsonyabbrendűségére következtet.

Minden orvos egyetért abban, hogy a nő különlegesen érzékeny lény,

s hogy ez a szöveteknek, a finom bőrnek, a csodálatosan szétágazó idegeknek és véredényeknek köszönhető. Lelkiélete sokkal gazdagabb, változatosabb tehát, fogékonyabb mindenre, ebből adódnak erényei és hibái is. Most csak futólag tárgyaljuk a nő szelleméről és szívéről szóló értekezéseket, hogy kissé hosszabban időzzünk, a „nő szemérméről” szóló résznél, amely mindenesetre váratlan, de fontos része a korabeli orvosi elméleteknek.

Az érzékek sokfélesége és intenzitása az oka annak, hogy a lány érettebb, mint a fiú, az asszony élénkebb, mint a férfi, és ügyesebb a társadalmi érintkezésben. Ugyanez a sokféleség azonban meggátolja a koncentrációt, és az elmélyült gondolkodást: nő sohasem lehet zseniális. Voltaire megállapította, ezt a múltra vonatkozólag, Virey továbbmegy a jövőre vonatkozólag is kitágítja a látóhatárt, kimondja a szentenciát: „Az ízlésnek eme frivol-sága, a gondolatok és hajlamok eme örök csapodársága, állhatatlansága, mindig visszafogja a nőt abban, hogy a tökélyt elérje, úgy a tudományokban, miként a művészetekben, vagy az irodalomban”. A nő csak szellemes lehet és legfeljebb jó ízléssel bírhat; így szerencsés hatással lehet az irodalomra. Roussel az észbeli alsóbbrendűségből felsőbbrendűséget csinál azzal a bűvészmutatvánnyal, hogy a boldogságot is belevonja a kérdésbe: „a férfiak a tudományt, ami nem más, mint a gőg hiú párája, majd mindig egészségük árán vásárolják meg”, idegesekké és hipochonderekké válnak. De a Rousselt követő évtizedekben a tudományok presztizse csak nő, valóságos tudománykultusz burjánzik Európa valamennyi országában, és így „a nők műveletlen, ámde sziporkázó szelleme” méginkább megvetés tárgyává válik. Virey komolyan vádolja a nők észbeli gyengeségét: hiszékenyek, babonások, szenteskedők, titkolózók, csalók, hazudozók, mivel kicsinyes terveiket kisstílusú módon akarják valóra váltani; szeszélyesek és önféjűek, csupán önzésből lázadnak függőségük ellen; „a nők még a legjogosabb alávetettségben is csupán a szolgaság láncait látják”; tehát úgy kell ügyesen álcázni előtte azt, hogy ő az alacsonyabbrendű személy, hogy úgy teszünk, mintha fontosságot tulajdonítanánk véleményüknek; valamint le kellene őket valahogy szoktatni hiúságukról, talán úgy, hogy nem dicsérjük és tömjénezük őket, folyton-folyvást. Virey faragatlanságát, udvariatlanságát a tudományos igazságért hozott áldozatnak állítja be: valójában csak a már a fabliau-kban is meglévő hagyományosan nőgyűlölő, nőellenes megnyilatkozásról van csak szó, amely több százados múltra tekint vissza.

Értjük tehát az eljárást: a nő nemében és testében próbálják megtalálni a nő közhelyszerű jellemképeének igazolását. Gyorsan végzünk tehát a női szív rejtelmivel: hibáival és erényeivel. Annyi biztos, hogy érzékenységük-

ből fakadnak legszebb tulajdonságai: szájalom, együttérzés, gyengédség, jószándék. Az Enciklopédia az egekig magasztatja ezeket az erényeket: „a lélek érzékenysége messzebbre hatol, mint amennyire a szellem, az ész képes”; „az érzékeny lelkek felülemelkednek a rengeteg jótett által, amelyet létrehoznak”. Virey természetesen ebből nem von le konkrét következtetéseket, csak azt, hogy az érzékenység gyermekgondozó és betegápoló szerepre teszi alkalmassá a nőt, így tulajdonképpen feladata az, hogy minden percét teljesen családjának áldozza. A baj azonban együttjár a jóval; éppen ez az érzékenység a sok kétes szenvedély szülője. (Enciklopédia) „Nagyon gyakran csak szabálytalanságaival, eltévelyedéseivel, kicsapongásaival, sőt romlottságával válik érzékelhetővé ez az érzékenység”. (Fournier, *Érzékenység* c. cikk, *Az Orvosi Tudományok Tára*). Ebben az esetben a nő féltékeny, bosszúszomjas, képtelen elviselni a többi asszonyt; gyűlölete, kegyetlensége sokszorosan túlszárnyalja a férfiét. „A nő mindig túlzásokba esik” – konstátálja Virey; mindig nyúlószívű; a fősvénység és irigység legeklatánsabban a nőben egyesül, stb.

Virey rettentően – majdhogynem elrettentően – autorikusan jelenti ki: „A nő nem más, mint a férfi egy része; nem képes önmagáért élni, csak a fajfenntartásért, függésben a férfitől, ez az egyetlen cél, amit a természet a társadalom és az erkölcs is megerősítenek. Ebből következik, hogy a nő eredendően egy a férfinak alárendelt személy, szükségletei, kötelességei de főleg fizikai felépítése által... Azzal, hogy a nő gyenge felépítésű, a Természet azon akarata nyilvánul meg, hogy alávetett és függő helyzetben legyen a nemi egyesülésben; a nő tehát kedvességre, gyengédségre sőt türelemre, belenyugvásra teremtett; ezért zúgolódás, egyetlen pissenés nélkül kell hordoznia az erőszak, elnyomás ígáját, hogy alávetettségével, példamutatásával fenntartsa a család egységét, a családi egyetértést”. (Virey, *A nevelésről; De l'éducation*, 1802, 74–75). A kor talán nem minden orvosa állt egyhangú lelkesedéssel e mellett a felfogás mellett, a nekrológok némely eljuttatott megjegyzéseiből kitűnik, hogy Virey tudományos illetékességét időnként némi fenntartással fogadták. De akkor miért szentel ily széles teret számára *Az Orvosi Tudományok Tára*?

A Szeméremről szóló értekezés információkkal szolgál a férfi és nő közötti intim kapcsolatról és így talán némi felvilágosítást nyújt, hogy megérthessük a fent idézett szöveg hajthatatlan szigorát. A legvulgárisabb keresztény hagyomány szerint a nő Éva, a kísértő, aki felelős Ádám vétkéért; a szemérem pedig úgy kerül ebbe a mitológiába, hogy a nőnek ezért nem csak hogy el kell rejtenie kísértésbe ejtő húsát, hanem diszkréten és kimér-

ten is kell viselkednie, s lehetőleg keveset mutatkoznia házon kívül. A filozófiai szellem újra felvetette ezt a kérdést, ahogy az *Enciklopédia* bizonyítja: „Hogyan lehet, hogy ami nem szégyenletes a férfi számára, az a nő számára véték? Miért van az, hogy az egyik nemnek bűn az, ami a másiknak megengedett dolog?” Rousseau olymódon válaszol erre a kérdésre, hogy azt az *Enciklopédia*, Volney (1793, *A természettörvény. A honpolgár katekizmus; La loi naturelle. Catéchisme du Citoyen*) és Cabanis (1803) is átveszi: a nő kényszeríthető, erőszakolható a nemi aktusra, de utána teherbe esik; a férfit csak izgatni lehet erre, s utána semmi nyomot nem hagy rajta. Ebből következik tehát, zárja le az *Enciklopédia*: „a természet mindent elrendezett”; a férfi dolga a támadás, a nőé a védekezés. Olyan „szabály” ez, amely csak még jobban laicizálja a keresztény morál előírásait s mindig a nőkre hagyja az összes felelősséget és a következmények viselésének valamennyi terhét.

Időközben azonban az utazók leírásai felfedték, hogy más népeknél ismeretlen dolog a női szemérem, s ettől nem „szenvednek” többet: pl. az otaitiek. Moreau hosszasan idézi Diderot bougainvillei történetét (*Supplément au voyage de Bougainville*), amely szerint a bougainville-i lelkész képtelen volt ellenállni a fiatal nők ostromának, akik egymással vetekedtek kegyeiért. Ez némileg megzavarja a jól megalapozottnak tűnő nyugat-európai elméletet. Az orvosoknak újat kellett kitalálni, hogy igazolják a szemérem szükségességét. Meg is próbálták. Roussel a szemérem – kacérság dialektikájáról szólván úgy tartja, hogy ez a két viselkedésforma olyan, mint két ellentétes irányban ható rugó; a kacérság azokat a vágyakat kívánja felkelteni, amiket a szemérem elfojtani próbál; s az a haladék, amelyet a szemérem által nyerünk „arra kell hogy megfelelő módon előkészülhessenek az anyaságra azok a különböző anyagok, amiket a természet egy új lény létrehozásakor felhasznál”. Az erényen és megbecsülésen kívül a szeméremnek ez a tulajdonsága újabb vonzerővel bír, ami szerinte meg is erősíti a másik kettőt.

Ebben a felfogásban a szemérem már nem csak védekezés, vagy autentikus erény. Virey ugyanebben az irányban halad tovább: a Roussel által leírt folyamathoz új dimenziót csatol: a szeretett tárgy zavara, szégyene, ellenállása a harc látszatát kelti, s így a férfinak az a (kellemes) illúziója támad, hogy győzelmet aratott – lásd: erőszak. A szerelem és a harc effajta összeolvadása, amelyben a nő saját bukását óhajtja, tulajdonképpen szado-mazochista kapcsolatot tételez fel. Virey még tovább is megy: két különböző cikkben tárgyalja, különbözteti meg a *Szeméremet* és a *Szüzies szeméremet*, a *Szüzies tisztaságot* (*Pudeur, Pudicité*). A szemérem nem más, mint

mesterséges szégyen, a neveltetés műve, míg a szüzies szemérem „az ártatlanság, minden eredeti naivságával. Egy szüziesen tiszta nő még csak nem ismeri a rosszat. A szemérem által kiváltott pirulás viszont feltételezi a bűn ismeretét, legalábbis gyanúját – ez a bűn pedig szidással, dorgálással, büntetéssel jár.” A szüzies tisztaság nem bukik el – erre képtelen is lenne. Virey ezután felsorolja az ellenkezőjére vonatkozó példákat; a leginkább azon botránkozik meg, hogy vannak olyan nők, akik impotenciával vádolják férjüket és megvizsgáltatják magukat, hogy bizonyítsák, ők nem azok; méltatlankodik, hogy egy nő „be merje mocskolni hitvese becsületét és a nászí ágy titkait kiteregesse, hogy szétszakítsa a megszentelt kötelékeket. Egy nő tanácsot kért egy ügyvédtől, egy hasonló esetben és harciasan bizonygatta, hogy ő még szüz; de nyomban rettenetes zavarba jött az ügyvéd azon kérdésére, miszerint honnan tudja akkor, hogy hogyan lehet megszabadulni a szüzességtől.” Virey mindazonáltal elismeri, hogy mivel a házasság célja utódok nemzése, az asszony panaszkodhat, ha férje nem képes őt anyává tenni. De mégis ezzel az ellentmondást nem tűrő meghatározással fejezi be cikkét: „Az az asszony, akinek a szíve már romlott, bár teste még nem az, nem ártatlan többé; az viszont, aki már elszenvedte egy férfi közeledését, anélkül, hogy szívével részt vett volna ebben, még szüziesen tiszta.”

A szemérem tehát azt jelenti, hogy az embernek nincs neve, vagy pedig nem vesz róla tudomást. Ugyanezt erősíti meg *A nőről* (*De la Femme*) szóló cikkében is: „a romlott nőt gyűlölni kell, mivel vagy jobban kedveli társalgásunkat az örömnél, vagy pedig életünk árán is ki kell elégítenünk vágyait”. A pánik hangja ez: szinte megrettennek a női nemiségtől, és úgy próbálják meg lerombolni, hogy tagadják, nem vesznek róla tudomást.

Ezek után jobban megértjük a 19. sz.-i fiatal lányok, „aszexuális fehér hattyúk”²³ nevelését, az előttük való titkolózást, s nem lepődünk meg azon, hogy a szerencsétlen asszonyok megtörve panaszkodtak Freudnak, hogy nincs péniszük, hiszen elhitették velük, hogy nincs nemük, hogy nem szabad hogy nemük legyen. A szeméremlennek ez az ultrakonzervatív felfogása nem általános a Császárság korában. Sénancournak (*A szerelemlről; De l'amour*, 1806) más a véleménye: szerinte a szemérem mindkét nemből megvan, csak a nőnél nagyobb mértékben, jobban észrevehetően. Főleg esztétikai érvekkel támasztja alá: a finomság, a jó ízlés gátolja az embereket abban, hogy brutális, csúnya jelenetekkel terheljék a másikat. Sénancour súlyos hangon, s mégis szabadon beszél a kérdéstről; ő azon ritka szerzők egyike, akik a félbeszakított koituszt megengedik és a heteroszexuális szodomiaiárról beszél, igaz szörnyülködve.

A nő betegségei

Ez a fejezet bebizonyítja, hogy nem csak Virey tartott a női agresszivitástól!

A nők örök betegsége már közhelyszámba megy a 18. sz.-ban. Diderot, félig mosolyogva, félig gyengédséggel beszél arról, hogy minél inkább dédelgetjük a nőket, annál inkább kényelmetlenségeknek, szenvedéseknek, és veszélyeknek tesszük ki őket. Thomas egészen elérzékenyül: „A nők, akik szüntelenül fájdalommal és félelemmel vannak körülveve, minden bajunkban osztoznak velünk, és ráadásul még olyanoktól is szenvednek, amelyek csupán nemük sajátjai”. Az orvostudomány fejlődésével a tudósok csak megerősítik ezeket az állításokat. „A női betegségeket külön tárgyalják az anatómia könyvekben (míg a 16. sz.-ban gyakran a gyerekbetegségekhez sorolták őket).

Egyszerű felsorolásuk – Capuron tárgymutatójában pl. – is bizonyos fajta szorongást okoz. A legérdekesebbek a neurózisos és a szülés problematikája.

A neurózis felfedezése önmagában is az orvostudomány történetének rendkívül érdekes fejezete. Úgy tűnik, számuk megnő a 18. sz. végén: „Ez a betegség ma sokkal inkább elterjedt, mint valaha bármikor – írja az *Enciklopédia (Idegbetegségek c. cikk)* – ebben a nevelésnek nagy szerepe van; az ifjak hevesen, nagy szenvedéllyel vetik bele magukat a tanulásba, vagy akármi más dologba, mérték és meggondolás nélkül.” A gyógy mód: keveset enni, keveset kívánni; és ne legyen túl nagy véleményünk önmagunkról! Pinel, aki a *Neurózis* cikket írta *Az Orvosi Tudományok Tárában*, szintén úgy látja, hogy ez a betegség egyre inkább tért hódít; a városok népsűrűségét okolja ezért, azt, hogy a munkásokat manufaktúrákba, a tanulókat internátusokba zsufolják; világos az is, hogy a nők sokkal inkább veszélyeztetettebbek, mert érzékenyebbek, idegrendszerük működése intenzívebb, törekenyebb. Moreau és Virey úgy gondolják, sokkal több nő van ilyen panaszokkal a kórházakban, mint férfi., Esquirol pontos statisztikák alapján tagadja ezt a feltételezést (ő az *Örület c. cikk* szerzője *Az Orvosi Tudományok Tárában*); de ugyanő négy metszettel illusztrálja cikkét, amelyen 4 arc szimbolizálja az örület négy fajtáját: melankólia, dühroham, idiotizmus, örültség; s ezek az arcok: női arcok! Igaz, hogy „allegóriával” magyarázhatjuk ezt az ábrázolást, de a képek, úgy tűnik, cáfolják magát a szöveget.

A hisztéria – egész különvilág.²⁴ Nevében egy sok évszázados hagyományt hordoz – a méhre utal. Boissier de Sauvages *Körleírásában (Nos-*

graphie, 1732.). Franciaországban az elsők között sorolja a hisztériát a női idegbetegségekhez. Az angol Sydenham – empirizmusáról híres –, különösen a betegség idegi szimptomáival foglalkozott, és kijelentette, hogy férfiak és nők közös betegsége a hisztéria; a skót Whytt ugyanebben a szellemben foglalkozott vele. Az *Enciklopédia* is ezen a véleményen van, s a *Hisztérikus szenvedély* és az *Idegbetegségek* c. cikkekben viszonylag modern fel fogásban tárgyalja a kérdést. A hisztéria „egyike a legkomplikáltabb betegségeknek, ami csak létezik, ha okait és szimptomáit vizsgáljuk”. Ugyanúgy, mint az idegbetegségek, – „a has alsó részének, a máj, a lép és a méh idegrostjainak irritációja... Sokan gondolják, hogy ez a betegség inkább a szellemet, semmint a testet támadja meg, és hogy a baj inkább a képzeletben fészkel... (de) az aggyal együtt a test is beteggé válik”. A Császárság alatt az orvosok ismét elutasítják azt az elméletet, hogy a férfiak is lehetnek hisztériások.²⁵ Pinel *Kórtanában* a méh neurózisai közé sorolja; Louyer – Villermay egész könyvet ír, hogy bebizonyítsa, a női hisztériának semmi köze a férfi hipochondriához (ugyanazt ismétli *Az Orvosi Tudományok Tárában, Hisztéria* c. cikkében). És Fournier, aki ugyanebben a szótárban a női betegségekről értekezik, olyannyira nagyra véli a hisztéria hatalmát, hogy attól minden nőnek, minden pillanatban félnie kell. „Civilizált társadalmunkban, különösen nagyvárosainkban nincs nő, aki olyan tartalékokkal, tulajdonságokkal rendelkezne, amelyekkel mindörökre képes lenne megvédenie magát a hisztéria veszélye ellen. Majd „minden asszony, a serdülőkortól egészen a menstruáció megszűnéséig ennek a betegségnek az áldozata. A látszólag legegészségesebb személyek ... a szüzek, a legtisztább asszonyok, a legönmegtartóztatottabb özvegyek, ugyanúgy ki vannak téve ennek a vesznek, mint a legromlottabb asszonyok, és a kéj nők.” A szerzők csak akkor haboznak egy kissé, amikor egy ennyire „egyetemesen” elterjedt betegség eredetét próbálják meghatározni, és gyógy módot javasolni. A hagyomány szerint a baj fő okozója a kielégítetlen venerikus vágy és a házasság (vagy annak megfelelője) a legjobb kúra. Louyer–Villermay minden látszat szerint elfogadja ezt a tételt és mintegy elsikkad előtte, jelentőségét veszti az a tény, hogy a maszturbáció időnkénti megkönnyebbülést okozhat a betegnek. Viszont, amint láttuk, Fournier a férjes asszonyokat is ugyanúgy fenyegetettnek látja; és maga Louyer–Villermay is a nemi kicsapongást a hisztéria ugyanolyan súlyos okaként tartja számon, mint a frusztrációt. Roussel egy másik – hagyományos – elméletet támogat: szerinte túl sokat adnak a fizikai okozókra, okokra, mikor a lelki tényezők sokkal nagyobb szerepet játszanak. A hisztéria legfontosabb előidézői: a regényolvasás, a bálók, a má-

sik nemmel való beszélgetések, játékok, a bőséges táplálkozás és a semmittevés. Elképzeltethjük, mi következik ebből a lányok és nők életmódjára vonatkozólag! Mindenesetre a legszerzetesibb önmegtartóztatás sem képes eltávolítani a fenyegető veszélyt, mivel az apácák is áldozatai ennek a betegségnek!

A hisztéria körül kialakult orvosi vélemények csak megerősítik, szentesítik a női szeméremről szóló tanítást; és végeredményben az ismeretlen női szexualitás miatti „pánikot” fedik fel előttünk. A „nagy bezárkózás” utolsó állomása – abban az értelemben, ahogy Michel Foucault beszél róla – valóban a nők tűzhelyhez való „jeláncolása” lehetett volna.

Teljesen másfajta viták folytak a szülés kérdését illetően. Baudelocque könyve megható a maga hűvös tudományosságában; csodálatot és hálát kell, hogy kiváltson a megfigyelések mennyisége és precizitása, aprólékossága, a szigorú módszer, az óvatos és szerény konklúziók és főleg a szerző kitartása, önfeláldozása: az, hogy szinte egész életét ennek a minden energiáját lekötő munkának szentelte.

Baudelocque az első szülész-specialista. Többen gyakorolták már előtte, de csak kiegészítésképpen; ezek általában sebészek voltak. Ő szülész és semmi más. Ez a kizárólagos elhivatottság – úgy tűnik – meglepi az életrajzírókat. Kiváló anatómus lehetett volna, vagy a legnevesebb sebészek egyike – mondják, s ő mindezt feláldozta, hogy teljesen a szülés művészetével foglalkozhassék.²⁶ Napoleon is felfigyelt erre a specializálódásra és megalapította a szülészeti tanszéket, amely az első különálló (specializált) tanszék az orvosi oktatásban. (Napoleon tettének rugói ismertek: szerette volna, ha a halálozások száma csökken a születések javára – hiszen ágyútöltelékre volt szüksége!) Egy kisebbfajta „forradalom” is kitört persze akörül, hogy helyes-e, ha egy férfi gyakorolja az addig teljesen nők által kisajátított – s női munkának tartott – feladatokat. Baudelocque is mintha némi „jelkiismeret-furdalással” tenné ezt: mindenesetre rengeteget törődött a bábaasszonyok képzésével, akiket egyáltalán nem akart kiiktatni erről a területről. Egyébként ennek a vitának – tehát, hogy férfi, vagy nő legyen-e a szülész – hosszú története van. Számosan tanúsítják, hogy a bábaasszonyok nem képesek ellátni ezt a feladatot: az *Enciklopédia* méltatlankodva háborog ellenük, s már a szadizmussal határos lelkesedéssel szállítja a bőséges mennyiségű példákat. Az ellenpont: Roussel, aki kijelenti: szülőföldjén, Foix grófságban a népből származó asszonyok, akik ezt a mesterséget gyakorolták, soha életükben nem tanultak anatómiát, de „annyi buzgalmat, türelmet és ügyességet” tanúsítottak, hogy soha senkinek panaszra nem volt oka; s egyetlen nő

halt meg gyermekágyi lázban – akinek férfi volt a szülése! Ellenvéleménye az erkölcsök védelmét kívánja szolgálni: ha okkal–ok nélkül minden pillanatban a nő szemérmét sértjük, végülis hozzászoktatjuk a nőket ahhoz, hogy már semmin se piruljanak; ezzel a házasság szentségét fenyegetnénk, és ezzel – mivel a legfontosabbnak a családok fenntartását, megóvását kell tekintenünk – az állam erőforrásait is! Ez az ellenállás egyébként az egész Császárkor alatt szívós; Chaptal, orvos és belügyminiszter egyszemélyben, rendkívül gyorsan megszervezi az Anyák Kórházának internátusában a bábaasszonyokat képző tanfolyamokat.

Két nőt kell kiemelnünk azok közül, akik Baudelocque előadásait hallgatták – bárha ez csak a hivatás „tipológiájának” felvázolásához segít is csak minket. Marie-Louise La Chapelle-ről és Marie-Anna Boivinről van szó. Mindketten sebészorvosok özvegyei, egyiküknek sincs gyermekük (bár az egyiknek volt egy kislánya, akit nagyon korán elvesztett), mindketten nemzetközi hírnévre tettek szert és külföldi tanítványaik is voltak; mindketten több kiadást is megért műveket írtak, amelyeket Michelet még 1864-ben is idéz. Különben mindenben eltérnek egymástól; a mesterség két végét, két különböző felfogását képviselik. La Chapelle a megtestesült gyakorlat; hihetetlenül ügyes és hatékony, de soha nem lép ki ebből a szerepből (Értekezésében több, mint 15.000 megfigyelt esetről tájékoztat). Boivin inkább tudományos alkat; foglalkozik az anomáliákkal, olvas, informálódik; a frankfurti egyetem doktora, lefordít egy művet angolból; sőt az Orvostudományi Akadémia kandidátusa lesz. Ha a 19. sz. perspektívájában vizsgáljuk munkásságukat, meg kell állapítanunk, hogy La Chapelle képviseli a jövőt, Boivin pedig a múltat. Marie-Anne Boivin előtt számos tanult bábaasszony emelkedett fel az orvosok szintjére: Louise Boursier a 16. sz.-ban; Ducoudrai asszony a 18. sz.-ban; de a napóleoni időkben az egyetemek kapui zárva vannak a nők előtt, és az orvostudományok fejlődése számukra már követhetetlen. Az igazsághoz tartozik, hogy sok férfi orvos állt ki ez ellen, a kizárás ellen: megerősítve, hogy a nők hivatása a szenvedések enyhítése, a betegek ápolása; és emlékeztettek arra is, hogy a nem szemérme viszszaütasítja, hogy férfiak vizsgálják meg őket. De még amikor a nők kizárása ellen tiltakoznak is (mint Fournier a női betegségekről szóló cikkében, *Az Orvosi Tudományok Tárában*), mindig némi megszorítással teszik ezt: „...úgy gondoljuk, hogy semmilyen esetben sem szabad egy nőnek a sebész eszközeivel felfegyverkeznie”. (Fournier).

Ha egy nehéz szülés során az anya, vagy a gyermek élete között kellett választani (Mauriceau óta létező orvosi dilemmáról van szó), Baude-

locque-nak az a véleménye, hogy „mindkettejüknek joguk van az életre, ugyanazt a figyelmet, gondoskodást, és segítséget igénylik. (II. kötet, 389–390). E szabályt alkalmazva, nem engedi meg a császármetszést (amellyel általában megmenthető a gyermek, de az anyára nézve majdnem mindig halálos kimenetelű), „ha csak a szülés levezetésére semmi más mód nincsen”. (II. kötet, 279–280). Elítéli a gyógyászati abortuszt is. Fodéré kategórikusan kijelenti, hogy inkább az anya életét kell megmenteni, mert az újszülött továbbélésének lehetősége mindig bizonytalan. A gyermek megkeresztelésének problémája jelentéktelen volt – ez az Egyház meggyengült befolyásának tudható be.

Kérdések

A 19. sz. hajnalán tehát az orvosi elméletekben felújítják a női alávettség régi hagyományát, újabb – a Felvilágosodáshoz méltó – tényekkel igazolva azt. Az érvelés eleinte nehezen alakul ki, az antropológia első szárnypróbálgatásai ezek; gyakran a racionalista materializmus formáját veszi fel (a test kormányozza a lelket...) Test és lélek kapcsolatát kutatva Roussel megpróbálja meghatározni – a biológián túlmenőleg – a teljes női jelenséget; de csak egy, már addig is többé-kevésbé létező sztereotípiát megerősítéséig jutott el – ő „az örök nőt” kora francia asszonyaiban látta megtestesülni. Az utána következő orvosok, Napoleon kortársai a nő specifikus jellegét egyszerűen az alacsonyabbrendűségre korlátozták, és egy valódi ideológiai rendszert alkottak meg, amely súlyosan nehezedett a 19. sz. asszonyainak életére.

Két nagy kérdés vetődik fel tehát.

Az első inkább filozófiai jellegű, amennyiben a tudás és a hatalom kapcsolatát firtatja. Az orvosok azzal, hogy megerősítették a nő alacsonyabbrendű voltát, igazolták a Polgári Törvénykönyv legelnyomóbb cikkeleinek érvényét, a nők kizárását a közéletből. Valóban koruk „orvosi tudománya” sugallta nekik ezt az értékítéletet? Az zárta a kor asszonyait nemük különállóságába, specifikus voltába és a tűzhely mellé? Nagyon valószínű, hogy más tényezők is szerepet játszottak. Pl. a Forradalom megvárakoztatásai, a forradalmi traumák: a nők felkelései, a női Klubok, a Direktórium szabadossága mind-mind megannyi botrány. De mélyebb okai is vannak: a városi élet és a születésszabályozás hatására átalakulóban lévő család fejlődése. Nem véletlen, hogy az orvosok egyhangúan a nők egészségé-

nek hanyatlásáról beszélnek: idegeesebbek, nem tudnak szoptatni; átélik a kor nagy változásait, amelyek nagyon megviselik őket. A nagyváros degradálja hagyományos gazdasági szerepüket; ahelyett, hogy a tanya, vagy a kis üzlet munkájában részt vennének (ahelyett, hogy termelnének), egyre inkább a házi, otthoni teendők elvégzésére vannak kárhóztatva (tehát egyszerű „szolgálatra”), legyenek bár polgárasszonyok, szolgálók, vagy – néha – gyári munkásnők. A születésszabályozás pedig hagyományos társadalmi szerepüket degradálja: ahelyett, hogy minden idejüket anyaságukra fordítanák (a sok szülés egyébként gyakran hiábavaló volt, mivel a gyermekhalandóság igen magas), most általában két gyermekük van (ritkán több), és ezek is általában penziókban nevelkednek, távol az anyától.²⁷ Hogyan határozzuk meg ettől kezdve szerepüket? Az orvosok nem tudtak bizakodó képet festeni erről az állapotról: csak a szenvedést és gyengeséget látják, s ezért csak újabb és újabb érvekkel sorakoztak elő, hogy az asszonyokat otthon kell tartani, abban az „édes alávetettségben”, amiről Virey beszél. Úgy látszik, kételkedtek egy, a terhességtől megkönnyített és a fogamzásgátló praktikáktól frusztrált szexualitás rendellenességében s ennek kisugárzásában; ez az az ismeretlen erő, amit az idegbetegségekben (főleg a hisztériában) véltek felfedezni.

A második probléma szociológiai jellegű. Az óvatosság arra int, hogy elgondolkozzunk: milyen volt az általunk vizsgált orvosi tanok, elméletek elterjedtsége és közönsége? Először is maguk között az orvosok között: bizonyára voltak olyanok, akik nem értettek egyet Panckoucke *Tárával*. Meg kellene vizsgálnunk, mit tanítottak a különböző iskolákban; át kellene lapozni az egész orvosi sajtót, amivel mi nem foglalkoztunk. Node, egyhangú vélemény ez, vagy sem, az orvosi elméletek egyáltalán áthatoltak-e a szakmai körökön, eljutottak-e szélesebb rétegekhez? És milyen rétegekhez, milyen közönséghez? Kétségtelen, hogy kevesen olvasták az orvosi szakkönyveket. Az orvos és betegek közti kapcsolat (egy diagnózis magyarázata, egy gyógy mód igazolása), lehetővé tette-e, alkalmat adott-e arra, hogy néhány ismeret népszerűvé váljék? És hogyan értékeljük a bábaasszonyok szerepét? Milyen mértékben plántálták át a népesség közép- és alsóbb osztályaiba a nagy szülész-orvosok gondolatait? A hagyományos empirizmus az egész 19. sz.-ban mindenütt tovább él. De kik üzték ezt a „népi” gyógyászatot? A nők, ahogy gyakran mondják? A néprajzi kutatások szerint nem: Marcelle Bouteiller, aki a jelenkori népi gyógyászat helyét, jelentőségét vizsgálja az ország néhány területén, csak gyógyító férfiakról beszél.²⁸ Ha pedig ezen a területen is férfi „hatalomátvételtől” lenne szó, akkor mikor és miért történt ez a változás?

Jegyzetek

1. Vö. Paule-Marie Duhet, *Les Femmes et la Révolution, 1789–1794*. Paris, Julliard, Collection „Archives”, 1971, és Marie Cerati, *Le club des citoyennes républicaines révolutionnaires*, Paris, Éditions Sociales, 1966.
2. Adeline Daumerd cite en exemple *Les Français peints par eux-mêmes*, lásd: *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, S. E. V. P. E. N., Paris, 1963.
3. M. Thibert, *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850*. Doktori értekezés. Paris, 1926.
4. Volt néhány irodalmi jellegű tiltakozás, pl. Mme de Staël (Delphine, 1802; Corinne, 1807) Constance de Theis: *Épître aux Femmes*, 1797; valamint az újságírásban néhány hamis elvetélt kísérlet, lásd: Evelyne Sullerot: *Histoire de la presse féminine en France des origines à 1848*, Paris, Armand Colin, 1966.
5. Michele Duchet, *Ahtropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, Maspéro, 1971.
6. Michel Foucault, *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, Paris, PUF. Collection „Gallien”, 1963.
7. Diderot 1746–1748 között kiadott egy hatkötetes művet, „M. Jamesból fordítva”: *Dictionnaire Universel de médecine, de chirurgie, d’anatomie, de chimie, de pharmacie, de botanique, d’histoire naturelle, etc. précédé d’un discours sur l’origine et les progres de la médecine*. Idézhetjük még: Eloy, *Dictionnaire historique de la médecine*, Frankfurt és Paris, 1756 (2 kötet), és 1778 (4 kötet); *Le Dictionnaire portatif de santé*, 1768; *Nouveau Dictionnaire Universel de Médecine, de chirurgie, d’art vétérinaire, etc.*, 1772; *Dictionnaire raisonné universel de médecine*, 1774; és még számos természettudományi szótárt.
8. A szótárakban vizsgált cikkek jegyzéke. A zárójelbe tett szavak nem találhatóak meg az Enciklopédiában; ez jelentésbeli és koncepcionális fejlődést jelent, vagy egyszerűen nagyobb kifejezési szabadságot. Accouchement (Adultère, Aliénation), Anatomie, Allaitement, Anthropologie, Avortement, Célibat, Cerveau, Chasteté, Coit, Conception, Congrès, Continence, (Copulation), Défloration, Divorce, Enfant trouvé, Esprit, Fausse couche, Femme, Fille, Folie, Frigidité, Génération, Grossesse, (Gynécologie), Homme, Hygiène, Hymen, Hystérie, Impuissance, Infanticide, Inceste, Manie, Maternité, Matrice, (Masturbation), Menstrues, Névrose, Onanisme, Ovaire, Passions, Polymie, Procréation, Prostitution, Pudeur, Pudicité, Sensation, Sensibilité, Sexe, Sodomie, Squelette, Suppression de part, Vapeur, (Vesania), Vierge, Viol, Virginité.
9. Jacques Proust, *Diderot et l’Encyclopédie*, Doktori értekezés, Paris, Armand Colin, 1962. Az orvosi szótárak hasznos bibliográfiáját találjuk: Dechambre-nál, *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences médicales, Introduction*, Paris, 1864.
10. Tanulmányozhatjuk még: Vigarous, *Cours élémentaire des femmes*, 1801. (közelebb áll Astruchoz, mint Capuronhoz).
11. Alibert gyászbeszédéből (amelyet a Système... 1809-es kiadásához csatoltak) ismerjük Roussel életének leglényegesebb mozzanatait. Foix grófságban született, Bordeu tanítványa a montpellier-i Orvostudományi Iskolában, majd Párizsban; háttérrel „vitalista” felfogású. Már nagyon fiatalon szerelmes volt és azóta szenvedéllyel vizsgálta a nőket, de sohasem házasodott meg. Úgy tűnik, hogy nagyon

tehetséges volt az orvostudományokban, de felületesen gyakorolta hivatását, mert gyenge egészségű volt, álmodozó és szórakozott jellemű, minden ambíció nélküli és jobban vonzódott az olvasáshoz és a társalgáshoz...

12. Lásd: Gyászbeszédek – *Gazette Medical de Paris* (1846. III. évf. I. 219–220, 847–851). *Archives générales de Médecine* (1846. II, 116–119).
Virey 1775-ben Langes mellett született; a Direktórium idején az Egészségügyi Szolgálatba volt beosztva (Service de santé), mint gyógyszerész-segéd, utána befejezi tanulmányait és fő gyógyszerész lesz Val de Grâce-ban, és ugyanennek a kórháznak a katonai Iskolájában a természetrajz tanára; csak 1814 után lesz orvos, és 1825-ben az Orvostudományi Akadémia tagja. 1830 után Haute-Marne megye képviselője. Igen későn nősült, egy özvegyet vett el, akinek gyermekeit nevelte.
13. A két kategória ugyanabban a szövegben együtt szerepelhet: lásd pl. Panckoucke: *Dictionnaire*, Fournier doktornak a *Nőkről* szóló cikkének utolsó részét.
14. Marabout Université újra kiadta (1973) Xavier Bichat könyvét: *Recherches physiologiques sur la vie et la mort* (1803).
15. Helvétius, *De l'homme* (1773), Condorcet, *Lettre d'un bourgeois de New Haven à un citoyen de Virginie* (2. levél, 1787), és *Sur l'admission des femmes au droit de cité*. (1790, július 3).
16. Az egész 19. századra jellemző, hogy sok francia orvos háttérbeszorítja a tudományosságot, hogy irodalmi és művészi igényeket elégítsen ki. Théodore Zeldin, France, 1848–1945. I. kötet, *Ambition, Love and Politics*, Oxford, 1973.
17. Az Enciklopédia *Csontváz* (Squelette) c. cikkének igen furcsa a felépítése: az első rész teljesen az emberi csontváz kialakulásáról szól, a második pedig teljesen a női csontváz felépítésének van szentelve, amelynek speciális vonásait emeli ki.
18. *Az Orvosi Tudományok Tárának Agy (Cerveau)* c. cikke Gall műve, aki akkoriban rendkívül divatos frenológus volt.
19. Moreau és Virey szerint a medence és a női szervek formája egyenes összefüggésben van a párosodási testhelyzettel: Moreau számára egy ilyen helyzet a megfelelő emberi lényeknél; ezt ő le is írja, ugyanarról van szó, amit az Egyház minden időben ajánlott. Virey azonban, aki nagyon voltaireiánus, szükségét érzi annak, hogy Lucréciaust idézze, hogy emlékeztessen arra, hogy az ókoriak a more ferarum egyesülést sokkal termékenyebbnek tartották.
20. Moreaunál itt közbeékelődik egy, a „*Női változatosságokról*” szóló rész (egyébként ugyanilyet találunk a Virey által írt *Nő* c. cikkben *Az Orvosi Tudományok Tárában*). Ez egy világszerte utazás, ahol az utazó különböző népekkel találkozik; ezután közhelyszerű megállapításokat olvashatunk a hottentották csúnyaságáról, és a cserkesz nők szépségéről, stb.
21. La prévention des naissances, Cahier de l'I.N.E.D., no. 35, Hélène Bergues irányítása alatt, 1960.
22. A méhnek ez a megkülönböztetett tisztelete lehet az oka annak, hogy visszautasították Récamier kísérleteit, aki 1830. körül kürettet és méheltávolítást akart végezni. Récamier-ről: Docteur Paul Triaire, *Récamier et ses contemporains (1774–1852)*, Paris, Baillire, 1899.
23. Théodore Zeldin idézett művében (I. kötet 295–296) jelzi Nicolas Venette 17. sz.-ban írt művének: *Tableau de l'amour conjugal* többszöri kiadását a 19. sz.-ban; ez a könyv talán vezetőül szolgált a fiatal házaspárok számára.

24. Ilza Veith, *Histoire de l'hystérie*, Paris, Seghers, 1973.
25. Csak Capuromnak, aki teli van óvatossággal, vannak kételyei.
26. Baudelocque, aki a Császár által Marie-Louise császárné szülésének nevezetett ki, kevéssel a római király születése előtt halt meg.
27. Ezt állapítja meg Adeline Daumard, op. cit. a középosztályokra vonatkozóan.
28. *La Médecine populaire d'hier et d'aujourd'hui*, 1966.

CLAUDE FOHLEN:

A NŐ A TÁRSADALOMBAN

(Comité international des sciences historiques XVe Congrès international des sciences historiques Bucarest, 10–17 août. 1980. Rapports I. Grands thèmes et méthodologie, 340–378.)

*A nőt sajátos módon mellőzték a klasz-
szikus történetírásban; ezt a hagyományt
örökölte a 20. század is. E század második
felére esik, hogy újra elfoglalja helyét a törté-
neti kutatások programjában.*

I. A nő visszatérése a történelemben

Ez a közelmúltban történt visszatérés három tényező egybeesésének következménye:

a. A társadalomtudományok befolyása. Ha a nő alakja nehezen, vagy egyáltalán nem emelkedik is ki a történeti kutatások forrásanyagában, segítségünkre lehetnek a szomszédos diszciplínák; a pszichológia, a szociológia, a pedagógia, a társadalompszichológia, a politológia eredményei. A nőről szóló tanulmányok legtöbbje összekapcsolódva társadalomtudományok valamelyik szektorával, messze túllépi a szorosan vett történelem határait. Tudomásul kell venni, hogy a nő helyét és alakját a történelemben csak interdiszciplináris megközelítés tudja hiven rekonstruálni. Részben éppen a társadalomtudományok eredményei magyarázzák a nőkkel foglalkozó tanulmányok megsokasodását.

b. A nőmozgalmak befolyása, melyek a 60-as évek vitáiban kiemelkedő helyet foglaltak el. E vonatkozásban a legszembeszökőbb az Egyesült Államok példája, ahol a nőmozgalmak mögött már régi tradíció áll, amely visszanyúlik a 19. sz. közepéig, a Lucy Stone-féle *American Woman Suffrage Association* és a Susan B. Anthony-vezette *National Woman Suffrage Association* nevű szervezetekre. E két, idővel egymásbaolvadó mozgalom elsősorban a nők politikai emancipációjáért harcolt, melyet végül az 1918-as 19. törvénycikk biztosított is, és amelyet 1920-ban ratifikáltak. A 60-as évek női küzdelmei azonban más irányban hatottak: a gazdasági és társadal-

mi jogok egyenlőségének elérésére. Rolande Ballorain¹ kifejezésével élve, új feminizmus alakult ki, két fő irányzattal: az egyik az amerikai tradíció vonalán haladó, törvénytisztelő, reformista *Woman's Rights Movement* követője, a Betty Friedmann-féle *National Organization of Women* (NOW) volt, a másik a forradalmbb szellemű, radikális csoportokból alakult *Women's Liberation Movement (Woman's Lib)*, mely az 1968-as chicagói egyezményrel vált hivatalos intézménnyé. Az Egyesült Államokban lángolnak fel leghevesebben a nők küzdelmei, ezer és ezer harcos résztvevő várokozásának megfelelően, de a mozgalom, némi változásokkal, más országokban is éreztette hatását.

Ezek a női harcok két fő irány felé fejlődtek. Küzdelem folyt a valódi jogegyenlőségért a munkában, az alkalmazásokban, a javak birtoklásában és öröklésében. Az iparosított országokban ez a harc a bankok, a vállalkozások, a közigazgatás felelős állásaiért folyt. A régi jelszót, „egyenlő munkáért egyenlő fizetést” felváltotta az „egyenlő képességek, egyenlő felelősség” elve. Végső igényként a nők kvótát követeltek maguknak az előttük mindig elzárt szektorokban. Másrészt testük szabadságáért is harcoltak, és ez főleg az abortuszhoz való jogot jelentette. Így Franciaországban küzdelem indult az 1920-as tilalmi törvény eltörléséért (amely az abortuszt bűnnek tekinti), és a Veil-törvénnyel való felváltására, mely a terhesség első 12 hetében engedélyezi az abortuszt. Bizonyos feminista szervezetek még liberálisabb intézkedéseket követeltek, a konzervatívak viszont, Pierre Chaunu nyomán, az abortusz teljes eltörléséért harcoltak.

c. *A nőkről szóló tanulmányok fellendülése.* Némileg a társadalomtudományok előtérbe kerülésére és a feminizmus befolyására lehet visszavezetni a nőkről szóló tanulmányoknak a 60-as évek közepe óta bekövetkezett robbanásszerű sokasodását. Úgy látszik, elsősorban az Egyesült Államoknak volt úttörő szerepe ezen a területen, bár Nagy-Britannia elsőbbségre hivatkozhat az első világháború után közvetlenül megjelent munkáival.²

Az amerikai egyetemeken *Women Studies* alakulnak, melyek a nőkérdés különböző vonatkozásairól tartanak kurzusokat (történelem, nevelés, szociológia) és dokumentációt gyűjtenek. Az *American Historical Association* évenkénti kongresszusain 1974-től kezdve a nők történetét önálló területnek ismeri el. 1973 óta évenként rendszeresen megtartják a nők történetével foglalkozó konferenciákat, melyek nagyszámú résztvevőt vonzanak (általában több mint 1000 főt, férfit és nőt egyaránt). A chicagói egyetem nyomdaja 1975 óta speciális folyóiratot ad ki: *Signs, Journal of Women in Culture and Society*. Tény, hogy itt a nők története olyan nagy történészek

pártfogását nyerte el, mint David Potter és Carl Degler, akik az 50-es évek óta felszínre hozták az amerikai történelem specifikus női tényezőit.³ Jelenleg a Berkeley egyetem *Woman's History Research Center*-e mintájára több egyetemnek van a nők történetével foglalkozó kutatási központja, így San Francisco, Cambridge (Mass.), Ann Arbor, Chicago, Toronto... egyetemeinek. Ezek nem szorítkoznak az amerikai nő tanulmányozására, kutatási területüket más kontinensekre és kiterjesztették, ahogy Natalie Z. Davis munkáiban is történt.⁴

Némi késedelemmel Franciaországra is hatott az Amerikából érkező kezdeményezés. Néhány éven belül számos kutatási központ alakult. Vidéken főleg Aix en Provence-ben, Daniel Armogathe-tel és Yvonne Knibiehlerrel (egyikük szociológus, másikuk történész), és Lyonban (Université de Lyon, II), ahol megalapították a Centre de Liaison des Etudes Féminines-t (CLEF). Párizsban több egyetemen (Jussieu, Vincennes) és az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales keretében folyik a nők történetére központosított tevékenység; Jussieu-ben Michelle Perrot 1976 óta havonta kétszer szemináriumot vezet a tárgyról; Vincennes-ben Madeleine Rebérioux 1978-ban konferenciát rendezett „A nők és a munkásosztály” témája körül. E két egyetemen elsősorban irodalmi érdeklődésű csoportok működnek. Egy kollektív kutatási kampány is megindult, az E.H.E.S.S., az egyedülálló nőről, azzal a céllal, hogy jobban kiemeljék a női celibátus fontosságát. E kutatások eredményeit először az általános érdeklődésű folyóiratokban adták közre, mint amilyen pl. a *Mouvement Social*, melynek 1978-as utolsó számát teljes egészében a 19. sz.-i franciaországi női munkának szentelték. Újabb ezek a csoportok és központok specializált kiadványokra törekednek, mint a *Bulletin d'information des Etudes Féminines* (B.I.E.F.), vagy a *Pénélope*, melyek tájékoztatnak a folyamatban levő kutatásokról és ugyanakkor az első eredményekről is. A közeljövőben valószínűleg szocializálódni fognak „A nő a történelemben és a társadalomban” c. téma tudományos vizsgálatára.

E két példa nem elszigetelt eset: Nagy-Britanniában az ország régi tradícióját folytatva évek óta előrehaladott kutatásokat folytatnak ugyanezen a területeken.

A Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban számos egyetemi csoport alakult e területen. Svédországban a gothenburgi egyetem nyitotta ki először kapuit a nők kérdésének tanulmányozása előtt, többek között katalógus összeállítása van folyamatban a svéd könyvtárak és levéltárak nőkre vonatkozó anyagának feltérképezésére. Elegendő adat áll rendelkezé-

sültre ahhoz, hogy az e témákkal foglalkozó intézmények és kiadványok mérlegét fel tudjuk állítani a szocialista országokban és a fejlődőben levő országokban. Tény, hogy számos országban lehetünk tanúi a nőkre vonatkozó tanulmányok egészen új fellendülésének.

II. A jelenlegi problematika

A nő betörése tehát a történész területére egészen új dolog, szorosan kapcsolódik a hatvanas évek robbanásaihoz és az új irányok felé törekvő kíváncsiság megnövekedéséhez. Grimal joggal írhatta: „A történészek csak a férfiak történetéről tudnak...Felhasználják azt a kettősséget, hogy sok nyelv ugyanazzal a névvel jelöli az emberi nem képviselőit általában, mint a hímneműeket, és azon a címen, hogy az „emberek” történetét mesélik el, a férjek, fivérek, fiúk és apák történetére szorítkoznak. A lányok, asszonyok, nővérek és anyák csendben jelen lehetnek, mint titkos utasok; csak mellőztetésük által léteznek. Vannak ugyan közöttük olyanok, akik helyet kaptak az emberiség évkönyveiben, de azok máris gyanúsak, hogy hűtlenek lettek nőiességükhöz. Jeanne d’Arc-ot egy kicsit azért is égették el, mert makacsul férfiruhát hordott.”⁵

A kérdések ilyen módon való megközelítése hiven tükröz bizonyos történeti koncepciót, s ezt követi az a munka is, ahonnan ez az idézet származik. A nők „egyetemes története” húsz évvel ezelőtt elképzelhető volt, ma már a kutatásokban tett előrehaladások ellenére kevésbé az. Először is, egy ilyen fajta történet az idők teljességére vonatkozna, a történelem előtti korszaktól kezdve napjainkig, és minden országra, Japántól Amerikáig, felölelve Afrikát és Európát is. A szerzők történeti összefüggéseiben elszigetelték a nőt, a kimagasló alakokat, a királynőket, az előkelő hölgyeket, a kurtizánokat emelve ki. Sokkal nehezebb megfogni a közönséges asszony figuráját, a mindennapi anyát vagy feleséget. Ahogy Arlette Higonet írja: „A koraközépkor évkönyvírói és krónikásai, az egyházi emberek vagy a fejedelmek szolgálatában álló hivatalnokok általában keveset törődtek az asszonyokkal, akár a köznéphez tartoztak, akár hecegnők voltak vagy királynők. Csak a legelőkelőbb hölgyekkel vagy magukkal a királynőkkel tettek kivételt, akik politikai szerepet játszottak, és azokkal, akiknek az uralkodók házassági terveiben volt szerepük.”⁶ Mindennapi tevékenysége közepette a nő kevésbé megfogható. Így a céh-szabályzatok többsége „semleges”, olyan mértékben, hogy nem tesznek különbséget a nemek között, ami azt

látszik jelenteni, hogy mindegy volt, hogy a munkát nők vagy férfiak végezték-e el. Lilleben a kézművesekre vonatkozó 1421-es szabályzatok az iparosokat női és férfi voltukban egyaránt felsorolják és a nők számára mindig bizonyos megkötéseket írnak elő, nem mindig érthető okokból. Ezzel szemben Toulouse-ban a szabályzatok vonatkozása mindig meghatározatlan, vagy hímnemű.⁷ Ezek a példák rávilágítanak az effajta nőtörténet törekvéseire és arra, mennyi akadályt kell leküzdeni ahhoz, hogy a nő alakját ki tudjuk emelni a mindig férfi-túlsúlyú egészből.

Pillanatnyilag a történészek szándékai sokkal korlátozottabbak.

A fent felsorolt kutatási központok tipológiát dolgoztak ki és néhány adott tárgykörre álltak rá. Nem annyira arról van itt szó, hogy elszigeteljék a nőt a társadalomban, mint inkább arról, hogy néhány specifikus tevékenységét tanulmányozzák. Az idő inkább kedvez a meghatározott kronológiai határon belüli pontos kutatásoknak, mint a nagy, összefoglaló tanulmányoknak, vagy szintéziseknek, melyeknek még nem jött el az ideje. Ezek a kutatások mindenesetre megindultak, és változást jelent az is, hogy a csoportok többsége nőkből áll. A nők azonban nem állnak itt egyedül, és sok területen nagy számban kutatnak férfiak is: a családtörténet terén meg kell jegyezünk Philippe Aries, Peter Laslett, Edward Shorter, Raphaël Samuel nevét, akik pionírmunkát végeztek.⁸ Főleg az ő ösztönzésükre történt, hogy a történészek kutatni kezdték a családot és itt olyan körben találták meg újra a nőt, ahol jelentős befolyást gyakorolt. Nekik köszönhető, hogy a család többé már nem elvont képzet, hanem élő fogalomná vált, minden összetevője számára pontosan kijelölt hellyel. Ez az eredmény a legújabb irányzat egyik jellemzője.

1. A nő és jogai

Ezen a területen a jogászok végeztek jelentős munkát, különösen a családjog területén, sokszor csak arra szorítkozva, hogy számba vették a változásokat, anélkül, hogy magyarázatukkal foglalkoztak volna. Ahogy Gunnar Qvist jegyzi meg beszámolójában: „a nők emancipációja főleg a nevelés, a liberalizmus eredményének volt tekinthető és annak, hogy a nők maguk igényeltek több igazságosságot”. Svédországban ezzel a kérdéssel fontos munkák foglalkoztak, maga Gunnar Qvist munkássága, és másoké is.⁹

Ezekből a tanulmányokból kiderül, hogy a nők jogegyenlőségre való törekvései kevésbé politikai háttérűek (szavazási jog), mint amennyire gaz-

dasági, társadalmi vagy kulturális ösztönzőkkel rendelkeznek. Svédország példáján lemérhető ez az összefüggés. Itt a nők jogainak kérdése már a 18. sz. második felében előtérbe kerül. A nő akkoriban, ahogy a többi nyugati ország legtöbbszörében is, gyámság alá volt helyezve. A javak átruházásában a polgárság és a papság birtokainál a két nemnek egyenlő jogai voltak, amíg a nemesség és parasztság körében a férfiak kétszer annyit örököltek, mint az asszonyok. A munka piacán a közélet és a mesterségek teljesen el voltak zárva a nők elől, kivéve néhány egyszerűbb foglalkozást, melyeknél alkalmassági vizsgát kellett tenniük.

Az első követelések több szabadságot igényeltek a nők számára, hogy dolgozhasanak. Két fontos reform nyitotta meg előttük az utat. Az első, 1845-ben, teljes jogot biztosított a nőknek az öröklésben. Gunnar Qvist szerint ebben az volt az érdekes, hogy a reformban a feministák nyomásának semmi szerepe nem volt, hanem teljesen a nem nemes osztályok törekvéseinek eredményeként jött létre. Ezzel kialakult egy egalitáriusabb társadalom, aminek haszonélvezője a nő volt. A második reform a munka szabadságára irányult, melyet 1846-ban biztosítottak, amikor eltörölték a céheket. A nők előtt megnyílt a foglalkozások nagy része, a kereskedelmen belüli némi kivétellel, s az utóbbi is eltűnt 1858 és 1864 között. Az alkalmassági vizsgát megszüntették. Úgy tűnik, e reformokban kevés szerepe van a feminista mozgalmaknak. Qvist szerint a 19. sz. elején a születések számának emelkedése magával hozta a férjhez nem mentek arányának növekedését, ez arra kényszerítette a nőket, hogy dolgozzanak; innen eredt a munkában való egyenlőség, amit az új törvényhozás biztosít. A közép- vagy felsőbb osztályok női (ahol a férjhez nem mentek száma a legnagyobb volt) így biztosítani tudták maguknak, hogy függetlenül éljenek, maguk választotta foglalkozásuk révén. Az alsóbb osztályok számára viszont két lehetőség volt: vagy a prostitúció, vagy a szegénység.

A kezdeti reformokat továbbiak egészítették ki. 1853-ban megnyílt a nők előtt az elemi iskolákban való tanítás útja. 1858–63-ban a férjhez nem ment nők számára 25 éves korban állapították meg a nagykorúság határát. 1859–64-ben tanítóképzőket alapítottak a nők számára. A 60-as évek folyamán dolgozni kezdtek a posta- és távirati irodákban. 1862-ben jogot kaptak rá, hogy résztvegyenek a községi választásokban, ami csak egy már kialakult szokást kodifikált.

Ezek a reformok kiindulópontját jelentették a nők jogaiban egészen napjainkig folytatódó átalakulásoknak. A nő csak 1920-ban vált teljesjogú polgárrá, noha 1974 óta szabadon rendelkezhetett keresetével. Közvetve

hasznát húzotta a társulásokra vonatkozó új törvényekből, melyek a tönkremenés vagy egyéb kockázat ellen biztosították. A közéletben viszont hosszú ideig alacsonyabb állásokra szorították vissza. Csak 1920 után juthatott magasabb elhelyezkedéshez, azonos fizetést pedig gyakorlatilag 1925 óta kapott.

Gunnar Qvist megjegyzi, hogy úgy látszik, a női emancipációt főleg materiális tényezők határozták meg, a tőke és a munkapiac megváltozott igényei szerint. A kiindulópont az akadályok ledöntése volt, nem a férfiak és nők közötti egyenlőség létrehozása. „Az igazi egyenlőség nem szerepelt a célkitűzések között... A női emancipáció egy férfiak által uralt társadalomban jött létre, a férfiak feltételei alapján, a férfiak által kézben tartott eredményekkel.” A feminizmus svédországi apostolának, Frederika Bremernek csak kevés befolyása volt ezekre az átalakulásokra.¹⁰ Ha első regényét 1828-ban, a nagy reformok korszaka előtt adta is ki, legismertebb munkája, a *Hertha* már utánuk íródott, 1856-ban. Ebben rajzolódik ki legvilágosabban a feminista program, főleg a női nagykorúság kérdésében. Mégis, Qvist szerint, az 1858-as reformnak semmi köze nincs a *Hertha*-hoz. „Frederika Bremer felfogását a nőkről, mint a világ megmentőiről, nehezen lehetett politikai gyakorlattá átváltani.” Esméi inkább a feminista mozgalmat befolyásolták, mint a politikai világot. Végül is, folytatja Qvist, sem a szociáldemokrata párt, sem a szakszervezetek nem támogatták igazán a feminista mozgalmat, sőt ellenkezőleg: e korszak végén egyik is, másik is úgy tekintette a nőket, mint „fél-részeseket”, akiknek csökkentett kvóta jár és fél-segélyt kaphatnak sztrájk, betegség vagy munkanélküliség esetén.

Ezekről a következtetésekről még lehet vitázni, de mindenképpen megmutatják, hogy túl lehet lépni az egyszerű jogi nézőpontra, és az egyenlőség győelmét egy tágabb társadalmi, gazdasági és kulturális összefüggésbe illeszthetjük. E különböző pontokra vonatkozó kutatások az egyes országokban egyenlőtlenül fejlődtek, más területeken viszont kiszélesedtek.

Qvist férfi-szempontra utaló eredményei teljes egészükben érvényesnek bizonyultak Franciaországban is, amint ezt Odile Dhavernas új munkája is bizonyítja.¹¹ A női egyenlőség kivívása párhuzamosan haladt a férfiak hatalmának megerősödésével. Olyan okok alapján, melyek miatt a házaspárok a testi elváltást kérték, majd, az 1884-es törvény után a válást, Bernard Schnappernek a bűnügyi igazságszolgáltatás évi statisztikáira támaszkodó tanulmánya kimutatja, milyen túlnyomó számban vannak a nők a válni kívánó felek között (az 1837 és 1914 közötti korszak egészében 80 %).¹² Okaik: kegyetlenkedés, tettegesség, nem pedig a regény- és drámaírókat olyan

gyakran inspiráló hűtlenség. „A válást nem a megcsalt feleség, hanem a megvert feleség kéri” – vonja le a következtetést a szerző. Ezt a vonalat tovább kellene követni, hogy jobban értékeljük a nők jogainak fejlődését Franciaországban és másutt is.

Ehhez a jogi kérdéshez kapcsolódó két másik vonal érdeklí jelenleg a kutatókat. Az egyik az abortusz története, melyhez az 1920-as választási törvény és az 1976-os új, módosító törvény társul, rendkívül bőséges és egyáltalán nem szenvedélymentes irodalom kíséretében.¹³ Az abortusszal kapcsolatos törvénykezés alakulása éppoly jellemző egy társadalom fejlődésére, mint a nő szerepére és a feminista szervezetek nyomására. Ott van aztán a csecsemőgyilkosság, amiről sok szó esik ugyan a romantikus irodalomban, de lényegét tekintve kevésbé ismert, főleg az utolsó két század vonatkozásában.¹⁴ Ez a tárgy eddig tabu volt, pedig ez is rávilágít a nő helyzetére a társadalomban: a századok során nem akasztották-e fel, vagy kínozták-e meg az asszonyokat, akik megölték gyermeküket, mert képtelenek voltak táplálni és felnevelni őket? Végül a 18. sz. vonatkozásában sokat lehet meríteni Arlette Farge könyvéből, aki további munkákat is jelez még az utcanőkről, a rendőri jelentések vizsgálatából kiindulva.¹⁵

Úgy tűnik, a nők jogainak kérdése nem indított el ennyi kutatást az Egyesült Államokban, ahol inkább a társadalomtudományok módszerei alapján dolgoznak és inkább a nőknek a társadalomban betöltött szerepére és a *behaviorisme* befolyására, a magatartások, viselkedések vizsgálatára koncentrálnak figyelmüket. Jogok terén úgy látszik, az érdeklődés középpontjában a szavazati jog maradt, vagyis az 1920-as 19. törvényjavaslat. A klasszikus, bár már kissé elavult munka még mindig Eleanor Flexneré,¹⁶ központi témája a szavazati jog hősi kivívása. Az elmúlt években a hatvanas évek feminista mozgalmainak fényénél alaposan megvitatták e jog elnyerésének eredményeit és következményeit. A legújabb időkben több munka és cikk jelent meg a szavazati jogról. Aileen Kraditornál e győzelem hősi jellege elhalványul, szerinte a szavazati jog egyszerűen megkoronázza a jogi területen elért korábbi győzelmeket. A szavazati jog fontos szimbólum, az amerikai egyenlőség szimbóluma. Ezzel szemben Ellen Dubois úgy tekinti ezt a győzelmet, mint a radikalizmus három fontos célkitűzésének (a nők, a feketék és a munkásmozgalom) egyikében elért eredményt. Ha a feketék megkapták a szavazati jogukat a rekonstrukció során, miért ne kapták volna meg a nők a maguk részéről? Ezért van, hogy a nők természetes szövetségesei az abolicionisták (a rabszolgotartás eltörléséért harcolók) voltak, és a munka világa.¹⁷

Ha az amerikai történészek vitáinak középpontjában a 19. törvényjavaslat következményei állnak, ma már az a nézet kezd megszilárdulni, hogy a nők jogi helyzete szempontjából kevés előnyt jelentett e nyereség, bár egyesek még mindig döntő fontosságúnak tekintik.¹⁸

A feminista mozgalom több ágra oszlik, különben nagyon körülhatárolt érdekeiktől vezetette, annyira, hogy egészen a hatvanas évekig semmi komolyabb reformot nem sikerült keresztülvinniük. Még a jogegyenlőséggel kapcsolatos törvényjavaslat (Equal Rights Amendment) megszövegezésével sem tudtak közös nevezőre jutni, úgy hogy az még most is vita tárgya. Sokan attól tartottak, hogy ha e törvényjavaslatot megszavazzák, elvesztik azokat az előnyöket, melyekhez eddig nő-voltuk juttatta őket. Úgy látszik, ezek a félelmek továbbélnek, annyira, hogy miattuk függőben van az E.R.A. jövője is...

A szocialista országokban a nők jogainak kivívása közvetlenül kapcsolódik az egalitárius demokrácia bevezetéséhez. A szovjetunióbeli V.N. Szelunszkaja szerint „a nők, a társadalom és az állam közötti kapcsolatok komplex társadalmi, gazdasági, politikai, etikai problémái egész sorára radikális megoldásokat léptettek életbe.” Ahogy Lenin mondja: „A szovjet köztársaságokban a legkisebb nyoma sem maradt azoknak a törvényeknek, melyek alávetett helyzetben akarták tartani a nőket.” A nyolcórás munkaidőről szóló 1917. okt. 29-i határozat különös gondot fordít a női munka védelmére. A szovjet törvényhozás sietve törölte el a nők alacsonyabbrendűségének megalázó nyomait, legyen az a család, az öröklési jog, a tulajdonjog, a hivatásválasztás, a tanulási jog területén. Az 1918-as első alkotmány megerősítette az 1917-es forradalom által a nők számára követelt egyenlő polgári és politikai jogokat. Főképp a férfi és női fizetések egyenlősége valósult meg, amire Lenin oly büszke volt, amikor összehasonlítást tett a liberális országokkal. E győzelmek nyomán a nők szerepe egyre fontosabbá vált a szovjet társadalomban: mind nagyobb számban vettek részt a vidéki és városi szovjetekben, ahogy a szakszervezeti szövetségekben is. Mindazonáltal, a régi iszlám-tradíciókat követő keleti köztársaságokban ez a haladás lassúbb ütemű volt.

A fejlődés ugyanez Bulgáriában is, bár későbbi keletű. Nem sokkal az antifasiszta győzelem, 1944. szept. 9.-e után történt, hogy kihírdették a bolgár nők polgári és politikai jogegyenlőségét, mely az 1944. okt. 16-i törvénnyel lépett életbe. A politikai jogokon kívül a nők jogot kaptak maguk választotta foglalkozásuk gyakorlására és különös védelmet biztosítottak számukra munkájukkal kapcsolatban. Ezeket az intézkedéseket beiktatták a Bolgár Köztársaság alkotmányába.

2. A nő és a család

E területen a kutatás pionírmunkája már vagy húsz éve megkezdődött Philippe Aries már idézett művével a gyermekről és a családi életről az Ancien Régime idején. Azóta sokasodtak a munkák, mind a pontos rész kutatások, mind a szintézisek területén. Az Annales 1972-es speciális számában¹⁹ képet kapunk azokról a fő irányzatokról, melyek vonalán a kutatások elindultak. A programba vett legfontosabb kutatási témák: a családok nagyságrendje, a javak öröklésével kapcsolatos szokások fontossága, a szövevényi rendszerek, házassági stratégia, szexuális kapcsolatok, fogamzásgátlás, szerelmi élet. Ugyanakkor azonban gyakran előfordul, hogy a nő némi leg eltűnik a család mögött és a szexuális élet sincs eléggé megvilágítva. André Burguière és főleg Jean-Louis Flandrin legújabb munkái választ adnak néhány, a házassélettel és a házasságon kívüli élettel kapcsolatban felvethető kérdésre.²⁰ Új megvilágításban mutatják be a nő helyét a házasságban, különösen férjével szembeni alávetettségét, mely jóval hangsúlyozottabbá vált a 19. században, mint az előző századokban. Magyarázatra vár, mi az oka, hogy a liberalizálódás korszakában a nő leigázottsága (függő helyzete) fokozottabbá vált, mint az erősebben érvényesülő tradíciók korszakában.

Edward Shorter kitűnő munkái felrészítették a kérdés problematikáját. A modern család megszületéséről szóló munkájában Shorter vizsgálja a tradicionális család átmenetét a modern korszakba, nagyjából a 12–18. századtól a 20. századig, az iparosodás és az agrárelvándorlás ösztönző hatására. A család elvágta a közösséghez fűződő kötelekeit és felborította kapcsolatait a közeli vagy távoli rokonsággal. A nő új fontosságra tett szert, abban a mértékben, amelyben a munkapiac önálló tagjává vált. Ezzel a férfinél jobban felszabadult a hagyományos alávetettségek alól, megszerezte függetlenségét és új helyet vívott ki magának a család keblén belül. Shorter nem fogadja el a sztereotip kliséit a családnak a nő külső elfoglaltsága következtében elindult felbomlásáról. „A nők közelmúltban bekövetkezett hozzájárulása a gazdasági forrásokhoz kétségtelenül módosította a családon belüli erőviszonyokat, mivel az asszony olyan anyagi ütőkártyához jutott, amilyenre azelőtt nem volt példa.” De semmi nem bizonyítja, hogy ez az új gazdasági szerep önmagában véve bármivel is hozzájárult volna ahhoz, amit az újságírók szeretnek úgy nevezni, mint „a család összeomlása”.²¹ A család nem olyan megingathatatlan már, ez igaz, mert a nő jobban fel van fegyverezve ahhoz, hogy megvédje jogait; bizonyíték erre a válaszok növekvő száma. Shorter szerint tény, hogy a család új alapokra épül: az érzelem és a szexua-

litás foglalta el a gazdasági kérdések (a vagyon), a társadalmi állás (a rokonság) és a származás hagyományos kötelekeinek helyét. Ez az átalakulás új kapcsolatokat hozott magával a szülők és a gyermekek között: az ellenőrzés tradicionális eszközei eltűntek, mivel a maguk részéről a fiatalok egyre fiatalabb korban maguk is kivívták függetlenségüket.

Ezeket az optimista és kicsit általános következtetéseket még pontosabb kutatásokkal kell majd tovább csiszolni.

Ebbe az irányba haladnak Louise Tilly és Joan Scott Franciaországban és Angliában folytatott kutatásai,²² amelyek a munka és a család egymáshoz kapcsolódó területeit vizsgálják. Szerintük a női munkát a demográfiai változások épp annyira befolyásolták, mint a gazdaságiakat. A női munka története egyben a család története is kell, hogy legyen. A két utolsó század folyamán a nők anya-szerepe szorosan összefügg a családszervezet új struktúráival. A nők, a munkapiac megváltozott feltételeire válaszolva, „stratégiát” dolgoztak ki. Az ipari forradalom előtt egy családi jellegű gazdaságban a nő szorosan kapcsolódott a termeléshez, anélkül, hogy fizetést kapott volna, és nagyszámú gyermeke volt. A fizetésen alapuló családi gazdaságban („family wage economy”), mely a múlt században általános volt, a férjes asszony csak bizonyos időszakokban dolgozhatott, olyankor, amikor gyermekeire nem volt gondja. A férjhez nem ment nő viszont a termelés fontos kereke. A 20. században a fogyasztói családi gazdaságban („family consumer economy”), a termékenység erősen csökkent és a család gazdasági szükségletei erősen fokozódtak. A nők nagyobb számban dolgoztak, főleg a harmadik szektorban, hogy a család jövedelmeihez ők is hozzájáruljanak. Nem a háborúk lökték a nőket a munkapiacra, ahogy mondani szokták, hanem az új családszervezet. A fejlődés tehát távolról sem egyenes vonalú, ahogy Shorter állította, hanem kanyargós, mert sok tényezőhöz kapcsolódik.

Tilly és Scott eredményei csak a munkáscsaládokra alkalmazhatók. Mi a helyzet a középosztály és az arisztokrácia családjaiban? Egyelőre még kevés erre vonatkozó munka áll rendelkezésünkre, kivéve Angliát. Egy egyetemes, a 19. sz. előtti korszakra vonatkozó munkában L. Stone leírja azt a jelenséget, melyet ő „érzelmi individualizmusnak” nevez a 18. században, Shorter felfogásától nem nagyon eltérő meghatározások alapján.²³ Ahogy az előbbi, ő is hajlik arra, hogy az egész társadalomra csak egyetlen osztályra illő modelleket alkalmazzon. A viktoriánus középosztály női számos munka tárgyát képezték.²⁴ Patricia Branca szerint, aki adatait az oktatási és háztartási kézikönyvekből meríti, a középosztály asszonyainak kevés szabad idejük volt, még ha voltak is alkalmazottaik. Többet foglalkoztak má-

sokkal – férj, szülők, gyermekek – mint önmagukkal. Elképzelhető, hogy a források természete kicsit elferdítette a szerző végkövetkeztetéseit. Mindenesetre a viktoriánus asszony többnyire még férje árnyékában élt.

A családhoz kapcsolódik az anyaság kérdése, azaz a gyermekek száma és a születésszabályozás is. Most nem térhetünk ki a demográfiai vonatkozásokra, melyekkel érdekes munkák foglalkoznak.²⁵ A viktoriánus család még sok családtagból áll, legalábbis 1870 körül, ezután a családonkénti gyermekek száma csökken. Vajon ez a csökkenés a fogamzásgátlás és a születésszabályozás gyakorlata elterjedésének tudható-e be? Lehetséges, és annál is valószínűbb, mert Charles Bradlaugh és Annie Besant pereinek 1877–78-ban nagy visszhangjuk volt és népszerűsítették a fogamzásgátlás gyakorlati módozatait. Ez mindenesetre olyan kérdés, mely lekötötte a történészek érdeklődését.²⁶ E terület azonban még felderítetlen marad, mert a tanúk és a szereplők némák és a történészeknél találékonyságához kell folyamodnia, hogy e bizalmas területre behatolhasson. Úgy látszik, a két leggyakoribb módszer a coitus interruptus és az abortusz lehetett, legalábbis a népi osztályokban. A McLaren szerint az abortuszt annál is inkább gyakorolták, mert ez teljesen női módszer volt, férfi-közreműködés nem volt hozzá szükséges.

Az anya-gyermek kapcsolatokban egy vonatkozás felkeltette néhány történész figyelmét, a csecsemők dajkaságba adása. Ez a szokás különösen Párizsban volt elterjedve, amint G. Sussman kimutatta.²⁷ Ügynökségek foglalkoztak a csecsemők vidéki dajkáknál való elhelyezésével. A szerző szerint ez a szokás főleg a kézműves-családokban honosodt meg, kétségkívül azért, mert az asszony segített férjének és nem szentelhette a szükséges időt a gyermekek táplálására. Ez a megállapítás annál érdekesebb, mert ellentmond a 19. sz. irodalmában a középosztály asszonyairól elterjedt képnek, akik azért szabadultak volna meg újszülötteiktől, hogy függetlenségüket megőrizték. A 19. sz. utolsó harmadában a vidéki dajkához adás gyakorlata csökkenőben van, a női munka számára alakult új feltételekkel és a tej sterilizálásának bevezetésével. A cuclisüveg gyakorlata felszabadította a nőt.

3. A nő és a nevelés

Michelle Perrot a nők történetének kidolgozásánál a vizsgálandó kérdések között 1975-ben felvetette a „leánynevelés széleskörű problémáit, elméletét, gyakorlatát és eredményeit (mikor és hogyan vált általánossá a nők

írni-olvasni tudása)”. Azóta számos munkát adtak közre, melyek hozzájárultak legalábbis Franciaországban²⁸ ismereteink bővítéséhez.

Az írni-olvasnitudás együttesére ez ország vonatkozásában hivatkozni lehet Furet és Ozouf munkájára.²⁹ A nevelés speciálisabb munkák tárgyát képezte, közülük érdekes bepillantást nyújt az Ancien Régime szokásaiba Chartier, Julia és Compère munkájának egyik fejezete. A leánynevelés történetét teljesen új alapokra helyezték Francoise Mayeur két kötetben megjelent munkái, az egyik szorosan a tárgyra specializálódva, vizsgálatait a nők elemi oktatására koncentrálva a harmadik köztársaság idején, a másik általánosabb területet ölelve fel, a 19. sz.-i leánynevelést. A leánynevelést hosszú ideig elhanyagolták, mert egy régi tradíció szerint jobb, ha a lányok tudatlanok maradnak. Amellett, ha az állam el is ismerte, hogy a férfiakkal kapcsolatban némi kötelességei vannak, kényelmesebb volt számára, ha a női nevelést ráhagyja a katolikus egyházra, vagy magánintézetekre. Az iparosodással, mely nagy mértékben bevonta a nőket a termelés műhelyébe, felmerült a gondolat, hogy a népi osztályok leányai számára elemi oktatást kellene biztosítani, hogy valami szakmára készítse fel őket, de ezt az oktatást el kell zárni a polgárság leányai elől, akiknek az a hivatásuk, hogy az uralkodó osztályok feleségei és anyái váljanak belőlük. A katolikus egyház a maga részéről viszont lehetőséget látott benne, hogy a leányok nevelése révén befolyást tarthasson meg magának, melyet a férfiakra vonatkozóan kezdett elveszteni. Ide vezethető vissza a harc az egyház és az állam között egy igen fontosnak tartott szektor megszerzéséért, Victor Duruy kudarca a második császárság alatt, és a nők elemi iskolai oktatásának Camille See és Jules Ferry által történt késői keresztülvitele, mely a 20. sz. első évtizedeiben indult csak meg. Ez az elemi iskolai oktatás azonban specifikus maradt annyiban, hogy a nők kevesebbet tanultak, mint a férfiak, másképp, mint a férfiak és rövidebb ideig, mint a férfiak. Tényleg arról volt itt szó, hogy megvédjék a női sajátosságokat? Nem inkább arról, hogy fenntartsanak egy bizonyos, férfiuralmon alapuló társadalmat?

A leánynevelés más országokban is sok gondot okozott. A kemáli Törökországban egy 1924-es törvény biztosította az oktatás egységesítését a két nem között; fiúk és leányok ugyanazokra az intézményekbe jártak és a lányok arányszáma kezdett növekedni. Svédországban a nők oktatása a 19. sz.-ban alapvető probléma volt.³⁰ A kormány sokáig őrizkedett attól, hogy beavatkozzon a kérdésbe, többek között azért is, mert rendkívül költséges lett volna számára, ha ebből részt vállal. Főleg a középosztályok (kereskedők, kézművesek, alkalmazottak) küldték a gyermekeiket iskolába. Ezzel

főleg azt várták az iskoláktól, hogy a jövődöbéli családanyáknak magasabb képzettséget adjanak, ami humán kultúrát és műveltséget jelentett, valami minimális mennyiségűtannal és némi, egy háziasszony számára nélkülözhetetlen természettudománnyal. De a munkapiac alakulása arra kényszerítette, hogy a leányok számára egyre inkább specializált és kevésbé formális nevelést vezessenek be. A programok felállításánál mindig szem előtt tartották a fiúiskolák mintáját, bár általában azért eltértek azoktól. Fokozatosan egyre jobban közeledtek hozzájuk, míg végül azonos feltételeket biztosítottak a leányokr ak is. A 19. században a kormány nem vállalta a leányiskolák fenntartásának költségeit, úgy ítélve meg a helyzetet, hogy ezek túl nagy terhet jelentenek ahhoz képest, mint amekkora eredménnyel járnának, vagyis a nők foglalkoztatásával a munkapiacon. Csak 1874-ben kezdték államilag segíyezni a lányok számára létesített magániskolákat, hogy alacsonyabb szintű adminisztratív munkákra nőket képezzenek ki. Angliában a leánynevelés az elmúlt század egyik legnagyobb gondját jelentette, ahogy azt 1895-ben a Commission Bryce hangsúlyozza: „Több változás jött létre a lányok elemi iskolai oktatásában, mint az oktatás bármely más területén.” 1880 felé következett be, hogy a régi egyetemek (Oxbridge) megnyitották kapuikat a lányok számára. Kismértékű áttörést jelentett csak, mégis fontos lépés volt.³¹

Fontos munkálatok folynak ezen a területen Franciaországban, ahol a *Pénélope* c. folyóirat következő számát a nőknek és a nevelésnek fogják szentelni. Ezzel szemben bizonyos országokról, pl. az Egyesült Államokról nincsenek adataink, ott a női oktatás kérdése, úgy látszik, elkerülte a történészek figyelmét, s inkább a pedagógusok érdeklődését vonta magára.

4. A nő és a munka

E hatalmas területet már elég régóta kutatják a szociológusok hatására, akik közvetlenül a második világháború után már elkezdték a pionírmunkát.³²

A kutatások több irányát kísérhetjük nyomon. Egészen új érdeklődés fordult a háztartási alkalmazottak tanulmányozása felé. A történészek felfedezték, hogy a háztartásokban alkalmazott asszonyok és lányok csoportja a foglalkozások között a legnépesebb többek között Angliában, Franciaországban, Svédországban.³³ Svédországban az 1870-es 65.000-es létszám 1930-ban 145.000-re emelkedik, s ekkor éri el maximumát. A háztartási al-

kalmazottak és a szakszervezet által szervezettek közötti kapcsolatok kutatása Svédországban érdekes eredményeket hozott. Ha a háztartási alkalmazottak első szakszervezete 1904-ben tűnt fel, és a tagok létszáma elég kevés volt, nem arra vezethető-e ez vajon vissza, hogy az úrnők nem bíztak azokban, akik tagjai voltak a szakszervezeteknek? A háztartási alkalmazottakra egyébként a szociális vívmányok legtöbbje nem vonatkozott, főleg nem a munkaórák korlátozása. Egyetlen más csoporttal sem bántak ilyen rosszul, állítja Kerstin Moberg, mert ez nem érdekelt sem a politikai pártokat, sem a szakszervezeteket. 1944-ig kellett várni, hogy eljussanak a háztartási alkalmazottakra vonatkozó törvények bevezetéséig, azzal a céllal, hogy ezt a foglalkozást újraértékeljék és enyhítsék a férfiak és nők közötti versengést a munka többi szektorában.

Theresa McBride műve a háztartási alkalmazotti foglalkozás modernizációját vizsgálja. Ha tradicionális foglalkozásról van is itt szó, a 19. sz.-ban ez átalakuláson megy keresztül, olyan mértékben, ahogy a vidéki leányok bekerülnek egy polgárisult, szervezett társadalomba. Új igényekkel és új magatartással térnek onnan haza. A megállapítás nyilvánvaló, ha nem is annyira új: lehet, hogy Molière vagy Marivaux szolgálói polgárisultabbak voltak, mint Labiche vagy Ibsen cselédei.

A hivatalnokok (fehérgallérosok) szintén sokak érdeklődését vonták magukra. Lee Holcombe,³⁴ felhasználva különböző összeírások eredményeit, kimutatja, hogy ez a harmadik női szektor mennyire kiszélesedett, szemben a második szektorral, ahol 1861 és 1911 között a nők száma észrevehetően csökkent. Ki lesz hivatalnok? A középosztály vagy a munkásosztály asszonyai? A szerző habozik ezen a ponton, bár világosan kitűnik, hogy nagyszámú elárusítónő, titkárnő, sőt tanítónő is származik a munkásosztályból. A mű mindenestre leszögezi, hogy a női kétkezi munka nagy tömege a harmadik szektorban helyezkedett el és nagy nehézségekkel és ellenállással kellett szembenéznie, ami a fizetéseket és a munkafeltételeket illeti. A 19. sz.-i franciaországi „áruházi kisasszonyokról” szóló cikk kimutatja a női személyzet létszámának lassú emelkedését, és azt, hogy milyen szívósan küzdenek a férfiakkal. A nagy áruházak három szektorában találjuk meg őket: az adminisztráció területén, ahol még kevesen vannak, a gyártásnál (a konfekció, divatáru, szőnyegkészítés műhelyeiben), és az eladásban, ahol századunk elején még csak kevés osztályt hódítottak meg maguknak. A munkafeltételek kemények, szinte katonai fegyelem uralkodik itt, amit a túlnyomó létszámú férfiak uralma vezetett be. Elsősorban a nagy áruházakban uralkodik a paternalizmus, melyhez a női beosztottaknak alkalmazkodniuk kell. Ezek a

munkafeltételek elősegítették a harcokba torkolló kollektív öntudat kifejlődését, melyekben nagy számmal vesz részt a női elem.

A legújabb kutatások tehát új fényvel világítják meg a dolgozó nők két kategóriáját, a cselédekét és a fehérgalléros hivatalnokokét, akik iránt mindezekig nem sok érdeklődés mutatkozott. Ezzel szemben meglepő, mennyire kiapadtak a kutatások a már valamivel jobban ismert kategóriák területén, mint a nagyipar munkásnői, akiknek élet- és munkafeltételeit már több évtizede tanulmányozzák.

A dolgozó nő két kategóriája között az egyensúly eltolódott, ahogy egy stockholmi tanulmány kimutatja.³⁵ A technikai feltételek befolyása döntőnek látszik: 1890-től, nagyjából attól az időszaktól kezdve, hogy a villamosságot bevezették, a szakosított női munka iránti kereslet megnövekedett. A szolgáltatások (kereskedelem, adminisztráció, nevelés, egészség, kommunikáció) szektoraiban a nők számára sok alkalmaztatási lehetőség nyílt. Ettől a pillanattól kezdve ez a szektor felemésztja a háztartási munka szektorát, a férjhez nem ment nők döntő túlsúlyával. Ez a fejlődés mindegyik skandináv államban közös, kivéve Franciaországot, ahol nagyobb a férjes asszonyok aránya. A magyarázat talán ott keresendő, hogy a fizetések alacsonyabbak Finnországban és egy családnak két fizetésre van szüksége a fennmaradáshoz. A hipotézist még meg kell vizsgálni.

A szocialista országokban, főleg a Szovjetunióban sem más a fejlődés. A forradalmak utáni iparosodás lendülete gyorsan megnövelte a női munkások számát, a tradicionális foglalkozások kárára: a Szovjetunióban 1929–1939 között a női munkások és tisztviselők száma több mint háromszorosára, 3 millióról 10,7 millióra szökött, míg a bejárónők száma munkásnők között a forradalom előtti 80 %-ról 14 %-ra esett a nagy honvédő háború előestéjén.³⁶ Ugyanakkor a szovjet asszonyok legyőzték az előítéleteket, melyek azelőtt bizonyos foglalkozásokat (adminisztráció, tudományos kutatás, művezető, technikus) elzártak előttük. Új női típus fejlődik ki, aki a háború utáni időkben bekapcsolódik a munka világába. A nők, akik 1979-ben a népesség 53 %-át teszik ki a Szovjetunióban, 51 %-ot foglalnak el a nemzeti gazdaságban foglalkoztatott munkásság és alkalmazottak körében (1941-ben ez 45 % volt), 45 %-át teszik ki a mezőgazdasági munkásságnak, 85 %-át a közegészségügyi és a társadalombiztosítási alkalmazottaknak, 73 %-át az oktatás és kultúra, 40 %-át a tudomány területeinek.³⁷ Meghökentő, hogy a Szovjetunióban mekkora a nők részvételi aránya az általában férfifoglalkozásoknak tekintett funkciókban. 1959 és 70 között a női mérnökök száma négyszeresére szökött, a technikusoké több mint megkétszere-

ződött, és a specializált női foglalkozásoké 15-tel szorzódott meg.³⁸ Ez a szovjet nők képzése folyton emelkedő színvonalának tudható be, akik, ugyanabban a korosztályban, néha jobb képzést kapnak, mint a férfiak. A tudományos állások 40 %-át nők foglalják el, az Egyesült Államokbeli pusztán 10 %-kal szemben. Ez nem akadályozza meg, hogy kettős szerepük, a dolgozó nő és a családanya szerepe, ne okozzon nehézséget, és hogy ne kelljen megosztani idejüket a két funkció között, itt épp úgy, mint máshol.

Az Egyesült Államokban a női munkákra vonatkozó legújabb kutatások új eredményeket hoztak. Így Tamara Hareven, a manchesteri (New Hampshire) francia-kanadai munkásnőkre vonatkozó tanulmányában kiemeli, hogy sokszor a családok együtt dolgoznak, ugyanabban a helyiségben, és munkakörülményeiket, a munkaidőt, a feladatokat maguk osztják meg egymás között.³⁹ Két fontos következtetésre jut: az egyik, hogy a családi jövedelem jelentős részét a lányok keresik meg, mert ők rövidebb ideig járnak iskolába és a családban maradnak, szemben a fiúkkal. A második, hogy a francia-kanadai eredetű férjes asszonyok kétharmada üzemben dolgozik, két egymástól világosan elkülönülő ciklusban: 35 éves koruk előtt, gyermekeik ellenére, akik csak kismértékben jelentenek hozzájárulást a család jövedelméhez, és 55 éves koruk után, amikor a gyermekek már elmentek hazulról. A ciklusokat nem a szülések határozzák meg, hanem a jövedelemkiegészítések hiánya vagy létezése. Tamara Hareven következtetései ellenében vannak azokkal az eredményekkel, melyekre a történészek másutt jutottak az Egyesült Államokban, ahol a női munka zömét férjhez nem ment nők teljesítik.⁴⁰

Elképzelhető, hogy a francia-kanadai nők kivételes példája etnikai és kulturális tradíciókra vezethető vissza, melyekkel a történészek más csoportoknál más formákban találkoznak. Így Buffalóban például az olasz nők nagyon kis számban vesznek részt az ipari munkában. Kulturális magatartásról van-e itt vajon szó (megőrizni a szüzi tisztaságot egy ellenséges környezetben), vagy gazdasági adottságokról (hogy a helyeket már elfoglalták korábbi bevándorlók), – kérdéses. A történészek eltérő magyarázatokkal szolgálnak.⁴¹ Elképzelhető, hogy a kulturális tradícióknak is szerepük van a nők munkával szembeni magatartása kialakításánál.

Egyéb kutatások az Egyesült Államok vonatkozásában megerősítik azt, amit másutt is felfedeztek: a nők tömegesen mennek át a háztartási szektorból az iroda harmadik szektorába, bizonyos különbségek megtartása mellett.

Bár a nők végülis meghódították azoknak a szektoroknak egy részét,

melyekben eddig a férfiaknak volt monopóliumuk, van egy olyan terület, melyet majdnem teljesen elveszítettek, és ez a gyermekek világrahozatala. Egészen századunk elejéig a szülésnél az anyán kívül a központi személy a bábaasszony volt. A 19. sz. előtt kevés asszony folyamodott orvoshoz, nem azért, mert orvos volt, hanem férfi volta miatt. A gyermekek születése a hagyományok szerint a nőkre tartozott. A higiéniai körülmények javulása és a szülészek hadjáratai a bábaasszonyok ellen (részben, hogy az orvosi testületen belüli képüket javítsák) oda vezettek, hogy 1910–20 körül gyakorlatilag kiszorították az utóbbiakat; a városokban teljesen, a vidéken részben.⁴²

A női munka e meghatározott szektoraiban folytatott kutatásokat párhuzamba kell állítani Louise Tilly és Joan Scott Nyugat-Európa iparosított országaiban végzett vizsgálataival. Szerintük a nők stratégiája korok szerint változik: nem véletlen, amire pl. Svédország példa a 19. században, hogy ti. a férjhez nem ment nők száma olyan magas a hivatalokban. A stratégia az alkalmaztatási lehetőségek szerint is változik: az asszonyok, ha tehetik, előbbre helyezik az irodai munkát az üzeminél, de ehhez olyan tanultsági szint kell, amellyel kevesen rendelkeztek közülük a 19. sz. közepén. Ha egyszerre akarják átlátni a közoktatás, az anyaság és a család összefüggéseit, a munka kérdése központi helyet foglal el. Ezért tekinthető Tilly és Scott munkája az utóbbi évek egyik legtöbb újat hozó művének. „A női munka történetének egyben a család történetének is kell lennie.”

Ez a két újabb munka nem erősíti meg Shorter hipotézisét arról, hogy a munka felszabadította a nőt. Inkább az ellenkezőjét. Az Angliában folytatott kutatások jobban a felé az eredmény felé hajlanak, hogy a nőt igába fogta a munkája, kétfelé húzza az üzemet, az áruházat, illetve a családot. A legnagyobb veszély számára nem annyira az, amit Shorter annak vél, hogy t.i. törvénytelen gyermekei lesznek, akiknek 1750 és 1850 között megnövekvő száma meghökkenti. A demográfiai tanulmányok kimutatják, hogy a nő alkalmazása az iparban nem növelte meg észrevehetően a törvénytelen születések számát. Ami elsősorban veszélyt jelent a munkásnő, vagy a dolgozó leány számára, az a prostitúció. Ezen a ponton a legújabb munkák felsorakoznak az elmúlt század ipari országaira vonatkozó igen számos tanúságtétel mellé.⁴³ A túl hirtelen általánosításokat azonban, néhány eset kivételével, óvatosan kell kezelni.

A női munkák területén a jelenlegi irányzatokra a legjobb tájékoztatást a *Mouvement social* új, speciális száma ad (No. 105, 1978), melyet a női munkának szenteltek. Kétszeresen meggyőző felmérést közöl: csak női munkákról van itt szó: a dajkától a selyemszövőig, az állami alkalmazottak-

tól a nagy áruházak dolgozóig. Ezek a nőkről szóló munkák kizárólag női kutatók munkái, Michelle Perrot irányítása mellett, aki hangsúlyozza e terület eredeti voltát. „...A női munka története elválaszthatatlan a család történetétől, szexuális vonatkozásaitól, társadalmi szerepétől. A család, sokkal inkább, mint a munka, melyre befolyással van, a női lét és harcok valódi horgonya, változásaik fékje vagy motorja. A munka maga nem szabadíthatja fel a nőket, még ha hozzá is járul felszabadításukhoz. Valójában felszabadított valakit valaha is a munka?” A munka hiányosságaival is sokat mond: egyetlen tanulmány sem foglalkozik benne a háziasszonnyal, aki pedig az asszony leghagyományosabb és legáltalánosabb munkáját végzi. De ki tudja megragadni a háziasszony szerepét a történeti létben? A női munka egyik sajátossága azért mégis kibontakozik: időszaki jellege (mert a házasság állapotához van kötve), rosszul fizetett volta (kiegészítő fizetésről van szó), általában kevésbé magasrendű volta (a néha nagyon hosszú tanulókorszak ellenére pl. a szőnyegkészítésnél, csipkeverésnél).

Ezek a kiadványok hasznosan, egészen új módszerrel világítják meg a nő helyzetét munkájában, az ipari társadalmakban. Ami még hiányozna, az egyrészt egy elmélyült tanulmány lenne a nem dolgozó nőről a közép- vagy felsőbb osztályok köréből, viselkedéséről, érdeklődéséről, pszichológiájáról. Igaz, hogy ezt valójában nehéz megközelíteni, a történeti forrásokban nem maradt nyoma. Irodalmi forrásokra kell tehát szorítkoznunk (Balzac, Dickens, Zola) írókra, akiknek alkotókészsége és válogatása egyensúlyba hozták az irodalmi kitaláláson nyugvó alapokat, vagy intim, személyes naplókra, melyeket nehéz kritikailag vizsgálni. Másrészt mit tesz az asszony a nem ipari társadalmakban? Milyen változásokat hozott munkájába az európai imperializmus lökése? Hagyományos életmódját mennyire érintette mindez? A források egyoldalúsága itt megint meghamisítja a múlt képét és azzal a kockázattal jár, hogy ilyen vagy olyan értelemben eltorzítja a nő alakját, akit vagy a tradíciók, vagy a gyarmatosítók tartanak leigázva.

Hatalmas terület vár még felkutatásra.

5. A nő és teste

Ez a tág terület a legkésőbb nyílt meg a kutatások számára, annyira, hogy az ezzel kapcsolatos munkák még csak szórványosak, országonként egyenlőtlenül fejlettek, némelyikben meglepő hiányokkal, másokban rendkívül jól feldolgozott szektorokkal. Több irányzatot különböztethetünk meg.

a. *A nő, az orvostudomány és az orvos.* A kutatások, úgy látszik, Franciaországban haladtak leginkább előre ezen a területen. Yvonne Kniebichler és Jacques Léonard munkáival.⁴⁴ Amerikaiak is jelentettek meg néhány művet e tárgyról.⁴⁵ Mások speciálisabban a szüléssel foglalkoznak.⁴⁶ E kutatások mindegyikénél a női test áll az érdeklődés középpontjában.

Ezek alapján kiderül, hogy az orvostudomány a nemek szembeállításának területe az elmélet területén épp úgy, mint az orvosi gyakorlatban. Az orvostudományt nagyrészt férfiak gyakorolják, akiknek erre egészen a 19. sz. végéig monopóliumuk volt. Ez a páciensekkel való kapcsolatot kényelmetlenné tette, akik minden ügyükkel, mely a fogamzás, a születés kérdéseire vonatkozott, szülési vagy pszichológiai problémáikkal szívesebben fordultak a bábákhoz vagy az apácákhoz. Az ilyen természetű konfliktusok közvetlenül érintették az orvosokat. A 19. sz. azonban változást hozott magával a nők magatartásában a szaporodást illetően is: passzivitásuk csökkent, és a férfivilág ezen a téren is néha úgy érzi, jogfosztottá vált. Innen az átalakulás a nőről testével kapcsolatban kialakult képben, melynek visszhangját megtaláljuk az irodalomban.

E fontos és még nagyon kevésbé ismert területen számos munka van folyamatban.

b. *A szexualitás* Ebben a szektorban nagy fellendülés tapasztalható, főleg az angolszász országokban, elsősorban az Egyesült Államokban. Sidney Ditzion sokáig klasszikusnak számító, 1953-ban megjelent és nemrég újra kiadott munkája úttörő szerepet töltött be, bebizonyítva, hogy a női szexualitás sokkal bonyolultabb, mint ahogy eddig gondolták, és e kérdés kapcsán elmélyültebb kutatásokra ösztönzött.⁴⁷ A történészek véleménye egyetért abban, hogy a szexualításra 1830 táján erősen hatott, legalábbis az Egyesült Államokban, az az irányzat, amit viktoriánus erkölcsnek nevezhetünk. Ennek a végbement átalakulásnak jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze: a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok tiltása a nők számára, a kapcsolatok korlátozása a házasságon belül, a maszturbáció veszélyessége, melyet akkor az elmebajok egyik lehetséges okozójának tartottak.⁴⁸ Barker-Benfield munkái felvetik, hogy az új szexuális ideológia elsősorban a férfiak törekvését tükrözi a nők fölötti szilárdabb uralom gyakorlására. Szerinte ezekhez a törekvésekhez kapcsolódik a papság és az orvosok nőkre való felfigyelése is, ahogy a férfiaké is általában, a születés folyamatával kapcsolatban. E nézeteket azonban vitatták. Néhány történész úgy véli, hogy van valami maradandóbb tényező, mint az egyszerű férfi-magatartás a nőekkel kapcsolatban, és hogy a 19. sz. második felében erős reformista hul-

lám észlelhető, melyet az 1873-as Comstock törvény szimbolizált, megtiltva a postáknak pornografikus, a születésszabályozást „és más obszcén dolgokat” tartalmazó anyagok továbbítását.⁴⁹

Az ilyen állításoknál fennáll a veszély, hogy hajlamosak általánosítani az összes nőre vonatkozóan azt, ami csak bizonyos csoportokra lehetett érvényes. Ezért van, hogy a Karl Degler-vezette „revizionisták” ellenkező felfogást hirdettek.⁵⁰ A nők magatartása a szexualitással kapcsolatban egyáltalában nem monolitikus, még a viktoriánus korszakban sem. Ez a társadalom engedékenyebb lehetett, mint gondoljuk, ha maguknak az orvosoknak a jelentéseihez tartjuk magunkat. A férjes asszonyok élete kevésbé komor, kevésbé korlátok közé szorított lehetett, mint hinnők.

A 20. sz. elejétől vezetett vizsgálatokból, melyek végül Kinsey híres jelentését eredményezték, az derül ki, hogy a házasság előtti és házasságon kívüli kapcsolatok növekvő fontosságra tettek szert, a fogamzásgátlás elterjedésének támogatásával. Elképzelhető, hogy ezek az új módszerek párhuzamba állíthatók a születések csökkenésével, amely ugyanabban a korszakban észlelhető.⁵¹ Innen már csak egy lépés „szexuális forradalomról” beszélni, amit több amerikai történész indított el. Mivel adatként tételezik fel, hogy a férfiaknak mindig voltak házasságon kívül szexuális kapcsolataik, így hát a nőknek kellett megváltozniuk. Ha volt szexuális forradalom – írja Regina Markell Morantz⁵², – ennek alapjait a női magatartásokban és viselkedésükben bekövetkezett változásokban kell keresnünk.”

A különböző országok közti összehasonlításra és vitára gazdag anyag kínálkozik. Az amerikaiak nyitották meg erre az utat? A szexualitás általában nem választható el a kulturális vonatkozásoktól, vagyis az erkölcsök megváltozásától; e század első tizedeiben következett be, hogy a női divat felszabadult, hogy a nő szakított számos tabuval (kísérő nélküli kijárási ott-honról, bárba menés), hogy a tömegkommunikációs eszközök (főleg a mozi) új képet népszerűsítettek az asszonyról. A szexualitás felszabadítása beletartozik a kulturális változások együttlésébe. De általánosíthatunk-e, vagy társadalmi csoportokban kell gondolkoznunk? A kérdés ugyan, nincs lezárva.

c. *A divat.* A kutatásra váró terület még mindig ugar, ahogy a közreadott munkák kis számából megállapítható. Pedig mennyi felderíteni való lenne a női test ékességeire vonatkozóan, e díszek átalakulásával, társadalmi és kulturális jelentőségével kapcsolatban. Úgy hírlík, néhány francia egyetem szemináriumában folyamatban vannak munkák, de kevés publikáció jelent meg eddig, kivéve egy tanulmányt a női füzőről.⁵³

A divat tanulmányozása sok szempontot felderíthet magára a nőre,

de még többet társadalmi helyzetére vonatkozóan. A nőről alkotott képet vajon nem határozza-e meg öltözete? Ilyen vonatkozásban is tanulságos az erkölcsök megváltozása 1910 és 1925 között: a divat a felszabadtítás egyik eszköze, ugyanúgy, mint a politika.

d. *A prostitúció.* Ezt a területet hosszú ideig átengedték az orvosoknak és a moralistáknak, a történészek alig kezdtek vele foglalkozni, mintha a tradicionális tabuk tartották volna vissza őket. Franciaország vonatkozásában meg kell említenünk néhány ritka cikket, és főleg Alain Corbin legújabbban megjelent munkáját,⁵⁴ mely elsőnek törte át ezeket a tabukat. A szerző a prostitúciót mint elnyomó rendszert tanulmányozza, és kimutatja, a francia társadalom – és nem csak a polgári társadalom – hogyan kényszerítette bele a prostituáltakat a marginalitás és a bűnösség helyzetébe, rendkívül szigorú szabályok rendszerébe szorítva be őket, ami egyébként a 19. sz. végén újra kezd szóba kerülni. Hátra van maguk a „lányok” tanulmányozása, akikkel kapcsolatban a szerző sok kész elképzelést osztat szét: az üzemek munkásnői között nem volt több a prostituált, mint más foglalkozásoknál, és ez ellentétben áll azzal, amit az iparosodást ellenséges szemmel néző moralisták szüntelenül hangoztattak. Gyakorlatilag mindenféle környezetből származnak és a természetes gyermekek száma itt sem nagyobb, mint máshol: sokan közülük családanyák voltak és gyermeküket szüleikre bízták, hogy miután néhány évet a „házakban” eltöltöttek, aztán visszavegyék őket.

Angolszász vonalon a prostitúció jelenségével foglalkozó néhány új munkára fel kell figyelni, melyek inkább az etnikum oldaláról kerülnek meg a kérdést, mint egy *sui generis* tanulmánnyal.⁵⁵ A Walkowitz-ok tanulmánya genre-modell, mert a prostitúciót a munkásosztályok kultúrájának összefüggéseiben vizsgálja és elemzi a kapcsolatokat a reformátorok és a munkásnők között. De a prostitúció nemcsak a szegény osztályokra szorítkozik. És ha ellenségein, a reformátorokon keresztül nézzük, hamis útra vesszük a kérdést.

Olyan jelenségről van itt szó, mely a kapitalizmus velejárója? Elképzelhető, mert a szocialista országok egyetlen jelentésében sincs róla említés.

e. *A nő, mint jelképes ábrázolás.* A témával csak legújabbban foglalkozott néhány történész, akik közül elsősorban Maurice Agulnon-t⁵⁶ kell megemlítenünk. Mi az oka, hogy a köztársaságot nő képviseli, a híres Marianne, legalábbis Franciaországban? Amikor Delacroix lefestette mezítelen keblű nőalakját, „a népet vezető szabadságot”, nem így testesítette-e meg a köztársaságot? Mi az oka, hogy a másik, a franciánál régebbi köztár-

saságban, az Egyesült Államokban a nő nem szimbolizálja ezt az államformát? Tekintsünk el a szabadságszobortól, mely Delacroix-hoz vezet bennünket vissza, és különben is, ez Franciaország ajándéka. Miért a nő a szimbólum az egyiknél, míg a másiknál a sas? A történészek most kezdik feltenni a kérdéseket a nőhöz fűződő szimbólumokkal kapcsolatban.

Ha félretesszük a politikai ábrázolásokat és a nőt visszahelyezzük valamely adott világgépbe, a kép korszakonként változik. A nő ábrázolása mindig módosult, a felvilágosodás századától a romantika korszakáig, a romantikától a 19. sz. végi modern stílusig.⁵⁷ A modern stílusban a nő újra helyet kap a művészet minden ágában, legyen az irodalmi vagy ábrázolóművészet, és ez nemcsak Franciaországban van így. Ezek az átalakulások alig ismertek, de komolyabb kutatásokat igényelnének, melyekre vonatkozóan Franciaország kivételével a többi országban nincs tudomásunk.

A nőábrázolások változó képének tanulmányozása rávilágíthat a kulturális fejlődésre is, különböző megnyilvánulásaiban, politikai, művészi, szexuális vagy orvosi téren. A tárgyat természetesen körültekintéssel kell vizsgálni és összetevőinek interdiszciplináris analizisével.

6. A nők harcai

Itt nem a nőknek saját jogaikért folytatott harcáról lesz szó, melyet már érintettünk az előbbieken (II. 1.), hanem harcaikról a társadalmon belül, általában egyetemesebb ügyekért, melyek az emberiség jövőjét érintik.

a. *A humanitárius harcok.* A nők fontosabb szerepet játszottak az angolszász országokban, mint a latin népeknél, ahol a férfiak, úgy látszik, maguknak tartották meg a követelések kivívására irányuló akciók területét. Különösen az Egyesült Államokban a nők kezdettől fogva bekapcsolódtak a különböző ügyek védelmébe, az alkoholtilalomtól a rabszolgaság eltörléséig, a börtönreformoktól kezdve a feketebőrűek egyenlőségéig, néha vallási elvek nevében is. A történészekben és szociológusokban felmerült a kérdés, hogy vajon milyen mértékben lehetett a vallás a liberalizálódás egyik tényezője. Van aki a vallásban konzervatív erőt látott, mások viszont kiemelték haladó vonatkozásait: a 17. század óta a kvékerek tágabb szerepet engedtek a nőknek a vallás szertartásaiban és bekapcsolódtak a 19. sz.-i vallásos megújulásokba is.⁵⁸

A nők különösen aktívvá váltak a 19. sz. kezdete óta a nagy ügyek szolgálatára alakult egyesületeken keresztül: 1839-ben alapították az Ame-

rican Female Moral Reform Societyt (az Amerikai Nők Erkölcsjavító Társasága) többszáz helyi egyesülettel, a prostitúció megszüntetésének és a nemek egyenlősége kivívásának célkitűzésével. A feminista követelések hatásain gyorsan túljutva, más területeken is harcoltak, pl. az alkoholizmus ellen. Egyik ilyen helyi egyesület harcos szelleméért különös figyelmet érdemel, az uticai (N. S.), mely társadalmi reform ügyében nyújtott be petíciót.⁵⁹

Bár a rabszolgafelszabadításért folyó harc legkimagaslóbb alakjaiként férfiak nevét őrizte meg a történelem, a vallási ihletésű egyesületeken keresztül a nők is nagyon aktívan támogatták a mozgalmat.⁶⁰ A 19. sz. közepe egyébként egybeesik az Egyesült Államokban a vallási befolyás csúcspontjára jutásával, ami a történészeket arra a kérdésre készítette, vajon elnőiesedett-e a vallás?⁶¹

1865 után a nők az iparosodás kártékony következményei elleni harcuk szentelték magukat, amelynek központjában a nők és gyermekek kizsákmányolása az üzemekben és az új társadalomban állt. Ez a korszaka a settlement leader-eknek (letelepedési vezetők) a legismertebbek közöttük Jane Adams, Florence Kelley és Julia Lathrop, akik nevéhez bőséges irodalom kapcsolódik.⁶² Nemcsak a puritán és viktoriánus képmutatás ellen küzdöttek, mely elhallgatta a bevándorlók iparban történt alkalmazásának szerencsétlen következményeit, de pártfogásukba vették és beilleszkedéshez segítették (settlement) a városokban az áldozatokat (ahol is társadalmi és kulturális életet szerveztek számukra) és mindent elkövettek, bár hiába, hogy rendeletet szavaztassanak meg a gyermekmunka eltörlésére vonatkozóan. Nem volt több szerencsájük egy embrionális társadalombiztosítási kezdeményezés keresztülvitelében sem.

Hogy csak mérsékelt sikereket tudtak elérni, ennek egyik oka az lehetett, hogy az Egyesült Államok északi, ipari vidékein tömörültek. A délen más fajta humanitárius harcok folytak (kétséggkívül korlátozottabban) a feketék védelmében. A nők egyesületeket hoztak létre a lincselések ellen, fehéreket épp úgy felvéve tagjaik közé, mint feketéket. Egyesületek alakultak a fekete nők számára, helyi klubokból indulva ki, ezekből az elsőt 1896-ban alapították. Tevékenységük különösen fokozódott a feketék nagy mezőgazdasági migrációja idején, a 20. sz. első évtizedeiben, az Észak vallásos egyesületeihez hasonló szolgáltatásokat nyújtva: szállás, táplálék, jogi támogatás. Ezeknek az akcióknak eredménye az első fekete női egyesület megalapítása volt 1935-ben, vagy 20 helyi szervezetbe osztott közel 1 millió asszonyt képviselve.⁶³

b. A szakszervezeti harcok. Ez a terület egyelőre meglepően kiakná-

zatlan, különösen a szocialista országokban, ahol az első korszakból semmi jelentős eredmény nem látott napvilágot. Mi volt a nők pontos szerepe először a szakszervezetek elismertetéséért, majd ezeken a szakszervezeteken belül a munkafeltételek megjavításáért folyó harcban? Charles Sowerwine munkájában⁶⁴ találunk némi támpontot Franciaországra vonatkozóan, kiadatlan munkáiban épp úgy, mint néhány cikkében.⁶⁵

Ezekből az egyelőre még nagyon részleges munkákból kiderül, hogy a francia szakszervezeti mozgalom, melyet a Proudhon-féle antifeminista szellem táplált, ellenezte a nők bevételeit, ahogy azt a furcsa Couriau-ügy tanúsítja.⁶⁶ A nők behatolása az első világháború idején ment végbe, a női munkaerő polgári mozgósításával. Így néha nőekkel is találkozhat az ember vezető funkciókban, bár többnyire ügyintézésről van szó, nem annyira irányításról. Még azokban a foglalkozásokban is, ahol a nők nagy számban vannak képviselve, mint a tanítói hivatásban, a szakszervezetben csak kisebbséget jelentenek, bár olyan kisebbséget, amelynek súlya van. Sikerült beférkőzniük a forradalmi szellemi szakszervezetekbe (mint amilyen a C.G.T.U.), sokkal inkább, mint a C.G.T. jellegűekbe. „Mégis úgy történt, hogy a forradalmi tanítónők nem tudták a társadalmi egyenlőséget elérni... mely a gazdasági egyenlőség kikerülhetetlen velejárója volt.” Úgy látszik tehát, hogy a nők, nagy számuk ellenére, csak marginális helyet foglaltak el a szakszervezeti mozgalomban. Ez a megállapítás vajon a kapitalista világra vonatkozik csak, vagy érvényes a szocialista rendszerekre is?

Gunnar Qvist szerint a fejlődés nem tért el Svédországban sem, ahol a *Landsorganisation* nem támogatta a nők előmenetelét és ahol a szakszervezeti mozgalomban is gyenge szerepet játszottak.⁶⁷ Hátra lenne még, hogy meghatározzuk, mi volt a nők szerepe a nagy sztrájkokban, mint az 1936-os franciaországi: ha volt is bizonyos szerepük, szavukat nem tudták érvényre juttatni egy olyan környezetben, ahol mindig a férfiak voltak a hangadók.

c. *A politikai harcok.* A legelőnyösebb helyzetben minden bizonnyal a szocialista országok vannak, még ha nem is egyedülállóak abban, hogy némi tapasztalatra tehetek szert ezen a területen.

Bulgáriában az első szociáldemokrata csoport 1905-ben tűnik fel, Vela Blagoeva alapításával, élén Tina Kirkovaval és Ljuba Ivcevic Dimitrovával, Georgi Dimitrov feleségével. Első feladatként oktatási köröket alapítottak nők számára, hogy a tudományos szocializmus alapjait propagálják és rábeszéljék az asszonyokat, hogy csatlakozzanak a hivatásos szervezetekhez. Ez a női csoport hozzátartozik a baloldali szocialista hullámot képviselő bolgár szociáldemokrata párthoz. Épp úgy harcolt a szocializmus diadaláért, mint

a pusztán feminista követelések teljesítéséért, vagyis a tanulásért, a férfiakal való jogegyenlőségért, a szavazati jogért... Ez a mozgalom azután a háborús nyomor következtében még tágult és bekapcsolódott az 1923 szeptemberi antifasiszta felkelésbe. A harc elbukását követő elnyomás nem tartotta vissza a bolgár nőket attól, hogy kiemelkedő szerepet játsszanak továbbra is, az elkövetkező korszakban, amely az 1942–44-es évek antifasiszta harcaiban teljesebben ki és a nemzeti felszabadításhoz vezetett. Ismertté vált Tsola Dragojeva neve, aki 1937-ben a bolgár kommunista párt központi bizottsága és 1940-ben a politbüro első női tagja lett. Sok asszony áldozta fel életét, hogy a forradalom ügyét szolgálja.

Oroszországban a nők részvétele a politikai harcokban 1917-nél korábban nyúlik vissza: megtaláljuk őket a különböző forradalmi vagy anarchista megmozdulásokban a 19. sz. második felétől kezdve Oroszországban épp úgy, mint Oroszországon kívül. (Elég felidézünk azokat, akik a párizsi kommün barrikádjain harcoltak 1871-ben.) Az 1905-ös forradalomban is előtérben vannak, akkor tűnnek fel a nőmozgalom tömegszervezetei, az *Egyesület a nők jogegyenlőségéért*, vagy az *Orosz Liga a nők jogegyenlőségéért*.⁶⁸

Az 1917-es forradalom során a nők aktívan harcoltak a vörös gárda különítményeiben, a forradalmi bizottságokban, a munkások és katonák szovjeteiben, a szovjet hatalom megerősödéséért és az idegen beavatkozás ellen, hősies áldozatokat hozva. Így nyílt meg az út, mely a nőket a teljes jogegyenlőséghez vezette (Ld. előbbieket). Ez a politikai harc a továbbiakban is folytatódott, a számos akadály ellenére. Energikusan harcoltak a militarizmus, a fasiszmus ellen, és a békéért, pl. a Párizsban 1934-ben tartott *Congrès mondial des femmes contre la guerre imperialiste et le fascisme* c. konferencián. Az e kongresszuson alapított nemzetközi nőbizottság, melyben a Szovjetunió képviselői is helyet kaptak, hozzájárult, hogy megerősítsék a kapcsolatokat a szovjet nők mozgalmai és a külföld között. A szovjet asszonyok a nagy honvédő háború alatt mindent megtettek, ami tőlük telt, nem elégedtek meg azzal, hogy a termelés erőfeszítéseiben részt vegyenek, a fegyveres erők soraiban is harcoltak, beleértve a repülőket is.

Ha a nők jelenléte hatásos és kétségtelen is e harcokban, mégis nehéz itt a probléma felvetés. Michelle Perrot javaslata szerint érdemes lenne a nőket nem női mivoltuk oldaláról tanulmányozni, hanem a társadalmon belül elfoglalt történelmi helyüket nézve. Sokat kellene tenni, hogy az elszigetelt, elszórt példákat össze lehessen kötni, egymástól eltérő történelmi összefüggéseikben. A vállalkozás egyik nehézségét jelentené, hogy a nők aktivitását

egy még férfiak által dominált együttesben mérjék fel. A legnehezebb a vezetők és a tömegek közötti pontos kapcsolat megállapítása: ki volt a kezdeményező?

III. Amit csinálni lehet

Az előbb elmondottak némi bepillantást adnak, igaz, hogy távolról sem teljes képet, de mégis kifejezöt, a nőkkel foglalkozó történészek által folytatott kutatások irányzatairól. Itt több megállapítást és észrevételt tehetünk.

1. *A nőkkel kapcsolatos tanulmányokban bizonyos eltolódás mutatkozik.* E tanulmányok valójában az egyes országok szerint egyenlőtlenül fejlődnek. A nyugateurópaiak már fejlett és összetett problematikát dolgoztak ki, mely félúton van a történelem és a szociológia között. A szocialista országok elsősorban a nő mozgató szerepét nézik rendszerek létrejöttében, harcaikat, jogaik kivívását. Ez nem jelenti azt, hogy a nyugati országokban a nők harcait elhanyagolták, távolról sem, de problematikájuk már túljutott ezen a szakaszon, hogy más területeket vizsgáljon, a képzést, a prostitúciót, a testületi tevékenységeket. Más országokban viszont úgy tűnik, az egyetlen szempont, ami foglalkoztatta a történészeket, a nők egyenjóságának kivívása.

A mai problematikáról tehát, ahogy fokozatosan megismertük, igen árnyalt képet kapunk, mert az eredmények térben széthúzódnak és számukban korlátozottak. Ez az egyszerű megállapítás arra a gondolatra vezet, hogy a nő társadalomban betöltött szerepének tanulmányozása még nem jutott el az érettség stádiumába. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy még sok tennivaló van. Az e területen történt kutatások fejlődése mutatja, hogy a nemzeti szempontok általában felülkerekednek a társadalmi vizsgálatok felett. Az Egyesült Államok esete ebből a szempontból jellemző: a nők tanulmányozása iránti érdeklődés nem korábbi a hatvanas éveknél és azóta jelentős irodalom született. Nyugat-Európában a tárgy vizsgálatának igénye régebbi, de a termelés viszonylag korlátozott. A szocialista országoknak megvannak a saját gondjaik, annyira, hogy ott a nőkre vonatkozó tanulmányok későn jelentek meg a színen és kis számban.

Fiatal kora ellenére a nő története máris jelentős eredményekre vezetett, és ez azzal jár, hogy egyrészt el kell ismerni helyüket, mely a századok során gyakorlatilag ismeretlen volt, másrészt újra felül kell vizsgálni néhány elterjedt előítéletet a nők megoszlásáról az aktív népességben, szerepükről a családban, részvételükről a nemzeti vagy szakszervezeti harcokban.

Sok teendő van még azokban az országokban éppúgy, ahol a nők története már eljutott az érettség bizonyos fokára, mint a többiekben.

2. Javaslatok a jövő kutatásai számára.

a. *Tipológia kidolgozása.* Rendkívül hasznos lenne egységes tipológia kialakítása, számbavéve azt, ami már elvégeztetett, hogy az e terület iránt érdeklődő történészeknek ezt javasolni lehessen. A fentebb felsorolt címekből néhányat újra elő lehetne venni, tovább finomítva elemzésüket. Ez lehetővé tenné egy összehasonlító történetírás megindítását, mely jelenleg teljesen hiányzik.

b. *A források újabb szemléje.* Ami a nőkre vonatkozó történeti kutatásokat rendkívül hátráltatja, ahogy már említettük az, hogy a források nagyrészt férfiktól erednek. Biztos, hogy a történész által felhasznált klasszikus források, a levéltárak nem túl alkalmasak az ilyenfajta kutatásokra, mivel túlnyomóan politikai jellegűek. Nem mulasztható el a kutatás megsokszorozása más területeken: az etnológiában, ahol a hagyományok és a szóbeli elbeszélések helyettesíthetik az írott dokumentumokat; az irodalomban, ahol szükség van a történész óvatosságára egy nem történelmi eszmefuttatás felhasználásával, annak képzelődéseivel, csapongásaival, visszásságaival; az orvostudomány és pszichiátria területein, néha kényes magyarázataival; a művészet és ikonográfia hatalmas anyagában, tele olyan problémákkal, melyek közel állnak az irodalom problémáihoz; a források bősége áll rendelkezésre, de magyarázatuknál és felhasználásuknál elővigyázatosságra van szükség.

c. *Több diszciplínával közös megközelítés.* A források természete az ilyenfajta megközelítést sugallja. Sőt, kötelezővé is teszi ezt. Nélkülözhetetlen az orvosokkal, az egészségügyi emberekkel való együttműködés, ha az ember a nővel és testével foglalkozik. A jogászokhoz kell fordulni, ha jogait tanulmányozzuk. A szociális dolgozókhöz, ha a női munka a kutatás tárgya. Hogy ne is beszéljünk a néprajzkutatókról és a szociológusokról, akiknek közreműködése gyakorlatilag nélkülözhetetlen a kutatás minden stádiumában. Valójában kevés terület teszi annyira nélkülözhetetlenné a több-diszciplináris vagy interdiszciplináris megközelítést, mint a nők története. Egyébként ezt példázza sok országban létrejött kutatócsoportok összetétele is.

d. *Nyitottság a férfiak és a nők felé.* A nők történetének nem feltétlenül nők által írt történelemnek kell lenni. Más dolog a militantizmus és más a kutatás. Száz és száz kitűnő munka került ki férfiak tollából épp úgy, mint a nőkéből. Egyik is, másik is egyformán alkalmas, hogy ezzel a terület-

tel foglalkozzon, és a munkák kölcsönösen kiegészíthetik egymást. Egyik nemnek sincs monopóliuma erre a történetre, semmivel sem inkább, mint az általános történelemre. A nők története nem zárkozhat be gettóba: a nők más szektorokkal is hivatottak foglalkozni és egyébként sem ragaszkodnak hozzá, hogy csak erre a területre zárkozzanak be. Férfiak és nők, mindegyik a maga részéről, új dimenziókat tárhat fel ezen a vonalon. A dialógus mindenki számára csak hasznos lehet.

A nők története még csak kezdeteit éli és a már közreadott irodalom mégis bőséges. Nem kétséges, hogy a közeljövőben a történészek és történetnők új vizsgálatokat fognak kezdeni, kitágítva ismereteink területét a múlt és a jövő elmélyült ábrázolásával.

Jegyzetek

1. Rolande Ballorain, *Le nouveau féminisme américain*, Paris, 1972 (ld. az első részt.)
2. Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1919 (új kiad. 1968); Ivy Pinchbeck, *Women Workers and the Industrial Revolution (1750–1850)*, 1930 (új kiad. 1968). Szembetűnő, hogy e munkák mindegyikét a hatvanas évek végén adták ki újra. Az e munkák megfelelőit nem találjuk meg Franciaországban, ahol a kutatások a feminizmus vizsgálatára korlátozódnak. (Ld. Léon Abensour, *Le féminisme sous la Monarchie de Juillet et en 1848*, 1913) és a nő szerepére a szocializmusban (ld. Marguerite Thibert, *Le féminisme dans le socialisme français de 1830 à 1850*, 1926).
3. David Potter, *American Women and the American Character*, *Stetson University Bulletin*, vol. 62, n° 1, 1969; Carl Degler, *Is there a History of Women?* Oxford, 1957. A problematika egészére ld. Barbara Sicherman, *Review Essay: American History*, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, I, 1975.
4. Natalie Zemon Davis, *Society and the Sexes in Early Modern Europe, 15th–18th Centuries*, 1973 (bibliográfiai megközelítéssel); Uő: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, 1975 (Cikkgyűjtemény, közte néhány, különböző folyóiratokban már előzőleg megjelent tanulmánnyal); Uő: *Women's History in Transition: the European Case*, *Feminist Studies*, 3, 1976.
5. Pierre Grimal, *Introduction à l'histoire mondiale de la femme*, vol. 1. 7. A munka 4 kötetből áll: 1.: Östörténet és ókor, 1965, 499 l.; 2.: A nyugat, a keltáktól a reneszánszig, 1966, 503 l.; A Kelet, Fekete Afrika, Ázsia, Óceánia és a Columbus előtti Amerika, 1967, 575 l.; 4.: Az újkori és mai társadalom, 1966, 585 l. – Paris. – Nagyon szép illusztrációs anyaggal.
6. *Histoire mondiale de la femme*, t. 2. 135.
7. i. m. t. 2., 135.
8. Philippe Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, 1960; Peter Laslett, *The World We Have Lost*, London, 1971. (Jav. kiad.); Uő: *Household and Family in Past Time*, N. Y., 1962 (Esszégyűjtemény), Edward Shorter, *The Making*

- of *Modern Family*, N. Y., 1975 (eredeti és izgalmas, bár vitatható); Raphael Samuel, Szerk., *Village Life and Labour*, London, 1975. Hivatkozhatunk a kitűnő, sok újat hozó munkára: Philip Greven, *Four Generations: Population, Land and Family in Colonial Andover, Massachusetts*, Ithaca, 1970.
9. Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige, 1809–1846, 1960; Uő: Frederika Bremer och kvinnans emancipation, 1969; Uő: On Kvinnohistorisk forskning. Resultat och problem, in Beretning, Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i Kobenhavn, 1971; Sten Carlsson, Kvinnoöden i Mälardalen under 1800-talet- en jämförelse mellan och stad, 1978. Uő., Fröknar, mamseller, jungfrur och piger. Ogifta Kvinner i det svenska ständssamhället, 1977.*
 10. Gunnar Qvist, *Ett perspektiv på den kvinnoemancipationen i Sverige, Historisk Tidskrift, 1977.*
 11. Odile Dhavernas, *Droit des femmes, pouvoir des hommes*, Paris 1978.
 12. Bernard Schnapper, *La séparation de corps de 1837 à 1914. Essai de sociologie juridique, Revue historique, 1978 apr.–jún.*
 13. R.H. Guerrand, *Libre maternité*, Paris, 1971; J.P. Ronsin, *Mouvements et courants néo-malthusiens en France, 1880–1920*, (Sajtó alatt, megjelenik 1980, Paris).
 14. Brissaud, *L'infanticide au Moyen Age. Revue historique de droit français et étranger, 1972.* A párizsi egyetemen (VII) több munka van folyamatban Michelle Perrot irányításával, a női bűnözésről.
 15. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à partir du XVIIIe siècle*, Paris, 1979.
 16. Eleanor Flexner, *Century of Struggle The Woman's Rights Movement in the United States*, N.Y., 1959 (Új kiad. 1975).
 17. Carl N. Degler, *Revolution without Ideology the Changing Place of Woman in America*, in Robert Jay Lifton, *The Woman in America*, Boston, 1964; Aileen S. Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement, 1890–1920*, N.Y., 1965; William L. O'Neill, *Everyone Was Brave A History of Feminism in America*, Chicago, 1969; Ellen Carol Dubois, *Feminism and suffrage, The Emergence of an Independent Women's Movement in America, 1848–1869*, Ithaca, N.Y., 1978.
 18. J. Stanley Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920's*, Urbana, Ill., 1973.
 19. Különszám: *Famille et société, Annales E.S.C.*, 1972. júl.–okt.
 20. Jean-Louis Flandrin, *Les Amours paysannes*, Paris, 1975; Ld. uő cikkeket az *Annales* 1969 és 1972-es számaiban; ld. még J. Sole, *Passion charnelle et société urbaine d'Ancien Régime, Annales de la faculté des sciences humaines de Nice*, 1969, No. 9–10; ld. még J. Depauw, *Amour illégitime et société à Nantes au XVIIIe siècle, Annales*, id. különszám (No. 20.)
 21. Edward Shorter, *Naissance de la famille moderne* (francia kiad. 14.)
 22. Louise A. Tilly és Joan W. Scott, *Women, Work and Family*, N.Y. 1978. Ld. Louise A. Tilly, *Individual Lives and Family Strategies in the French Proletariat*, sajtó alatt a *Journal of Family History*-ban.
 23. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1550–1880*, London, 1977.
 23. Patricia Branca, *Silent Sisterhood*, London, 1975; Mary Hartman, *Victorian Murderesses*, London, 1977.

25. Az egyetlen, aki a nő problémával foglalkozik, E. Van de Valle, *The Female Population of France in the Nineteenth Century*, Princeton, 1974.
26. William Langer, Origins of the Birth Control Movement in England in the early 19th century, *Journal of the Interdisciplinary History*, 1974–75; Angus McLaren, Contraception and the Working Classes: The Social Ideology of the English Birth Control Movement in its Early Years, *Comparative Studies in Society and History*, 1976; régebbi J.A. és O. Banks, *Feminism and Family Planning in Victorian England*, Liverpool, 1964.
27. George Sussman, The Wet-Nursing Business in Nineteenth Century France, *French Historical Studies*, 1975; Anne Martin-Fugier, La fin des nourrices, *Le mouvement social*, no. 105, 1978.
28. R. Chartier, M.M. Compère, D. Julia, *L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1976; Françoise Mayeur, *L'enseignement secondaire des jeunes filles sous la IIIe République*, Paris, 1977; uő: *L'éducation des filles en France au XIXe siècle*, Paris, 1979; id. még Maurice Crubellier, *L'enfant et la jeunesse en France au XIXe siècle*, Paris, 1979.
29. Francois Furet et Jacques Ozouf, *Lire et écrire, alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris, 2. vol. 1977.
30. Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet*, 1972.
31. Jó feldolgozás: Francois Bedarida, *La société anglaise, 1851–1975*, Paris, 1976, továbbá Monica Charlot és Roland Marx, *La société victorienne*, Paris, 1978.
32. Madeleine Guilbert, *Les femmes et l'organisation syndicale avant 1914: présentation et commentaires de documents pour une étude du syndicalisme féminin*, Paris, 1966; uő: *Les fonctions des femmes dans l'industrie*, Paris, 1966; Evelyn Sullerot, *Histoire et sociologie du travail féminin*, Paris, 1968.
33. Pierre Guiral és Guy Thuillier, *La vie quotidienne des domestiques en France au XIXe siècle*, Paris, 1978; Theresa McBride, *Domestic Servants in Nineteenth Century France*, New Brunswick (N.J.), Uő: *The Domestic Revolution*, London, 1976; Kerstin Moberg, *Från Tjänstehjen till hembiträde. En kvinnlig läglönegrupp i den fackliga kampen, 1903–1946*, 1978; David M. Katzman, *Seven Days a week: Women and Domestic Service in Industrialising America*, N.Y., 1978.
34. Lee Holcombe, *Victorian Ladies at Work* Hamden (Conn.), 1973; C. Bodart-Silver, Salon, foyer, bureau: Women and the Professions in France, in: *New Perspectives on the History of Women*, N.Y., 1974; F. Parent-Lardeur, *Les demoiselles de magasin*, Paris, 1970; Claudie Lesselier, *Employées de grands magasins à Paris, (avant 1914)*, *Le mouvement social*, No. 105, 1978.
35. Uno Gustafson, Kvinnornas arbetsmarknad i Stockholm 1870–1910, *Arbeidslønns – og rettsforhold for yrkesaktive kvinner i de nordiske land ca 1850–1914*, Trondheim, 1978.
36. V. Lénine au sujet du rôle de la femme dans la société et l'expérience de la résolution de la question féminine dans les pays socialistes, Moszkva, 1972, 30, 31, 130.
37. A SzU népszámlálásának előzetes eredményei: *Izvestia* 1979. ápr. 21.
38. A. Kotler, S. Tourtchaninova, Z. Yankova, *L'employ des femmes dans la production*, Moszkva, 1975, 15. és 42–45. *60 années victorieuses, chiffres et faits*, Moszkva, 1977, 196. A polgári történészek felfogását tükrözi N. Dodge, *Women in the Soviet Economy*.

39. Tamara K. Hareven, Family Time and Industrial Time: Family and Work in a Planned Corporation Town, 1900–1924, *Journal of Urban History*, 1975; ld. Daniel Walkowitz, *Working-class women in the Gilded Age: Factory, Community, and Family Life among Cohoes*, New York; Cotton Workers, in Jean E. Friedmann and William G. Shade, szerk., *Our American sisters: Women in America, Life and Thought*, Boston, 1976 (2. kiad.).
40. Rosalynd Baxandall, Linda Gordon és Susan Reverby, szerk., *America's Working Women: A Documentary History, 1600 to the Present*, N.Y., 1976; Susan K. Kleinberg, Technology and Women's Work: The Lives of Working-Class Women in Pittsburg, 1870–1900, *Labour History*, 1976; Barbara Klaczynska, Why Women Work: A Comparison of Various Groups, Philadelphia, 1910–1930, *Labour History*, 1976.
41. Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930*, Ithaca (N.Y.), 1977; Elisabeth H. Pleck, A Mother's Wage: Incomes Earning Among Married Italian and Black Women, 1896–1911, in Michael Gordon, szerk., *The American Family in Social-Historical Perspective*, N.Y., 1978 (új kiad.)
42. Judy Barrett Litoff, *American Midwives, 1860 to the Present*, Westport (Conn.), 1978; Jane B. Donegan, *Women and Men Midwives: Medicine, Morality and Misogyny in Early America*, Westport (Conn.), 1978.
43. Louise Tilly, Joan Scott és Mirian Cohen, Women's Work and European Fertility Patterns, *Journal of Interdisciplinary History*, 1976.
44. Yvonne Knibiehler, Les médecins et la nature féminine au temps du code civil, *Annales E.S.C.*, 1977; uő, Le discours médical, constantes et ruptures, *Romantisme, különszám, Mythes et représentations de la femme*, 1976; Jacques Léonard, Femmes, religion et médecine: les religieuses qui soignent en France au XIXe siècle, *Annales E.S. C.*, 1977.
45. Angus McLaren, Doctor in the House: Medicine and Private Morality in France, 1800–1850, *Feminist Studies*, 1975.
46. Jackie Gelis, Sages-femmes et accoucheurs dans la France moderne. *Annales E.S.C.*, 1977; J. Gelis, M. Laget, M.F. Morel, *Entrer dans la vie. Naissance et accouchement à l'époque moderne*, Paris, 1978; ld. még az *Ethnologie française* speciális számát: 1976, No. 3–4.
47. Sidney Ditzion, *Marriage, Morals and Sex in America: A History of Ideas*, N.Y., 1978 (új kiad.)
48. Ronald G. Walters szerk., *Primers for Prudery Sexual Advice to Victorian America*, Englewood Cliffs, N.J., 1974; G.J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes toward Women and Sexuality in Nineteenth Century America*, N.Y., 1976; Barbara Sicherman, The Paradox of Prudence: Mental Health in the Gilded Age, *Journal of American History*, 1976.
49. Charles E. Rosenberg, Sexuality, Class and Role in 19th Century America, *American Quarterly*, 1973; Nathan G. Hale, jr., *Freud on the Americans the Beginnings of Psychoanalysis in the United States, 1876–1917*, N.Y., 1971.
50. Carl N. Degler, What Ought to be and What Was?: Women sexuality in the Nineteenth Century, *American Historical Review*, 1974; James Reed, *From Private Vice to Public Virtue the Birth Control Movement and American Society since 1830*, N.Y., 1978.

51. Linda Gordon, *Woman's Body, Woman's Right: a Social History of Birth Control in America*, N.Y., 1976, No. 48.
52. Regina Markell Morantz, The Scientist as Sex Crusader: Alfred D. Kinsey and American Culture, *American Quarterly*, 1977.
53. Georges Vigarello, *Le corps redressé*, Paris 1978.
54. Alain Corbin, *Les filles de noce, misère sexuelle et prostitution aux XIXe et XXe siècles*, Paris, 1978; Jacques Rossiaud, Marie Benabou és mások folyamatosan lévő munkái.
55. Judith R. és Daniel J. Walkowitz, We are not Beasts of the Field: Prostitution and the Poor in Plymouth and Southampton under the Contagious Diseases Acts, in *Clio's Consciousness Raised*, 192–225; az Egyesült Államokra: Lucie Cheng Hirata, Chinese Immigrant Women in Nineteenth Century California, in Berkin and Norton, *Women of America*, 224–244; Yuji Ichioka, Ameyuki-san: Japanese Prostitutes in Nineteenth Century America, *Amerasia*, 1977, 1–21.
56. Maurice Agulhon, *Marianne au combat (L'imagerie et la symbolique républicaine de 1789 à 1880)*, Paris, 1979; uő: La statue de la Liberté, in *La révolution américaine et l'Europe*, Paris, 1979.
57. *Romantisme*, speciális szám, *Mythes et représentations de la femme*, 1976; *La femme au XIXe siècle*, *Littérature et idéologie*, Roger Bellet irányításával, Lyon, 1978; Pierre Hoffmann, *La Femme dans la pensée des lumières*, Paris, 1977; Claude Quiguer, *Femmes et machines de 1900, Lecture d'une obsession Modern Style*, Paris, 1979.
58. Janet Wilson James szerk., Women and Religion, speciális szám, *The American Quarterly*, 1978; Nancy F. Cott, *The Bonds of Womanhood Woman's Sphere in New England, 1780–1835*, New Haven, 1977; Katherine Lumpkin, *The Emancipation of Angelina Grimké*, továbbá Gerna Lerner, *The Grimké Sisters of South Carolina: Pioneers for Woman's Rights and Abolition*, N.Y. 1967.
59. Keith Melder, *Beginnings of Sisterhood: The American Women's Rights Movement, 1800–1850*, N.Y., 1977; Barbara J. Berg, *The Remembered Gate: Origins of American Feminism, The Women and the City, 1800–1860*, N.Y., 1978.
60. Mary P. Ryan, A Woman's Awakening: Evangelical Religion and the Families of Utica, N.Y., *American Quarterly*, 1978; Blanche G. Hersh, *The Slavery of Sex*, Urbana (Ill.), 1978.
61. Barbara Welter, The Feminization of American Religion, 1800–1860, *Clio's Consciousness Raised*, 137–157 l., N.Y., 1976; Ann Douglas, *The Feminization of American Culture*, N.Y., 1977.
62. David Rivar, *Purity Crusade: Sexual Morality and Social Control 1868–1900*, Westport 1973; Paul Boyer, *Purity in Print: The Vice-Suppression Society and Book Censorship in America*, N.Y. 1968; Allen F. Davis, *Spearheads for Reform: The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890–1914*, N.Y., 1967; Ross Evans Paulson, *Women's Suffrage and Prohibition: A Comparative Study of Equality and Social Control*, Glenview, 1973.
63. Jacqueline D. Hall, *Revolt against Chivalry: Jessie Daniel Ames and the Women's Campaign against Lynching*, N.Y. 1979; Gerda Lerner, Early Community Work of Black Club Women, *Journal of Negro History*, 1974. ápr.; Sharon Harley és Rosalyn Terborg-Renn, szerk., *The Afro-American Woman: Struggles and Images*, N.Y. 1978.

64. Charles Sowerwine, *Les femmes et le socialisme*, Paris, 1978; uő: Les femmes dans le Parti socialiste en France avant 1914, *Le mouvement social*, 1975.
65. Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, *Féminisme et syndicalisme en France avant 1914*, Thèse de 3e cycle Tours, 1973; Anne-Marie Sohn, *Féminisme et syndicalisme: les institutrices de la Fédération Unitaire de l'Enseignement de 1919 à 1935*, Thèse de 3e cycle, Paris X – Nanterre, 1973; uő, Exemplarité et limites de la participation féminine à la vie syndicales institutrices de la C.G.T.U., *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1977.
66. Madeleine Guilbert, i.m.
67. Gunnar Qvist, Landsorganisationen (LO) en Suède et les femmes sur le marché du travail, *Sociologie et Société*, 1974.
68. Z. Grichine, *Les organisations féminines en Russie, février 1905 – mars 1917*, Thèse d'agrégation, Moscou, Université d'État, 1978. (Szakdolgozat tézisei, Moszkva, Egyetem, 1978.)

VILLA RENZO:

A PROSTITUCIÓ, MINT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI PROBLÉMA

(*Studii Storici*, 22. 1981/2. 305–314.)

A prostitúció iránti társadalomtudományi érdeklődés, nem anekdotisztikus és felületes, hanem dokumentumok, módszeres tájékozódás alapján, meglehetősen újszerű és erősen differenciált, a kultúra különböző területei szerint. A marginalitás és a normáktól való eltérés jelenségeit és problémáit tanulmányozó történész óhatatlanul szembekerül e témával, amely mindenképpen számos nehézséggel, különböző elemzési típusokkal, sőt kulturális jellegű akadályokkal is együtt jár. Bár a nőmozgalom előretörése következtében – de nemcsak azért¹ –, a prostitúciót alaposan tanulmányozták és megvitatták, a történész számára még mindig valahogy „méltatlan” téma. Ugyanakkor komplex megközelítést igényel, amelyből nem maradhat ki a szociológia közreműködése, sem a kulturális tényezők sokféleségének figyelembevétele. Cikkünk néhány új munka megvitatásával és egy-két általános kutatási szempont felvetésével szeretne e téma elmélyítéséhez hozzájárulni.

Nézzük meg tehát a prostitúciót, mint a történeti kutatások tárgyát, de mindenekelőtt azt, hogy vajon melyik prostitúcióról van is szó? Ma is nagy számban jelennek meg többé-kevésbé kompiláció-jellegű, megbotránkozott hangú – vagy ami még rosszabb –, csiklandós színezetű munkák, amelyek nyilvánvalóan semmi hasznot nem hajtanak. A jelenség társadalmi kutatása, történeti térbe helyezve, valójában főleg két szempontból érdekes: a prostitúciót vizsgálhatjuk egyrészt, mint a pauperizmusról rajzolt általános kép egyik belső elemét, másrészt elindulhatunk az egészségügyi szervezetek, a morális tájékozódás, az igazságügyi intézmények, a társadalmi viszonyok oldaláról. Kétségtelen, hogy a prostitúciónak van egy olyan általános aspektusa, amely a tárgyra vonatkozó egyik legjobb munka szerzője, Alain Corbin² szerint alkalmas volt arra, hogy a történészek figyelmét eltérítse erről a témáról. Első megközelítésre a prostitúció strukturális és kultúrákon át ható jelenségnek tűnik, különösen a nyugati társadalmakban; s ezért úgy tűnik, hogy inkább az antropológusokra, vagy valami más diszciplína kutatóira vár, mintsem a történészekre. Kétségtelen, hogy hosszútávú jelenségről van szó; figyelembe kell azonban venni, hogy a társadalmi struktúrák és mentalitások módosulásával összefüggésben mégis változott és változik.

Azok a munkák, amelyekről szó lesz, feltárják, hogy vajon a jelenség önmagában is bír-e specifikus jelentőséggel (elsősorban úgy lehetne talán megközelíteni, mint egy merev és uralkodó családstruktúrán alapuló társadalom jellezettségét), míg egy meghatározott történeti korszakra vonatkozó kutatás kimutatja a jelenségen magán belüli belső változásokat. Azt kellene tehát mondanunk, hogy prostitúció formák léteznek, s nem „a prostitúció” mint olyan. Másrészt a történezt ha nem is kizárólagosan, mégis különösen érdekli a „szegény” prostitúció, a marginalitás és a pauperizmus egyéb vonatkozásaival való nyilvánvaló együtthatása; a prostitúcióra vonatkozó vélemény nyilvánítások elemzése pedig különösképpen gazdag és érdekes anyagot ad a kulturális vonatkozásban meghatározó elemek gyűjtéséhez és megértéséhez. Ez nem jelenti, hogy a sokféle megközelítési lehetőséget felejtjük el (gondolunk itt, – hogy csak néhányat említsünk –, az irodalmi témákra, a libertinus tradíció fontosságára, vagy a család változásaira), hanem csak azt, hogy határoljuk körül az érdeklődés elsődleges terét. Észrevételeimet a továbbiakban a 19. századra korlátozom; nemcsak, mert jobban ismerjük, hanem mert az ipari forradalommal bekövetkező változásokkal és a törvényes intézkedésekkel összefüggésben a 19. század az a mintaszázad, amelyben a prostitúciót az előbb megjelölt szempontok alapján lehet vizsgálni. Ezt előrebozsátva helyes szem előtt tartanunk, hogy a prostitúció jelensége a vizsgált korszakban nem választható el egy további, egyébként nagyon fontos vonatkozásától, attól, amely a nemi betegségek elterjedéséhez kapcsolódik. A szifilisz története³ az orvostörténet és a társadalomtörténet szempontjain kívül elsősorban azért fontos, mert főleg a prostitúciónak tulajdonítják a fertőzést; másodsorban, mert igazságszolgáltatási szempontból, a prostitúció megrendszabályozása és a betegek elkülönítése ezzel párhuzamosan fejlődött. A 19. században fejlődik ki a társadalmi riadalomkeltette valódi nagy kampány, sokszor jókora adag képmutatás kíséretében, vagy a bűn, a vétek jelszavai alatt. Ez volt a helyzet pl. a számos történész által joggal központi fontosságúnak tartott Josephine Butler-féle „keresztes-hadjáratokkal”.⁴

A jelenségre vonatkozó bibliográfiára⁵ vetett felületes pillantás is egész sor kérdést tesz indokolttá. Bár az irodalom rendkívül bőséges – és még tovább bővíthet, ha a téma kiterjed a szokások vagy a jelentéktlenebb irodalom vonatkozásaira is – a források szempontjából mégis fel lehet osztani néhány szektorra: a rendőrségi levéltárakra, a törvényhozási vitákra, az ellenőrző és törvényhozó testületek tevékenységére, az állami vagy magánjellegű vizsgálatokra, az újságok krónikáira, a többé-kevésbé hitelt érdemlő

emlékiratokra, az egészségügyi vizsgálatokra és ezek archívumaira. A megmaradó anyag a jelenséggel kapcsolatos vitákra vonatkozik, melyek ugyan a témához tartoznak, de a kutatás más eszközeire várnak. Első általános észrevétel, hogy e források egyike sincs abban a helyzetben, hogy részletes képet adjon a jelenségről, elterjedéséről, társadalmi velejárói jelentőségéről, és így tovább. Mint ahogy az eltévelyedések minden egyéb vonatkozásainál történik, a prostitúciót is csak egész sor közvetítőn keresztül ismerhetjük meg, nem pedig főszereplői közvetlen hangja alapján. A társadalmi ellenőrzés szervei és a törvényhozó testületek tájékoztatnak a vizsgált jelenségekről, de inkább saját működésükről adnak képet, mint magáról a reális valóságról. Ennek ellenére a források pontos és alapos vizsgálata a vonatkozások egész sorát rekonstruálhatja, és ha az így nyert kép nem is teljes, mégsem marad teljesen sötét. Az egyik legjobb tanulmány szerzője, Frances Finnegan,⁶ ismételtén és határozottan hangsúlyozta, mennyire fontos a közvetlen forrásokra való támaszkodás. Emlékeztetett arra, hogy a majdnem mindig másod- vagy harmadkézből való „jelentések” és a kortársak előítéletektől hemzsegő tanulmányai⁷ hamis képet nyújtanak a prostitúcióról. Mindamelllett, ha a rendőrségi levéltárakban végzett, és a kortárs-elbeszéléseken alapuló gondos kutatásaiból ki is derülnek a prostituáltak szegény, sőt nyomorult életkörülményei, alkoholizmusuk, elterjedt betegségeik, fiatal koruk, alacsony származásuk és ugyanakkor a jelenség nyilvános létezése, a rendőrség korrupciójának méretei, s ha sikerül is neki a viktoriánus erkölcs tan hamis álarcát lerántania, mindez nem sokat tehet hozzá ahhoz, amit az orvosi és rendőrségi jelentéseken alapuló részletes vizsgálatokból ki lehet olvasni és meg lehet érteni, kezdve mindjárt Parent-Duchatelet antropológiai analízisen nyugvó fő művén.⁸ Anélkül, hogy kétségbe akarnám vonni a hasonló kvantitatív, de egyébként gazdagon csiszolt munkák fontosságát, le kell szögezmem, hogy a források a hatalom kezében vannak és ezért nagyjából egyformák. A probléma egyébként még súlyosabb Itáliában, ahol a levéltárak jellege, főleg az egészségügyi szerveké és a rendőrségieké olyan, hogy nem tesznek mást lehetővé, mint az elszigetelt, körülhatárolt, vagyis a nem teljes kutatást, legalábbis ami a 19. század második felére vonatkozik.

Ebből magától adódik egy megfontolás: ha alapjaiban akarjuk tanulmányozni a prostitúciót, minden társadalmi vonatkozásával együtt, felül kell kerekednünk a források egyediségének korlátain és először meg kell próbálnunk, hogy átfogó képet alakítsunk ki a problémákról. Ugyanakkor míg a helyi történeti munkák össze is gyűjtik a jelenség társadalmi előfordulásának gyakoriságát, de nem jutnak el odáig, hogy azt strukturálisan vizs-

gálják (teljes komplexitásának számbavételét értve ezen); az „általánosító történetírás”, elszigetelve és egyedinek tételezve fel magát a jelenséget, vagy az anekdotizálás szintjére esik vissza, vagy kénytelen belső variációkat nyomon követni és ezek szükségképpen nem lehetnek világosak. Számos ismételt példa van erre az irányra, a 19. századi⁹ munkáktól a legmodernebbekig.¹⁰ Mint az eltévelyedések egyéb jelenségeinél, ha általános szempontok alapján tanulmányozzák őket (elmebajok története, a bűnözés története és hasonló) az a súlyos és elkerülhetetlen kockázat merül fel, hogy az adminisztratív eljárások jelentőségének tanulmányozása során elmulasztjuk az osztálystruktúrák változásainak és a jelenség fejlődésének elemzését.

Másrészt, ha a kérdésre vonatkozó irodalmat vizsgáljuk, a kvantitatív vagy a társadalmi visszhangra irányuló helytörténeti megközelítés,¹¹ valamint az általános történeti dimenzió mellett az egyetlen felmerülő megközelítési mód az, amely a szexuális szokások változatainak, vagy Foucault-val szólva a hatalmi struktúra változásainak vizsgálata útján adódik, amibe a jelenség beleillik és ahová besorolható. Ebben az irányban Corbin munkája a leghasznosabb és a legjelentősebb, ha nem is az egyetlen. Analízise tengelyében a szexuális magatartás változása és – ebből kifolyólag – a jelenséggel kapcsolatos riadalom áll. A prostitúció társadalmi realitásának megváltozását (elterjedését, társadalmi összetételét, elhelyezkedését a városokban, megbélyegzését, stb.) e fejlődés figyelembevételével írja le: így a bordélyházak, az erkölcsrendészeti és az orvosi beavatkozások épp úgy a burzsoá társadalom formáivá válnak, mint a börtönök és a tébolydák (valamint az iskolák és a gyárak). Valóban, az effajta analízis sokkal dinamikusabb megközelítési módot nyújt, mint a Frances Finnegan-féle, és sokkal átfogóbbat, mint Vern Bulloughé vagy Fernando Enriquesé. Többek között azért is, mert így jobban megfogható az a téma, amely azután döntő azon történészek számára, akik a test és a szexualitás kultúrtörténetével, illetve a marginalizálódás és a bűnözővé válás társadalomtörténetével foglalkoznak. Ha ebben a vonatkozásban a feminista mozgalom kulturális megközelítése¹² és általánosabb értelemben a hatvanas évek végén fellépő társadalomfelfogás döntő volt is, történeti síkon mégis nagyon kevés történt. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a közvetlen tanúvallomások töredékesek, gyakran apokrifok, és mindig hiányosak. Mindazonáltal a témát nem lehet elejteni, sőt. A rendőrségi levéltárak mellett éppen az „élettörténeteknek” köszönhető, hogy rekonstruálni lehet pl. az eltévelyedett életutak némely elemét, és ebből adatok egész sora tárul fel a társadalmi érzékenységről, a szerepekről, a mobilitásról, stb.¹³ De ezek a források gyakran félrevisznek: ha sok prostituált jut

is el a viszonylagos jólét és társadalmi emelkedés bizonyos fokáig, a túlnyomó rész nyomorban, kivetettségben és (mindenekelőtt) alkoholizmusba merülve végzi, általában viszonylag rövid idő leforgása alatt, ahogy Frances Finnegan kimutatta, és ahogy az orvosi jelentések és az antropológiai vizsgálatok is tanúsítják.

Hogyan fogjuk meg a testtel kapcsolatos kulturális változást és hogyan közelítsük meg és értsük meg a prostitúciót, mint a test „gazdaságának”, „piacának” elemét? Ezen a téren a levéltári források másodrendűeknek látszanak. Legfeljebb azok a levéltárak nyújtanak néhány szempontot, amelyek tartalmazznak adatokat a bordélyokkal kapcsolatban (különösen elhelyezkedésükről, áraikról, szerkezetükről és főleg az engedélyek révén tulajdonosaikról), de ugyanakkor óhatatlanul elkerüli a figyelmet az egész titkos prostitúció, az ellenőrzés, az elnyomás módszereinek lassú érése és átalakulása, mint ahogyan működésük, ábrázolásuk, bemutatásuk is. A dinamika ábrázolása érdekében lényegében teljesen hiábavaló lenne izolálni egyetlen elemet, a jogi-adminisztratív tényezőt. Talán egyetlen más esetben sincsenek igazságszolgáltatási esetek ennyire alárendelve a szónoki alkotás abszolút uralmának, vagyis annak az akaratnak, ahogyan egy társadalom egy jelenségről beszélni akar, mint ebben az esetben. Ez a téma, mely pontosan a középpontja Michelt Foucault¹⁴ szexualitásra vonatkozó gondolatainak, középponti helyre kell hogy kerüljön a prostitúcióval foglalkozó történeti analízisben is. Mi értelme lenne a bolondokat vagy bűnözőket anélkül vizsgálni, hogy mérlegelnénk, miért írtak és beszéltek róluk valaha annyit, és hogy ez miként is történt. Ugyanez áll, a prostitúcióra, mely a köztudatban a nepoleoni korszak végén parancsoló érvénnyel megjelenik és probléma marad végig az egész 19. század folyamán, minden bizonnyal sokkal elevebben, mint ahogyan ez a mi századunkban történik. És nemcsak a jelenség szabályozásáról, körülhatárolásáról, kontrollálásáról van szó. Nemcsak arról, hogy a tipológiai, patológiai, okozati magyarázatok számát szaporítsuk. Valójában a 19. századi nyugati világban a prostitúció a „megszólaló” szexualitás formája. Ha jól meggondoljuk, még csak elnyomásról és titkolózásról sem lehet beszélni. Hivatalosan ez volt a szándék és törekvés, de a jelenség elterjedése, nyilvánvalósága, a viszonylagos tolerancia, mely hagyta, hogy szabadon úszkáljon a gazdaság és a piac vizein, az a tény, hogy sok, változatos és jelentős terület van a szervezett vagy a titkos prostitúció számára fenntartva, mindez azzal jár, hogy más módon tekintünk a jelenséget.

Három különböző szintű integrálásra váró analízist tudunk itt felsorakoztatni, melyeket azonban szükségképpen mindig össze kell fogni. Az első

a prostitúció társadalmi megjelenésére vonatkozik; a második a prostitúció-ról való véleménynyilvánítások dinamikájára; a harmadik a szabályozására és ellenőrzésére. Ezekre a vonatkozásokra külön nem térek ki; szükségszerű alapját kell, hogy képezzék a témával kapcsolatos minden kutatásnak, de azt tartom, foglalkozni kell velük az általánosabb társadalomtörténeti munkákban is. Mivel a prostitúció, ahogy a többi, eltévelyedésnek minősített magatartás is, állandóan jelenlevő társadalmi tünet, a maga módján szorosan hozzá van kötve a társadalmi struktúrákhoz.

A prostitúció nem statikus jelenség változik a szokások átalakulásával kapcsolatban, és befolyásolja másodlagosan a törvények módosulásai és a gazdasági folyamatok is. De más, hogy úgy mondjuk, belsőbb vonatkozásai is vannak, melyek az elmúlt században különös súllyal estek a latba: ezek a titkos prostitúció kiválasztódásával és elterjedésével vannak kapcsolatban. Az elkülönítés a bordélyházakban, mint általánosuló jelenség, elsősorban az egészségügyi, általánosabban a társadalmi ellenőrzés céljait szolgálva fejlődik ki. Az 1830 és 1850 közt eltelt húsz év folyamán az orvos felsorakozik a hagyományos rendőr mellé, sokszor elnéző, cinkos ellenőrzője a prostituálnak, később pedig a társadalmi ellenőrzés mechanizmusának fő alakjává válik.¹⁵ Ez a folyamat, mely alapjában véve azonos formában jelentkezik minden európai országban, és párhuzamosan halad egy újabb területnek az orvos által való meghódításával, ez a terület a bűnözés. Ez fontos lépést jelent azért is, mert jelzi a prostitúcióval kapcsolatos társadalmi állásfoglalás végleges elvilágiasodását, amellyel kapcsolatban nem véletlen, hogy az egyház sohasem indított moralizáló hadjáratokat. A más csoportok által mozgatott hadjáratok lényegében éppen az orvosi mechanizmus ellen harcoltak: ostorozták a prostituáltak ellenőrzését, az eljárást, hogy a beteg asszonyt elkülönítik és a férfit nem, a kizárólag higiéniai hozzáállását egy olyan társadalomnak, amely valójában nem olyan moralizáló és visszafogott, amilyennek mutatkozni szeretne. Nagyon egyszerűen kiterjesztették e szexualitás tilalmi területét, kizárólag a házasságra és a prostitúcióra korlátozva, legalábbis a középosztály vonatkozásában. Csupán e két területen volt rendszeresen megengedve a szexuális gyakorlat.

Az elkülönítés és az orvosi beavatkozás magával hozza a jelenség elemzését: s íme megjelenik a szexualitás gyakorlatának tipológiája, stratifikációja, helyhez kötése. Már Parent-Duchalet próbálkozott besorolási kísérletekkel, s ez később átalakult a prostitúció különböző társadalmi osztályok által történő felhasználásának vizsgálatává. A rendszerezési és osztályozási szándék változatlanul folytatódott, bizonyossá tette az osztályok szerinti hasz-

nálatot és a specializálódást, a piac megoszlását, amely egy olyan társadalom körében megy végbe, amely mielőtt bármely irányba cselekedne, mindenekelőtt kontrollálni kíván. Az egyik megfigyelés, amely ismételten előfordul a jelenséggel foglalkozó különböző szerzőknél, hogy a prostitúció nem csak a nyomorhoz van kötve, hanem gyökerei vannak a különböző társadalmi rétegekben, úgy hogy a számontartott prostituáltak társadalmi eredet tekintetében úgy oszlanak meg, hogy lényegében véve követik a társadalom egészének százalékos osztálytagozódását.

Az ellenőrzés tényének van azonban egy másik következménye is: egyre nehezebbé, hogy ne mondjuk, lehetetlenebbé válik a bordély elkülönített helyzetéből, vagy akár csupán az egészségügyi és rendőri kontroll alól kikerülni. A társadalmi rendszer merevsége hasonló státus-merevséget hoz magával, és kialakul egy olyan pálya, amelynek egyes állomásai jól kivehetők. A mobilitás, amely az ancien régime társadalmát jellemezte (legalábbis a leküzdhetetlen határokon belül), most megszűnt, mert olyan nyomás keletkezett, amely meghatározta a prostitúció gyakorlatának különböző szintjeit. A prostituált fokozatosan olyan tárggyá vált, amely fölött normatív és ideológiai kontrollt lehetett gyakorolni: ebben státusának görbéje nem tér el a bolondétól és a bűnözőétől.¹⁶ Mindkét vonalon az esetek egy szükségképpen merev, általános osztályozás kategóriáiba sorolódnak be. Mindez feltétlenül a szexuális kapcsolatok elsatnyulását jelzi, nem az elnyomás miatt, hanem mert olyan szabályok vannak, melyek a magatartást mederbe terelik és a külső területeket a törvényesség kereteibe zárják be. A szexuális rend minden polgári társadalomban minden következményében sarkalatos pontot és egy objektív makacsul követett célt reprezentál.

Az az elem, amely ezen a renden áthatol, a titkos prostitúció lesz.¹⁷ A bordély társadalmilag elfogadott rendjében, nem a teljes prostitúció kap helyet. Az uralkodó osztályok által elfogadott prostitúción kívül (e tárgy főleg a szokások történetét érdekelheti) a kis- és középpolgárság szintjén következnek be változások a szexuális magatartásban, melyek kitérítik a nem ellenőrzött prostitúció területét és fokozatosan megsemmisítik a rendszerbeszorítás szándékát. Először fokozatosan, majd az első világháború után véglegesen megváltozik a véleménynyilvánítás tónusa, és már nem találjuk meg sem a megismerés szándékát, sem arra a rendre való törekvést, amely uralkodó volt a múlt század húszas éveitől kezdve a századvégig. Másrészt, miután a bordélyház az irodalmi ábrázolásban ugyanabban az időben, az 1870-es, 80-as években teret nyert, „felfedezték”, ez fokozatos visszaszorulásához vezetett, és egyre jelentéktelenebb tényezővé vált a prostitúciós te-

vékenység összességében. Ennek dinamikáját nyomon követhetjük épp a prostitúciót ábrázoló írások hangvételének megváltozásában. Három fázist különböztethetünk meg: az első főleg Parent antropológiai kutatási vonalát követi, amely az orvos szerepét és a higiéniai szempontokat próbálja felderíteni anélkül, hogy jelentős eredményeket tudna felmutatni; gyakran a rendőrség adataihoz nyúlik vissza. Mégis érdekes, ahogy ebben a fázisban a különböző országokban megsokasodnak a kutatások.¹⁸ A második fázisban, a század végén, az elemzések arra irányulnak, hogy megpróbálják felderíteni és leírni a titkos prostitúciót, nem hátrálva meg az elől, hogy a társadalmi riadalom elemeihez nyúljanak vissza, főleg a szifilisz terjedésével kapcsolatban; ez alkalommal történik a legösszefogottabb kísérlet arra, hogy a társadalmi veszélyérzet hadjáratot indítson (ahogyan ma a kábítószerrel kapcsolatban). E vitának emellett számos közvetlen politikai szempontja is van – érdemben pl. a szocialisták állásfoglalásával kapcsolatban.¹⁹ Ez a fázis időben egybeesik az igazi, komoly bűnözés elterjedésével, aminek megvannak a kutatói a kriminalisztikai antropológia iskolájában, és ami nagyon változó motivációkkal visszatükrözi a századvég egész légkörét, amikor is a szervezett bűnre és a büntetés szükségességére vonatkozó értekezések²⁰ elterjedtek a különböző országokban.

Végülis leszögezhetjük, hogy a prostitúció a 19. század folyamán két-fajta átalakuláson ment keresztül: az egyik a társadalom strukturális változásainak tudható be, amelynek során a társadalom összetétele, eredete és maguk a magatartásformák együtt haladnak az iparosodás és városiasodás folyamataival a nemzeti sajátosságok és feltételek szerint; a másik módosulás a szexuális szokásokban megy végbe, párhuzamosan a család szervezetének változásaival és a kliensek megváltozott kívánalmaival, akik kezdik elutasítani a bordélyház „fiziológiáját”. Ezzel egyidőben a prostitúció felett a társadalmi ellenőrzés két egymástól eltérő formája érvényesül, melyeket a törvényhozás szabályoz, és amelyek célja az elkülönítés és az egészségügyi kontroll.²¹ A század első felében ezek emelkedően vannak, a második felében krízisbe kerülnek, bár még mögöttük áll a szónokló rétegek védővonal, mely főleg az orvosok munkáját támogatva a fertőzéstől való félelemmel és a degenerációval operál, hogy a „társadalom legnagyobb veszedelme” elleni riadó alapjait megvesse. A századforduló idején állandóan felszínen forgó témák a prostitúció és a „fehér rabszolgakereskedelem”, céljuk, hogy korlátok közé szorítsák és szabályozzák a szexualitás gyakorlatát, már csak azért is, mert a női prostitúción kívül egyetlen problémát sem lehet komolyan megtámadni. A különböző elemekben oly gazdag szegény prostitúció

most történelmi kutatások tárgyává lesz, melyeknek elsősorban számot kell vetni alapvető magvával: a nő védtelen életfeltételeivel, az önrendelkezés legkisebb foszlányának hiányával, egy gyakran brutális, megbélyegző hajlamú és gettó-alkotó társadalomban.

Jegyzetek

1. E megváltozott érdeklődés némely vonatkozására ld. T. Pitch, *Prostituzione e malattia mentale: due aspetti della devianza nella condizione femminile*, „La questione criminale”, 1, 1975. 2, 379–390.
2. Corbin, A.: *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux 19e et 20e siècles*, Paris, Aubier, 1978. Ld. G. Gattei kritikai megjegyzéseit, „Studi Storici”, 1, 1980, 193–197.
3. A szifiliszre vonatkozóan számos értékes, bár nem új tanulmány áll rendelkezésünkre. A betegséggel kapcsolatos bibliográfiára vonatkozóan ld. J.K. Proksch 5 kötetes munkáját: *Die Litteratur über die venerischen Krankheiten von der ersten Schriften über Syphilis aus dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts bis zum Jahre 1889*, Bonn, Hanstein, L, 1889; II., 1890; III., 1891; Szerzők négyjegyzéke 1891; Kiegészítő kötet 1, 1900. Pótolhatatlan forrásként felhasználható ugyane szerző másik munkája, aprólékosan pontos, gazdag jegyzet-, anekdota- és adatanyaggal: J.K. Proksch, *Die Geschichte der venerischen Krankheiten*, Bonn, Hanstein, 1895. 2. köt. Hasznosan forgatható E. Jeanselme kötete: *Histoire de la Syphilis. Son origine, son expansion*, Doin, 1931, legáltalánosabb része *Traité de la syphilis*. Elsősorban kezdeti korszakával foglalkozik (a 15. sz. végétől), a betegség elterjedésével, a vele kapcsolatos baljós jóslatokkal, és lefolyásával, mely a pestishez tette hasonlónak. Az elkövetkező századokra vonatkozóan, amikor más formát kezdett öltetni, kevésbé akut, időben elhúzódó jelleggel, tipikus fázisokkal, a szerző alapos tájékoztatást ad gyógyításáról, megelőzéséről, a betegség elmúlásáról. Más vonalon, társadalomtörténeti szempontból, és a betegség hatására a kultúrára, irodalomra ld. J. Gleugh *Secret enemy. The story of a disease*, London–New York, Thames and Hudson, 1954. A 19. század vitáit, még inkább általában az orvosi kutatásokat, a higiéniai rendszabályokat, nem különben Ricord felfedezésének hatását a kankóra és a szifiliszre vonatkozó differenciáltabb diagnózisokra élesen világítja meg és elemzi D.B. Perrett, *Ethics and error: the dispute between Ricord and Auzias-Turenne over syphilisation, 1845–1870*, Stanford University, kiadatlan Ph.D. disszertáció 1977. A témára vonatkozó olasz irodalom úgyszólván teljesen hiányzik. Gyors áttekintést ad T. Penacchia, *Storia della sifilide*, Pisa, 1961.
4. Tevékenységére ld. elsősorban öléletrajzi írásait: J. Butler *Personal Reminiscences of a Great Crusade*, London, Marshall and Sons, 1896; továbbá: *Josephine Butler: an autobiographical memoir*, Bristol, 1911.
5. Hasznos tájékoztatást nyújt V. Bullough, M. Deacon, B. Elcano, B. Bullough, *A bibliography of prostitution*, New York–London, Garland, 1977. A bibliográfia 5.494 címet sorol fel, nagyjából csoportosítva, nem minden tévedés nélkül, és számos hiányossággal, tekintettel arra, hogy néhány megelőző bibliográfiát dolgoztak

- fel és Washington, London és Páris könyvtárainak anyagát, bár nem teljességgel (a prostitúcióhoz sorolt erotikus irodalom kihagyásával). Az átfogó gyűjtés iránti érdeklődés nyilvánvalóan jelentős, de az olasz kutató számára, aki hazája problémáival szeretne foglalkozni, nem sok támpontot nyújt. Ami a mentalitások tanulmányozásánál lényeges erotikus irodalmat illeti, (anélkül, hogy jelentőségét eltúloznánk, a szexuális magatartások vizsgálatánál elsődleges forrásként kezelve, ahogy S. Marcus sok kritikával kísért munkája tette *The Other Victorians: a study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth Century England*, New York, Basic Books, 1966, továbbá az inkább társadalomtörténeti érdeklődésű R. Pearsall, *The Worm in the Bud. The world of Victorian Sexuality*, London, Weinfeld and Nicolson, 1969, ld.: T. J. Deakin, *Catalogi librorum eroticorum. A critical bibliography of erotic bibliographies and book catalogues*, London, Cecil and Amelia Woolf, 1964; P. Pia, *Les livres de l'Enfer du XVIe siècle à nos jours*, Paris, Coulet-Favre, 1978, 2. köt. Megjegyzendő még, hogy főleg az Arno Press jóvoltából a legutóbbi évtized során a prostitúcióról szóló klasszikus tanulmányokból számos újrakiadásra került sor az Egyesült Államokban.
6. Id. F. Finnegan, *Poverty and prostitution. A study of Victorian Prostitutes in York*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
 7. Finnegan főleg francia antropológiai tanulmányok tradíciója helyett a viktoriánus kor moralizáló angol irodalmára szorítkozik. A polemikus vonatkozásra ld. W. Acton, *Prostitution considered in its moral, social and sanitary aspects*, London, Churchill, 1857, újrakiad. London, Mac Giffon and Kee, továbbá a még ismertebb és elterjedtebb munkát (a viktoriánus morál klasszikusát) W. Acton, *The functions and disorders of the Reproductive organs in Childhood, Youth, Adult Age and Advanced Life Considered in their physiological, social and moral relations*, London, Churchill, 1871.
 8. A.J.B. Parent-Duchatelet, *De la prostitution dans la ville de Paris, considérée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration; ouvrage appuyé de documents statistiques, pincée dans les archives de la Préfecture de Police, avec cartes et tableaux*, Paris, Bailliere, 1836; 3e édition complétée par N.T. Trébuchet et Porait-Duval, chefs du bureau à la Préfecture de police et suivi d'un „Précis” sur la prostitution dans les principales villes de l'Europe, Paris Baillière, 1958.
 9. Egyik első példa erre az irányzatra F.S. P. Dufour (Paul La Croix álneve) munkája: *Histoire de la prostitution chez tous les peuples*, Paris, 1851–53 Bruxelles, Rozez, 1876, 8. köt., mely a 18. századnál megáll és nem több kisebb adomák gyűjteményénél (olasz ford. Milano, 1865.) A 19. század egész történetét felöleli viszont W. W. Sanger könyve, *The history of prostitution: its extent, causes and effects through the world*, New York, The medical publishing, 1910 (újrakiad. New York, Ams Press, 1976). A német nyelvterületre és a bűnözés felé való eltávolodásra vonatkozóan jelentős: W. Fishcer, *Die Prostitution, ihre Geschichte und ihre Beziehung zum Verbrechen und die kriminellen Ausartungen des modernen Geschlechtslebens*, Stuttgart, K. Daser, 1904.
 10. Az újkorra vonatkozó, de túlságosan általánosító művek közül a legjelentősebb: F. Enriques, *Prostitution and society*, London, Mc. Gibbon, 1963. 3. köt., főleg az amerikai területek alapos analízisével, és V. Bullough, *The history of prostitution* New York, New Hyde Park University Books, 1964.

11. A helyi történeti feldolgozásokra példa a viktoriánus korszak londoni bordélyházaival foglalkozó munka, E.J. Burford, *Queen of the Bawds*, London, Neville Spearman, 1973. A legjobb példa talán a prostitúció mikro-társadalomtörténetére Erik Hansen rendkívül részletes, szinte individualizált munkája, in J.H. Jensen, E. Hansen, L. Voss, *Social Studier, Kriminalitet, prostitution of fattigdom i Aarhus ea 1870–1906*, Aarhus, Rhversarkivet, 1975. Az angol vitákra: K. Nield (szerk.) *Prostitution in the Victorian age. Debates on the issue from 19th century critical journals*, Farnborough, Gregg Int. Publ. 1973; P. McHugh, *Prostitution and victorian social reform*, London, Croom Helm, 1980; J.R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980. Rendkívül élénk elbeszélő szerkezetével, szinte zszurnalisztikai jellegű, de igen jó forrásalapon nyugszik és főleg az abolicionista irányzat kutatásra hasznos: M. Pearson, *The Age of Consent. Victorian Prostitution and its Enemies*, Newton Abbot, David and Charles, 1972. A prostitúció Egyesült Államokbeli elterjedésére igen fontos és részletes D.J. Pivar, *Purity Crusade, Sexual Morality and Social Control 1868–1900*, Westport, (comm.), Greenwood Press, 1973. A 19. század végi társadalmi reagálás témájára ld.: G. Petrie *A singular inquiry: the compaigns of Josephine Butler*, London, MacMillan, 1971; hasznosan forgatható továbbá: H.F.B. Compston, *The Magdalen Hospital: the story of a Great Charity*, London. 1971.
12. Milyen hatalmas, analízisekben gazdag ív köti össze Kate Millet szónoklait az elnyomásról és lealacsonyításról Judith Belladonna felszabadítást, újra birtokbavéltelt hangoztató elveit.
13. Az országonkénti egyéni helyzettől függően nehéz és rendkívül változó szintű minden komoly forrásbázison nyugvó kutatás elvégzése. Pl. a századvégi amerikai helyzetre vonatkozóan számos tanúbizonyosság áll rendelkezésre, ld. Anonymus, *Twenty tales by twenty women: from real life in Chicago*, 1903; S. Kendall, *The queen of the red light*, Los Angeles, Phillips, 1906; G. Kay, *Lady of the sun. The life and times of Alice Perrers*, New York, Nornes and Noble, 1873; P. Cunningham, *The story of Nell Gwyn*, 1908; C.E. Corbin, *Letters from a Chimneycorner*, New York, Fergus, 1886. De eltekintve a hitelesség és a kimondottan regényes beállítástól (mint Neill Kimball híres visszaemlékezései esetében), ezek, sok más könyvvel együtt, a reális valóságról csak gyors és sokszor nagyon felületes részkepeket adnak.
14. Ld. M. Foucault, *La volonté, de savoir*, Paris, Gallimard, 1976 (olasz ford. Milano 1978); egyéb munkáival ellentétben e tanulmány nem váltott ki megfelelő érdeklődést. Bizonyára tárgya miatt, de azért is, mert szándékosan provokatív jellegű és történetileg kevésbé világos.
15. A korszak kiemelkedőbb munkái közül ld.: F.F. A. Potton, *De la prostitution et de la syphilis dans les grandes villes, dans la ville de Lyon en particulier*, Paris, Baillière, 1843; M. Ryan, *Prostitution in London with a comparative view of that of Paris and New York*, London, 1839; A. Tardieu, *Étude médico-legale sur les attentats aux moeurs*, Paris, 1858 (számos újrakiadása 1878-ig).
16. A tárgyra vonatkozóan ld. L. Fiaux, *La prostitution réglémentée et les pouvoirs publics dans les principaux états des deux-mondes*, Paris, Alcan, 1902.
17. E kérdéssel kapcsolatban is csak a legkiemelkedőbb tanulmányokra utalok: O. Commenge, *Hygiène Sociale la prostitution clandestine à Paris*, Schleicher, 1897; F.

- Charlier, *Les deux prostitutions*, Paris, Dentu, 1889; C.J. Lecour, *De l'état actuel de la prostitution parisienne*, Paris, Asselin, 1874; L. Martineau, *La prostitution clandestine*, Paris, Delahaye et Lecrosnier, 1885.
18. 1880 és 1900 között szinte hihetetlenül meg sokasodnak a módszertani szempontból teljesen homogén kutatások minden kontinens különböző távoli országaiban; (ld. V. Bullough, id. bibliográfiáját); e tanulmányok, a lehetséges analízisen túl, összehasonlítások sorát teszik lehetővé egy viszonylag rövid korszakra vonatkozóan.
 19. A témával először A. Corbin tanulmánya foglalkozott. *Le péril vénérien au début du siècle: prophylaxie somitaire et prophylaxie morale*, in L. Murard, P. Zylberman (szerk.): *L'haleine des faubourgs*, „Recherches” no. 29, 177. dec. mely azonban csak francia vita elemzésére szorítkozott.
 20. A legismertebb munkák: C. Lombroso, G. Ferreno, *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, Torino, 1893, főleg azonban P. Tarnowsky, *Étude anthropométrique sur les prostituées*, Paris, 1889; J.A.J. Pippingskold, *Ifragam om prostitutionen*, Helsinki, Frenckell, 1890.
 21. C.J. Lecour, *La prostitution à Paris et à Londres 1789–1870*, Paris, Asselin, 1870 a legfontosabb intézkedésekkel foglalkozik. A törvényes rendelkezések részletes, összehasonlító és társadalmi szempontból alapos történeti feldolgozása azonban még hiányzik.

CHRISTOPHER LASCH:

AZ ÁTALAKULÓBAN LEVŐ CSALÁD

(The New York Review of Books, 1980.; „Az USA nyomán”)

A befelé forduló, gyermekközpontú család térhódítása – bizonygatják régóta a szociológusok – a „hagyományosból” a modern társadalomba való átmenet egyik megkülönböztető ismérve. Az elmúlt 20 év során e folyamat lezajlását a társadalomtörténészek bőségesen dokumentálták.

Úgy látszik, hogy a család fejlődése némi eltéréssel mindenütt ugyanazt a mintát követte a nyugati világban. A 19. századra a fiatalok kivívták azt a jogukat, hogy csak minimális családi beavatkozással házasodhassanak. A házasság inkább az egyének, mintsem a családfák ágainak egyesülésévé vált. Célja inkább a társas kapcsolat, mintsem a szülői követelményeknek, elvárásoknak való megfelelés. Később pedig a gyermekkor ártatlanságának és sérülékenységének hangsúlyozása bátorította a gyereknevelés mind erőteljesebb kihangsúlyozását, különös nyomatékot adva a gyermeki fejlődés anyai befolyásolásának.

Hogy minden gyereküknek nyújthassák a nekik immár „járó” előnyöket, a szülők önkéntesen korlátozták számukat. A nagy család átadta helyét a bensőséges, elzárkózó kis háztartási „egységnek”. A „családi otthon kultusza” és a szexuális „munkamegosztás” (amelyet a szexuális „szférák” doktrínájával igazoltak) elvonta ugyan a nőket a munka világától, de egyidejűleg nagyobb hatalmat adott nekik a család fölött. A szaporodás földadatától jóformán mentesült a család tehát a gyereknevelésre és az érzelmi támogatásra összpontosult, és az ehhez nagyon is szükséges „szentélyt” jelentetett a munkapiac személytelen elvei köré szerveződő világban.

Carl Degler elemzése az amerikai családról, a leginkább kiadatlan leveleken és naplókön, orvosi dokumentumokon, följegyzéseken, továbbá más történészek munkáin alapuló *At Odds: Women and the Family in America from the Revolution to the Present* (A nők és a család meghasonlása Amerikában a forradalomtól napjainkig) beleillik ebbe a konvencionális képbe, legföljebb néhány részletkérdésben módosítja azt. Degler fő érvei – eltekintve az összegyűjtött adatok pusztá súlyától, a józan elemzési módtól, amellyel a gyakran már-már lázongást szító kérdéseket tárgyalja – három szempont szerint foglalhatók össze. Sikeresen száll szembe azzal a régebbi nézettel, hogy a viktoriánus korban a nemiséget „a hallgatás összeesküvése” vette körül. Kimutatja, hogy a viktoriánus szexuális erkölcsöt – mi több, magának az otthonnak az ideológiáját, amihez az előbbi kapcsolódott – legalábbis részben maguk a nők alakították ki, és ez nem pusztán leplezetlenül patriarchális világszemléletből eredt, amelynek egyedüli célja, hogy a nők a „helyükön maradjanak”. S annak kimutatásával, hogy a nők tevékeny részt vállaltak a családi élet átforgalmazásában, alaposan megnehezíti, hogy a családot továbbra is a személytelen gazdasági-társadalmi „erők” terében vergődő intézménynek tekintsük.

©1980 NYREV, Inc. (Christopher Lasch)

E fölfogásban „a családi otthon kultusza” semmiképpen sem a nőkre ráerősített megszorítás, mint amilyen a korlátozó nemi erkölcs volt. A 19. századi otthonközpontúság a társas együttélés elvén nyugodott, és – Degler szerint – maguk a nők is hivatkoztak rá, nemcsak „önvédelemből”, hanem sok más követelésük igazolására is. A domesztikum kultusza ugyan a nőket otthonukban tartja, ám egyúttal a család erkölcsi bírójává és érdekeinek védelmezőivé is tette őket.

Ezt az ideológiát kihasználva a nők mind nagyobb önállóságra tettek szert a házasságon belül, továbbá társadalmi kampányokat is indítottak a prostitúció eltörlésére, de legalábbis a „legősibb foglalkozás” társadalmi szentesítésének megvonására, a cselekvőképesség korhatárának fölemelésére, az alkoholfogyasztás korlátozására és általában a férfiak erőszakossága és a részükről való szexuális molesztálás elleni megoltalmazásukra. „Könyvemnek egyik gondolatmenete az” – írja Degler –, „hogy akkor érthetjük meg legjobban a családintézmény történetét, ha fölismerjük: alapjául a nők szerepének megváltozása szolgált.” Ebben az óvatos megfogalmazásban elsikkad az a sokkal többet ígérő tétel, hogy a nők ténylegesen átalakították a családot a saját céljaikért folytatott küzdelem során, az otthonkultusz eredeti rendeltetése ellen fordították, s ezzel megteremtették a modern feminizmus csíráit.

A 19. század történelmének ismerőit nem lepi meg, hogy a feminizmus éppen attól az ideológiától – az „otthonkultusztól” – nyert támogatást, amellyel látszólag szembeszállt. E fejlemény különféle vonatkozásai még feltárandók; ám Degler könyve – egyszerűen azért, mert együtt tárgyalja a domesztikumot a feminizmussal – első pillantásra azzal kecsesget, hogy hozzájárul az e két jelenség közötti dialektikus összefüggések kiderítéséhez. Annál sajnálatosabb, hogy Degler a feminizmust, sőt, bizonyos fokig magát az „otthonkultuszt” is zavarosan és ellentmondásosan találja. S bár a szerző központi tétele – az, hogy a nők „meghasonlottak” a családdal – korántsem konfliktusmentes, mégis gyakran hangsúlyozza „a férj és feleség közti közelséget, kölcsönhatásukat”. Ha viszont az egyetértés és együttműködés volt az általános, akkor aligha magyarázható a 19. századi nők (akár a feministák, akár az antifeministák) antagonisztikus viszonya a férfiakhoz. Degler ezután elidőz annál a kérdésnél, hogy vajon a születések számának csökkenése az asszonyok „győzelmét” jelenti-e a férjek fölött, vagy épp ellenkezőleg, a „szoros társas kapcsolat” diadala. Mindez a következetesség mintaképének is tekinthető a feminizmusról adott elemzéseiből képest. Egyrésztől ugyanis azt állítja, hogy a 19. századi nők reformtörekvései közül egyedül a szavazati jogért folytatott harc veszélyeztette a szexuális „szférák” doktrínáját. A feministák „semmiféle kísérletet sem tettek arra, hogy elérjék a mozgalmuk célkitűzései és a hagyományos családfogalom közti ellentmondást”. Sajnálatos módon a nők többsége nem volt még hajlandó „a tradicionális családnak, és benne az asszony szerepének” lényegi módosítására, s az ő ellenállásuk – sokkal inkább, mint a férfiaké – hosszú évtizedekkel halasztotta el a női választójog törvénybe iktatását. Másrészt Degler úgy érvel, hogy a női választójog egyáltalán „nem rombolta szét a családot” és így az antifeminista félelmek alaptalanoknak bizonyultak. Sőt, nagy kár szerinte, hogy a feministák nem „tették jobban próbára” a családot. Azt akarták, hogy a nők egyenlően vehessenek részt a politikai életben és a munkapiacon, de nem voltak készek belátni: ez a platform nem egyeztethető össze a „hagyományos” családdal, amely teljes mértékben megkövetelte, hogy az asszonyok „egész munkaidős” feleségek és anyák legyenek. Ahelyett, hogy szembenéztek volna ezzel az ellentmondással, a feministák inkább fel-

adták azt a nézetüket, mely szerint a nők választójoga „jelképesen kifejezi egyéniségüket, valamint azt a szükségletüket is, hogy politikai véleményüket egyénekként és egyéniségekként nyilvánítsák” és pusztán arra a jóval konzervatívabb indokolásra hivatkoztak, hogy a nők, mint az erkölcs letéteményesei „sajátosan járulhatnak hozzá a társadalomhoz”. Ha a nők megkapják a szavazati jogot – állították – megszüntetnék az alkohol- és a leánykereskedelmet, fölszámolnák a politikai korrupciót és előmozdítanák a „társadalom háztartásának” munkáját.

E tézisek közül némelyiket Degler saját bizonyító anyaga is megcáfolja. Miután kimutatja, hogy nagyon sok középosztálybeli nő – akik a legkevésbé sem tekintették magukat feministának – számos vonatkozásban tagadta a tradicionális családmódellet az 1830-as évektől kezdve, nem folyamodhat ahhoz az érvehhez, hogy ugyanezek az asszonyok elleneztek a női választójogot, mert az „kihívást jelentett” a „hagyományos” család számára. A női választójog alapos elemzésének híján (ilyen analízis mindmáig várat magára) megalapozottnak látszik az a föltevés, hogy a legtöbb nő jól ismerte föl: a választójog csak vajmi kevésbé szolgálná közvetlen és valódi érdekeiket, akár a patriarchális tekintély maradványai ellen küzdő középosztálybeli nőket, akár a munkásasszonyokét, a kizsákmányolt társadalmi osztály tagjait. Az utóbbiak nem az egyenlő jogok elvont tételét kívánták, hanem a gyárakban dolgozó nők érdekeinek védelmét. A mezőgazdaságban robotoló nőknek ebben az időben, amikor életkörülményeik rohamosan romlottak, kisebb gondjuk is nagyobb volt a választójognál. (Figyelemre méltó, hogy a *Populista Párt (Néppárt)*, amelyhez számos politikailag tevékeny nő is tartozott, elutasította a női szavazati jog követelésének jóváhagyását 1892-ben, mégpedig nem azért, mert a radikális nőknek a családról vallott felfogása konzervatív volt – ahogyan azt Degler fölteszi –, hanem mert ők valószínűleg belátták, hogy a feminizmus a középosztálybeli nők önkifejezésének kibontakoztatását szolgáló mozgalom, és csupán vajmi keveset kínál azoknak a nőknek, akiket a nincstelenség sokkal kézzelfoghatóbb réme fenyegetett.

Ha viszont a feminizmus nem jelentett veszélyt a fennálló társadalmi-gazdasági rendre nézve, ez nem annak volt tulajdonítható, hogy a feministák elmulasztották volna „támadni” a családot. Ellenkezőleg: a házasság megreformálása volt a központi (fontosságú) cél: a nők szavazati jogát pusztán eszköznek tartották a két nem közti egyenlőség kivívására. A feministák nemhogy nem vonták kétségbe azt a várakozást, mely szerint a női választójog „kényszerűen megváltoztatja a tradicionális családot”, hanem éppen ezért álltak ki mellette. Mégis, a nők gazdasági függetlenségén alapuló egalitárius család elképzelése – radikalizmusának ellenére – merőben osztályprogram maradt számukra, olyan, amely szorosan kötődött egy feltörő társadalmi osztály világnézetéhez és érdekeihez: a szexuális és társadalmi konfliktusok irányításához – és ez szemükben az amerikai társadalom szerkezetének teljes szétzilálását jelentette volna.)

Véleménye szerint az amerikai progresszizmus – amelynek a feminista mozgalom szervezést alkotó – „ellenreformációnak” tekintendő. A progresszizmus voltaképpen fölöttébb sikeres kísérlet volt a populizmus, a radikális munkás- és a potenciálisan forradalmi mozgalmak „eltérítésére”, mégpedig a társadalomnak felülről való megreformálásával. A feministák, akár csak a többi „haladó”, nem az individualizmus, hanem a társadalmi „együtműködés” pártján álltak, különösképpen a házasság terén. Úgy akarták ellenőrzésük alatt tartani a szexualitást, a mohóságot, az agressziót és a társadalomra nézve káros többi szenvedélyt, hogy ártalmatlan csatornába

szorítják azokat. William James híres esszéje „a háború erkölcsi ekvivalenséről” kínáló példája a progresszivismust és a feminizmust jellemző gondolkodásmódnak. A feministák ráadásul azt is természetesnek vették, hogy a nők eredendően hajlamosabbak az együttműködésre a férfiaknál, és kevésbé hat rájuk a háború, valamint a profitért való versengés „férfias” szelleme. Ezért úgy hitték, hogyha beférkőznek a fontos társadalmi intézményekbe (a kormányzatba, az üzleti életbe, az oktatásba, a szellemi foglalkozásokba), akkor békésebb célok felé terelhetik azokat. A szüfrazsettek „célszerűsége” alapuló érvelését azon progresszív általános alapelv partikuláris megnyilvánulásának kell értelmeznünk, mely szerint a „legjobb” embereknek kell a társadalom irányítását a kezükbe venniük, azoknak tehát, akiknek indítékai – úgy mond – önzetlenek, s továbbá rendelkeznek a kellő képzettséggel, fölkészültséggel is.

Mint a többi 19. századi progresszívok, a feministák is korlátlanul hitték a tudományos gyakorlatban. Mind a nemi, mind a társadalmi életet a modern tudomány elvei szerint akarták megszervezni, és csak mélyen megvetették azokat (például a populistákat), akik a politikai cselekvés mércéjének az *átlagember* intelligenciáját tekintették. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az „átlag”-férfiak és -nők nem siettek a női választójog bevezetésének támogatására. Lehetetlenség helyesen megérteni a családirintézmény múlt századi történetét, hogy ne ismerjük fel „a szexualitás irányításának” szándékát – ez egyébként a degleri érvelés ellentmondásaiból és következtetéseiből is kiviláglik – egy mindenre kiterjedő kampány részeként: az egész társadalmat górcső alá akarták venni. A családi élet érzelmi felerősödése – az új „meghittség”, amelyre Degler és mások csodálatukat vesztegetik – nem az együttműködéshez, hanem a férj és a feleség, a gyermekek és a szülők közti konfliktusok élesedéséhez vezetnek. Mivel Degler elfogadja a „társadalmi feminizmust” és a szüfrazsett-mozgalmat elhatároló konvencionális megkülönböztetést, nem láthatja be, hogy a szexualitás családon belüli ellenőrzését szolgáló erőfeszítések egy töről fakadnak a már említett „progresszív” törekvésekkel: kordában tartani a veszélyes – akár társadalmi, akár nemi – energiákat. Az, hogy a középosztálybeli nők szert tettek az „individualizmusra” és az „önállóságra”, az egy nagyobb, a hivatásos szakértők megdicsőülésére vezető társadalmi és politikai folyamat mozzanata.

Degler figyelmét elkerüli a késő 19. századi Amerika egyik legszembeötlőbb jellegzetessége – a nők és az orvosok közötti szövetség, továbbá ennek ironikus következményei. Ugyanis a családi életben történő, a patriarchális tekintély kárára érvényesülő „szakértelmet” a nők bátorították (vagyis legalábbis üdvözölték) még akkor is, amikor ez már hagyományos kiváltságaitak kezdte ki. Örömmel fogadták a bábáknak szülészorvosokkal való felváltását. A terhességnek „betegségként” való újrameghatározása, vagyis az orvosi beavatkozás kívánalma elősegítette a nőknek az „önkéntes anyaságért” vívott harcát, nemcsak anyagi értelemben, a terhesség költségeinek emelésével, hanem az orvosoknak a hálózobába való behatolása „árán” is. Végső fokon azonban a szakemberek nem pusztán a patriarchális tekintélyuralom rovására terjesztették ki hatáskörüket, de a nők „fennhatósága” alá tartozó olyan területekre is, mint a szülés, a gyereknevelés és a családi háztartás költségvetése. Az orvosok, pszichiáterek, szociális gondozók, gyermeknevelési és más szakértők „lemosolyogták” az anyai ösztönt, a háziszereket, a nemzedékek gyakorlatából leszűrt jótanácsokat, és azt állították, hogy a nők hagyományos tapasztalatkincsét a tudományos eredményeken alapuló olyan új eljárásokkal kell helyettesíteni, amelyek nyújtására csak a kellő szakképzettséggel ren-

delkezők alkalmasak. Amikor tehát a nők szövetségre léptek e „hivatásos szolgáltatókkal”, megerősítették ugyan családon belüli helyzetüket, ám ezzel újfajta függőségbe kerültek, a fogyasztónak a piactól és a szakszolgáltatóktól való függőségébe. S nemcsak szükségleteiknek a kielégítése, hanem azoknak meghatározása terén is.

A Policing of Families (kb. *Családi rendfenntartás*) c. könyvében Jacques Donzelot egyetért Deglerrel az otthonkultusz (az amerikai szaknyelvben meghonosodott kifejezést használva) és a nők emancipációja közti összefüggések értelmezésében. Úgy vélekedik, hogy „a születésszabályozás és a nők 'felszabadítása', ősi társadalmi hivatására, kulturális nagyköveti szerepükre támaszkodva ment végbe”.

Ő azonban azt is látja, amit Degler nem: nevezetesen, hogy a nők kulturális küldetése szorosan kapcsolódott „otthonba zártágukhoz” és egyben igazolta is a tágabb társadalmi befolyásra és a közéletben való részvételre irányuló követeléseiket. Ez bizonyos mértékig az orvosok szándékos „műve” volt; a feleségeket és az anyákat a medicina befolyásának eszközeivé igyekeztek tenni – valósággal „gyarmatosítani” akarták a családot. Következésképp Donzelot elveti a családirintézménynek azt a józan interpretációját, amelyet azok a történészek kínálnak, akik a múlt századi családiaság fő elemei közé a meghittség fokozódását, az ún. „társ-házasságok” elterjedését, a nemiség iránti felvilágosultabb beállítottságot és a gyerekek új jellegű méltánylását sorolják.

A középosztály családi életének „privatizálódása” Philippe Ariès és az őt követő angol és amerikai történészek szerint – ugyanabban az időben kezdett bekövetkezni, amikor más hatások is nyitottabbá tették a családot az orvosi felügyelet és irányítás számára. Donzelot tanulmánya a legelsőik közé tartozik, amelyek e fejlődés mindkét megnyilvánulásának igazságot szolgáltatnak – azaz egyrészt a magánélet újfajta értékelésének, másrészt pedig a modern állam – úgyszólván – „gyámhatósági” funkciójának.

A családtörténetnek az utolsó 20 esztendőben hagyományossá vált értelmezése nemcsak szem elől téveszti a jószándékú reformok (például a magánélet ésszerűsítésének) fonák következményeit, de nem vesz tudomást azokról az antagonisztikus társadalmi viszonyokról sem, amelyeknek keretében ezek a reformok testet öltöttek. A polgári „otthonkultusz” önmagát egyrészt a szabados életmódú arisztokráciával, másrészt pedig az alsóbb osztályok „erkölcs telenségével” szemben fogalmazta meg. A „régii rendszerben” az állam talpkövet a család – pontosabban a tulajdonöröklést szabályozó házassági kötelekek rendszere – alkotta. A 19. századi emberbarátok azzal az indokkal ellenezték a régi berendezkedést, hogy a házassági választásoknak inkább eugenetikai, mint gazdasági szempontok alapján kell történniök. Azt állították, hogy a nők régmódi nevelése nem az anyaságra, hanem a szexuális vonzás, csábítás művészetére készítette fel őket. (Fölfogásukban a „régii rendszer” házasságai azzal, hogy a nőt mérőben csak díszként, a házassági „csereüzletek” tárgyaként kezelte, mindkét nemet bátorította az erkölcsstelen életmódra. Állandósította a nem egyenlő mértékkel mérő nemi erkölcsöt, az általa ösztönzött szexuális kilengéseket álszent módon elítélte a nők esetében, míg bocsánatosnak tartotta azokat a férfiaknál. Ez kedvezett a nemzet egészségét károsító prostitúció és a nemi betegségek elterjedésének. Röviden, a házassági csereügyletek szisztémája megrontotta a szexualitást és magát a házasságot is úgy, hogy alárendelte azokat az olyan önző céloknak, mint a család gazdasági és dinasztikus törekvései.)

Mivel a konvencionális házasság filantróp kritikája ugyanazokat a vonatkozó-

kat vette célba, mint a romantikus szerelem apostolai, a gyerekek jogainak szószólói, a nevelési reformerek és a feministák, könnyen megfélelkezhetünk a házassági reform mögött rejlő higiéniai törekvésekről és az orvosi tekintély kiterjesztésének szándékáról. Az orvosok a család gyengébb nembeli tagjaival kötöttek szövetséget a patriarchális hatalommal szemben, a medicina új erkölcsiségének ügynökeivé téve őket. (Az „orvos és anya kiváltságos társulásában” azonban az utóbbi maradt az alárendelt partner. Ahogy Donzelot vagy inkább a fordítója megfogalmazza: „Az orvos előír, az anya végrehajt”.)

A múlt század végén tehát a család „a külső hatások ellen elszigetelt üvegházzá” vált, ám ugyanakkor szigorú orvosi felügyeletet gyakoroltak fölötté. A gyerekek függetlenedtek a szülő ellenőrzésétől, viszont mind inkább az állam ellenőrzése alá kerültek. „A családi patriarchátust csak az állam patriarchális tekintélyének térnyerése árán szüntethették meg”.

Donzelot kimutatja, hogy e szövetség felbomlása a szegények „domesztikálásával” párosulva következett be. A 19. század elején az orvosok és a közhivatalnokok azt kezdték hangoztatni, hogy a szegények közti vadházasságok, a törvénytelen gyerekek, a vérfertőzés és a nemi erkölcstelenség más megnyilvánulási formái az alsóbb osztályokat a krónikus demoralizálódás állapotába sodorják, és megakadályozzák, hogy azok iparkodó munkások legyenek, függővé téve őket a közadakozástól. A családi életmód rendezettségének ösztönzésével a reformerek azt remélték, hogy a nincstelenség „józanok” és „önellátók” lesznek. S megint az történt, hogy megpróbálták kijátszani a felelőséget a férje ellen úgy, hogy a nőket az otthon erkölcsi döntőbíráivá igyekeztek emelni. Donzelot szavaival élve a családon alapuló kormányzatot a család által való kormányzással helyettesítették.

E reformok aláásták „a megannyi, a nemzedékek közti kapcsolatokat lehetővé tevő enklávé”. A szülő-gyermek kapcsolat az állam hatáskörébe került az iskolák, a szociális gondozást végző szervek, és a fiatalkorúak bíróságainak tevékenysége révén. Ez az apparátus – hangoztatja Donzelot – „kedvezett a családtagok közti bizalmatlanság” légkörében; továbbá elmosta a gyermek és a bíróság közti kapcsolat konfliktus jellegét, olyan helyzetet teremtve, amelyben a család jogai attól függték, hogy milyen mértékben hajlandó együttműködni a végrehajtó hatalom gépezetével. A fiatalkorúak bíróságai büntetés helyett megelőzést, ítélet helyett felügyeletet alkalmaztak. A fiatalkorúak vétségeit az egészségtelen családi környezet tüneteinek fogták föl, és ez igazolta az „emberi kapcsolatok szakértőinek” a családi moralitás terén végzett környezettanulmányait, módot adott rá, hogy szükség esetén a gyerekeket eltávolítsák az otthonukból, s megkövetelve, hogy a családot betartsák a társadalmi higiénia új elveit.

Azok a szülők, akik közbeavatkozásra kérték a rendőrséget, a szociális gondozókat, ezt abban a reményben tették, hogy a külső beavatkozás megerősíti tekintélyüket a vásott gyerek fölött; azt tapasztalták azonban, hogy a gyerek valamely hivatalos szerv hatáskörébe került. „A szülők várta figyelmeztetés helyett a bíró az esettanulmányba való betekintés után ’nevelési segítség’ mellett dönt, amelynek a célja egészen más: a fiatalkorút a gyámhatósági komplex alá rendeli, és ez annak a családi fennhatóságtól való elszakadására, a társadalmi fennhatóság alá történő áthelyezésére vezet... azért, nehogy ’megfertőzze’ testvéreit, és hogy szüleinek lehetőségük nyíljon a fiatalabb, még romlatlan gyermekeknek szentelni magukat.”

A fiatalkorúak bíróságainak létrehívói természetesen humanitárius indokokat

hoztak föl. Arra hivatkoztak, hogy e bíróságok a fiatalok érdekeinek védelmezői, a család szökvevényei. „Ez azonban hamis kép” – írja Donzelot –, „mert az alapvető okok sokkal kevésbé ’demokratikusak’.” A családba való emberbaráti beavatkozás – folytatja – valójában „szándékosan depolitizáló stratégia”; végső fokon az osztálykonfliktusoktól való félelem váltotta ki, s tulajdonképpen a nincstelenek ellenőrzését, a szocialista agitáció ellensúlyozását és a politikai eljárásokat adminisztratív procedúrákká átalakító általános tendencia részét képezte. A reformerek a családi élet új módját mind az „alacsonyabb” osztályokat a jótékonyásnak és a „nemesség kötelez” könyörületességének kiszolgáltató régi paternalizmus, mind a szocializmus alternatívájaként tervezték meg, a higiénikus és a politikai megfontolásoktól „elválaszthatatlannak” tálalva azt.

Donzelot szerint csak úgy érthetjük meg a „társas kapcsolatokon” alapuló modern család megkülönböztető jellegét, ha azt az ipari társadalom gondjait – különösen a munkámegmozdulásokat – a korlátlan hatalmú és tekintélyelvű állam létrehozása nélkül ellensúlyozni akaró liberális megoldási módozatnak vesszük. Franciaországban (és másutt is) a liberálisok arra törekedtek, hogy a család a társadalmi rend pillére legyen és hogy a minden változást a családi egység integritása elleni fenyegetésnek interpretáló konzervatív paternalisták, valamint a szülői gondviselést az állammal helyettesíteni kívánó szocialisták között „lavírozzanak”. Végül is úgy kerekedtek ellenlábasaik fölébe, hogy egy „terápiás” államot teremtettek, amely a családot többé-kevésbé sértetlenül hagyta, ám ugyanakkor állandó felügyelet alatt tartotta.

A századunk elején a család körül dúlt viták ma már – annak ellenére, hogy a 70-es években újra fellángoltak – végképp elvültek. Már nem vehetjük komolyan sem az emberi faj öngyilkosságával, a család rövidesen bekövetkező kihalásával riogató vészkiáltásokat, sem a szaporodás totális állami irányításának utópiáját. A nyugati modern család sem nem patriarchális, sem nem „szocialista”, hanem – Donzelot jellemzésével – „haladó, liberális család”, amelyet „a tanácsadók és pszichológusok válaszos serege” lát el, akik „nem kényszerítenek senkit sem a családi életre”, viszont nem is kívánják „szétrombolni” azt.

A terápia diadala – hogy Philip *Rieff* kifejezését kölcsönözzük – a liberális államnak új, közvetett irányítási rendszert nyújtott, amely megőrizte az egyéni kezdeményezés látszatát, sőt, annak néhány formáját is a családi és a gazdasági életben egyaránt a szakértő felügyelet szélesebb struktúráján belül. Az, amit Donzelot pszichoanalitikus nézőpontnak nevez – de amit jobban tükröz a mind a behaviorista, mind a humanisztikus pszichológiában megnyilvánuló, ám a pszichoanalízissel, mint olyannal, valójában vajmi kevés rokonságot mutató „kapcsolatteremtési láz” – új erkölcsiséget ad; ez „mindent okol általában, de semmit sem konkrétan”. A terápiás apparátus a családot nem az állam közvetlen beavatkozásának, hanem áttételes „társadalmi irányításának” veti alá. Meghagyja „a család referenciakeretét, amely nélkül a ’birtokló individualizmusnak’ nincsenek funkcionális lehetőségei”, ugyanakkor árgus szemekkel figyeli az elemi család patológikus zavarait, hogy megszabadítsa annak tagjait a túlzott érzelmi igények támasztásától. Vagyis a családintézmény „mindig ’jogos’ elméletben és mindig gyanús a gyakorlatban”.

Az Egyesült Államokból folyó jelenlegi vitában továbbra is elavult érveket hoznak fel. Az 50-es évek óta a baloldal ismételtlen elítéli a családeshemény új-jáeledését, mintha csak a „társas”, „fejlődési”, vagy „pszichiatrikus” család modern

kultusza a patriarchális tekintélyuralom teljes szigorúságában való visszatéréseivel lenne egyenértékű. A jobboldal viszont a terápiás irányítás elterjedésében többek között az államhatalmi befolyás elharapózásának fenyegetését véli fölfedezni. Az e közvetett beavatkozás mechanizmusának, ennek a házasságra és a fiatalok szocializációjára gyakorolt hatásának megértésére irányuló erőfeszítéseket elfedi a régi és túlhaladott vita a „családintézmény jövőjéről”. A jobboldal a család ideológiai megvédelmezésé-
ként üdvözli az efajta vizsgálatokat, míg a baloldal elveti őket, mivel a patriarchális hatalom újjáélesztését célzó kísérleteknek tartja, a szociális szolgáltatások szakemberei pedig igyekeznek azokat fölhasználni soha véget nem érő hadjáratukban a hatékonyabb „családpolitikáért”.

Carl Degler könyve tehát annak a kiagyalt és értelmetlen kérdésnek tárgyalásával zárul, hogy vajon a családra vár-e egyáltalán jövő. Ennek az üres szócséplésnek a változatlan népszerűsége jó példa arra, hogy miként irányul a közfigyelem a „családra” ahelyett, hogy a férfiak és nők, a szülők és a gyermekek közti viszony módosuló jellege kerülne a középpontba. Degler meglovagolja a jól ismert okfejtést, mely szerint az újravezényesedések magas rátája, az, hogy a gyerekek mind több időt töltenek odahaza, továbbá, hogy nagyjából állandó szinten van a gyermeket akaró nők arányszáma (a születések csökkenésének és a válások emelkedésének dacára) bizonyítja a család „velünk marad”.

Azonban a család túlélése nem az alapvető kérdés, hiszen ez az intézmény történetének konvencionális értelmezéséből fakad. A hagyományos interpretáció – ahogy Donzelot hangsúlyozza – „a család válságát a morális, a pszichológiai és pszichoanalitikai fejlődés eredményének, a révükön való megoldás krízisének” tekinti. Az a lényegre törőbb nézet, amely „a tanácsadás genealógiájára” helyezi a hangsúlyt, nem igazolja sem a jobb-, sem a baloldal álláspontját, és még kevésbé a kettejük között közvetíteni kívánó pszichiátriai apparátusét. Ez a fölfogásmód nyomon követi a patriarchális tekintély leáldozását és a terápiai autoritás fölemelkedését, tehát kidomborítja annak a nézetnek tarthatatlanságát, mely szerint az előbbi fölélesztését célzó törekvésekről volna szó.

A családtörténet eme megközelítése kihúzza a talajt azoknak a lába alól is, akik „a család válságából” kivezető azonnali kiút megtalálását sürgetik. Donzelot nem hajlandó semmiféle „építő” javaslatra, hiszen az egyet jelentene azon téves történelmi szemlélet elfogadásával, amelyből a gyakorlati cselekvés igénye ered. Ugyanis mi történik akkor – teszi fel invitálóan a kérdést –,

„ha kétségbe vonjuk e követelés kiindulópontjait, ha a modern család megjelenését és a 'pszi'-előtagú névvel rendelkező szervezetek elterjedését egyetlen folyamatnak vesszük, mégpedig olyanak, amely politikailag a legkevésbé sem ártatlan? Ahelyett, hogy hagyánánk elcsábítani magunkat a családi életben és az a körül kialakult nyilvánvaló ártalmak orvoslásának kutatására, kérdezzük inkább ezt: a család válsága a 'pszi'-szervezetek elburjánzásával *együtt* vajon miféle probléma megoldására szolgál?”

Az erre adandó válasz immár világos. A kérdés – amelynek megoldása az elmúlt két évszázad társadalmi képzelőerejének nagy részét igénybe vette – a hitelét veszített patriarchális tekintélyt egy új, majdhogy az állam mindenre kiterjedő hatalmával egyértelmű társadalmi elvvel váltja föl. Ám ez a nem a kényszerre, a tekintélyelvűségre,

de a manipulálásra alapozó irányítás a maga módján ugyancsak veszélyt jelent azokra a demokratikus intézményekre, amelyeknek megőrzésére tulajdonképpen hivatott. A társadalmi ellenőrzés terápiás módozatai újfajta függőségeket hoznak létre, és gátolják a politikai életben való részvételt. Ezzel leegyszerűsítik ugyan a társadalmi magatartás bizonyos problémáit, viszont mind nehezebbé teszik a vezető politikusok dolgát, hogy azok megnyerjék a közvélemény támogatását, ha a szükség így kívánja. Abban a társadalomban, ahol a demokratizmus csupán formális, az emberek csak olyan ügy érdekében lesznek hajlandók áldozatokat hozni, amelynek megfogalmazásában maguk is hallatták hangjukat. Mindazok pedig, akiket aggaszt a „család jövője”, jobban tennék, ha megfogadnák Donzelot tanácsát és semmi közösséget sem vállalnának a nemzeti családpolitika meghatározását célzó hivatalos erőfeszítésekkel. Magának a családnak kell kialakítania saját politikáját, hogy az államhatalom képviselői megmaradjanak a kaptafájuknál.

NŐ ÉS TÁRSADALOM

Bibliográfia

(Barbara Sicherman, E. William Monter, Joan Wallach Scott és Kathryn Kish Sklar által összeállított főleg amerikai vonatkozású tematikus bibliográfia „Nő és Társadalom” témában. in: XVe Congrès international des sciences historiques. Bucarest, 10–17 aout 1980. Rapports I. Grand thèmes et méthodologie 381–398)

I. NŐI MUNKA

A. Általános munkák

Louise A. Tilly and Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (New York: 1978).

Elizabeth Pleck, „Two Worlds in One: Work and Family” *Journal of Social History*, 10 (Winter 1976), 178–195.

B. Iparosítás előtti korszak

Nathalie Zemon Davis, „Women in the 'Arts Mechaniques' of sixteenthcentury Lyon,” *Mélanges Richard Gascon* (Lyon: 1979).

Judith K. Brown, „Economic Organization and the position of women among the Iroquois”, *Ethnohistory*, 17 (Winter/Spring 1970), 151–167 Judith Brown, „A Note on the Division of Labor by Sex,” *American Anthropologist*, 72 (Oct. 1970), 1073–1078. The most comprehensive historical discussion of American Indian women is: Joan M. Jensen, „Native Women and Agriculture: A Seneca Case Study,” *Sex Roles: A Journal of Research*, 3 (Oct. 1977) 423–442.

John Demos, *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony* (New York: 1970), 85. Gary B. Nash, „The Failure of Female Factory Labor in Colonial Boston,” *Labor History*, 20 (Spring 1979), 165–188. Lois Green Carr and Lorena S. Walsh, „The Planter's Wife: The Experience of White Women in Seventeenth-Century Maryland,” *William and Mary Quarterly*, 34 (Oct. 1977), 542–571. Lee Ann Caldwell Swann, „Landgrants to Georgia Women, 1755–1775,” *Georgia Historical Quarterly*, 61 (Spring 1977), 23–34. Mary Beth Norton, „Eighteenth-Century American Women in Peace and War: The Case of the Loyalists,” *William and Mary Quarterly*, 33 (July 1976), 386–409.

C. Manufakturális és házi munka (1800–1870)

David M. Katzman, *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America* (New York: 1978). Susan M. Strasser, „Mistress and Maid, Employer and Employee: Domestic Service Reform in the United States, 1897–1920,” *Marxist Perspectives*, 1 (Winter 1978), 62–67.

Laurence A. Glasco, „The Life Cycles and Household Structure of American

Ethnic Groups: Irish, German, and Native-Born Whites in Buffalo, New York, 1855," *Journal of Urban History*, 1 (May 1975), 339–364.

Theresa McBride, *The Domestic Revolution: The Modernization of Household Service in England and France, 1820–1920* (N.Y.: 1976); John Gillis, „Servants, Sexual Relations, and the Risks of Illegitimacy in London, 1801–1900." *Feminist Studies*, 5 (Spring 1979), 142–173.

Lise Vogel, „Hearts to Feel and Tongues to Speak: New England Mill Women in the Early Nineteenth Century," in Milton Cantor and Bruce Laurie, eds., *Class, Sex and the Woman Worker* (Westport, Conn.: 1977), 64–82; Rosalyn Baxandall, Elizabeth Ewen and Linda Gordon, „The Working class Has Two Sexes," *Monthly Review*, 28 (July/Aug. 1976), 1–9; Barbara Mayer Wertheimer, *We Were There: The Story of Working Women in America* (New York: 1977), Theresa McBride, „The Long Road Home: Women's Work and Industrialization," Mary Lynn McDugall, „Working-Class Women During the Industrial Revolution, 1780–1914," in Renate Bridenthal and Claudia Koonz, *Becoming Visible Women in European History* (Boston: 1977), 282–294, 257–279.

R. Burr Litchfield, „The Family and the Mill: Cotton Mill Work, Family Patterns, and Fertility in Mid-Victorian Stockport," in A. S. Wohl, ed., *The Victorian Family* (London: 1978); Tamara K. Hareven, „Family Time and Industrial Time: Family and Work in a Planned Corporation Town, 1900–1924," *Journal of Urban History*, 1 (May 1975), 365–389. Rosalyn Baxandall, Linda Gordon and Susan Reverby, eds., *America's Working Women: A Documentary History, 1600 to the Present* (New York: 1976).

Karen Oppenheim Mason, M. A. Vinovskis and T. K. Hareven, „Women's Work and The Life Course in Essex County, Mass., 1880," in Tamara K. Hareven, ed., *Transitions: The Family and the Life Course in Historical Perspective* (N.Y.: 1978).

Johnny Faragher and Christine Stansell, „Women and Their Families on the Overland Trail, 1842–1867," *Feminist Studies*, 2 (1975), 150–166.

Gerda Lerner, „The Lady and the Mill Girl Changes in the Status of Women in the Age of Jackson," *Mid-Century American Studies Journal*, 10 (Spring 1969), 5–15.

Studies of nineteenth-century, Southern white women include: Jonathan M. Wiener, „Female Planters and Planters' Wives in Civil War and Reconstruction: Alabama, 1850–1870," *Alabama Review*, 30 (April 1977), 135–149; Anne Firor Scott, „Women's Perspective on Patriarchy in the 1850s," *Journal of American History*, 61 (June 1974), 52–64.

Anne Firor Scott, *The Southern Lady: From Pedestal to Politics, 1830–1930* (Chicago: 1970).

Studies on women's work and family patterns among different ethnic groups include: Carole Turbin, „And We Are Nothing but Women: Irish Working Women in Troy," in Carol Ruth Berkin and Mary Beth Norton, eds., *Women of America: A History* (Boston: 1979), 202–222; Irene D. Neu, „The Jewish Businesswoman in America," *American Jewish Historical Quarterly*, 66 (Sept. 1976), 137–154; Maxine Seller, „Beyond the Stereotype A New Look at the Immigrant Woman, 1880–1924," *Journal of Ethnic Studies*, 3 (Spring 1975), 59–70; and three articles in *Journal of Urban History*, 4 (May 1978): Carol Groneman, „Working-Class Women in Mid-Nine-

teenth-Century, New York: *The Irish Woman's Experience*, 255–274, Corinne Azen Krause, „Urbanization Without Breakdown: Italian, Jewish and Slavic Immigrant Women in Pittsburgh, 1900–1945,” 291–306, and Janice Reiff Webster, „Domestication and Americanization: Scandinavian Women in Seattle, 1888 to 1900,” 275–290.

Virginia Yans-McLaughlin, *Family and Community: Italian Immigrants in Buffalo, 1880–1930* (Ithaca, N.Y.: 1977); Louise A. Tilly, „Comments on the Yans-McLaughlin and Davidoff Papers,” *Journal of Social History*, 7 (Summer 1974), 452–459. See also Miriam Cohen, „Italian-American Women in New York City, 1900–1950: Work and School,” in *Class, Sex and the Woman Worker*, 120–143.

The most complete discussions of black women's work can be found in Herbert G. Gutman, *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750–1925* (New York: 1976) and Eugene D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made* (New York: 1972). Minnie Miller Brown, „Black Women in American Agriculture,” *Agricultural History*, 50 (January 1976), 202–212; Robert S. Starobin, *Industrial Slavery in the Old South* (London: 1970); Gary B. Mills, „Coincidence: An Eighteenth-Century „Liberated” Woman,” *Journal of Southern History*, 42 (May 1976), 205–222. Two important collections of historical documents are: Gerda Lerner, ed., *Black Women in White America: A Documentary History* (New York: 1972) and Bert James Loewenberg and Ruth Bogin, eds., *Black Women in Nineteenth-Century American Life: Their Words, Their Thoughts, Their Feelings* (University Park, Pa.: 1976); Elizabeth H. Pleck, „A Mother's Wages: Income Earning Among Married Italian and Black Women, 1896–1911,” in Michale Gordon, ed., *The American Family in Social-Historical Perspective* (New York: 1978), red. ed., 490–510.

Claudia Goldin, „Female Labor Force Participation: The Origin of Black and White Differences, 1870 and 1880,” *Journal of Economic History*, 37 (March 1977), 87–108 and Julia Kirk Blackwelder, „Women in the Work Force: Atlanta, New Orleans, and San Antonio, 1930–1940,” *Journal of Urban History*, 4 (May 1978), 331–358.

D. Manufakturális és „modern” munkák 1870–1970

William Elliott Brownlee and Mary M. Brownlee, eds., *Women in the American Economy: A Documentary History 1675–1929* (New Haven: 1976); Susan J. Kleinberg, „The Systematic Study of Urban Women,” in *Class, Sex, and the Woman Worker*, 20–42. Barbara Klaczynska, „Why Women Work: A Comparison of Various Groups – Philadelphia, 1910–1903,” *Labor History*, 17 (Winter 1976), 73–87 and Daniel J. Walkowitz, „Working-Class Women in the Gilded Age: Factory, Community, and Family Life among Cohoes, New York, Cotton Workers,” in Jean E. Friedman and William G. Shade, eds., *Our American Sisters: Women in American Life and Thought* (Boston: 1976), 2nd ed., 197–202.

Dee Garrison, „The Tender Technicians: The Feminization of Public Librarianship, 1876–1905,” in Mary S. Hartman and Lois W. Baurer, eds., *Olivo's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women* (N.Y.: 1974), 158–178. Margery Davies, „Woman's Place is at the Typewriter: The Feminization of the Clerical Labor Force,” *Radical America*, 8 (July-August 1974), 1–28.

Linda Nochlin, „Why Have There Been No Great Women Artists?” *Art News*,

69 (Jan. 1971), 22–39, 67–71. See also the introduction to the catalog by Nochlin and Anne Sutherland Harris, *Women Artists, 1550–1950* (New York: 1977).

Jeanne Peterson, „The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society,” in Martha Vicinus, ed., *Suffer and Be Still* (Bloomington: 1972). On white-collar work for women in England, see Lee Holcombe, *Victorian Ladies at Work* (Hamden, Conn.: 1973). On teaching and teacher-training in the United States see: Kathryn Kish Sklar, *Catharine Beecher: A Study in American Domesticity* (New York: 1973); Edmund Fuller, *Prudence Crandall: An Incident of Racism in Nineteenth-Century Connecticut* (Middletown, Conn.: 1971); Ann D. Gordon, „The Young Ladies Academy of Philadelphia,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 69–91; Dolores Leffall and Janet L. Sims, „Mary McLeod Bethune, The Educator: Also Including a Selected Annotated Bibliography,” *Journal of Negro Education*, 45 (Summer 1976), 342–359; Anne Firor Scott, „What, Then, Is The American: This New Woman?” *Journal of American History*, 65 (Dec. 1978), 679–703; Maxine Seller, „The Education of the Immigrant Woman. 1900 to 1935,” *Journal of Urban History*, 4 (May 1978), 307–330; Kathryn Kish Sklar, „The Founding of Mount Holyoke College,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 178–201; Richard M. Bernard and Maris A. Vinovskis, „The Female School Teacher in Ante-Bellum Massachusetts,” *Journal of Social History*, 10 (June 1977), 332–345.

Allen F. Davis, *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams* (New York: 1973); John Rousmaniere, „College Hybrid in the Slums: The College Woman and the Settlement House, 1889–1894,” *American Quarterly*, 22 (Spring 1970), 45–66; Roy Lubove, *The Professional Altruist: The Emergence of Social Work as a Career, 1880–1930* (New York: 1965).

Patricia Albjerg Graham, „Expansion and Exclusion: A History of Women in American Higher Education,” *Sings*, 3 (Summer 1978), 759–773. Sarah Gordon, „Smith College Students: The First Ten Classes, 1879–1888,” *History of Education Quarterly*, 15 (Summer 1975), 147–167, and Emma Seifrit Weigley, „It Might Have Been Euthenics: The Lake Placid Conferences and the Home Economics Movement,” *American Quarterly*, 26 (March 1974), 79–96, and Kathryn Kish Sklar, „American Female Historians in Context, 1770–1930,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 171–184.

Mary Roth Walsh, *Doctors Wanted, No Women Need Apply: Sexual Barriers in the Medical Profession, 1835–1975* (New Haven: 1977); Margaret W. Rossiter, „Women Scientists in America Before 1920,” *American Scientist*, 62 (May–June 1974), 312–323; and the special issue of *Signs* on „Women, Science and Society,” 4 (Autumn 1978).

Frances E. Kobrin, „The American Midwife Controversy: A Crisis of Professionalization,” *Bulletin of the History of Medicine*, 40 (1966), 350–363; Judy Barrett Litoff, *American Midwives, 1860 to the Present* (Westport, Conn.: 1978). Jane B. Donegan, *Women and Men Midwives: Medicine, Morality, and Misogyny in Early America* (Westport, Conn.: 1978) and Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers* (Old Westbury, N.Y.: 1973).

Roberta Frankfort, *Collegiate Women: Domesticity and Career in Turn-of-the-Century America* (New York: 1977); Jessie Barnard, *Academic Women* (University Park, Pa.: 1964); Frank Stricker, „Cookbooks and Law Books: The Hidden History of Career Women in Twentieth-Century America,” *Journal of Social History* 10 (Fall 1976), 1–19.

William Henry Chafe, *The American Woman: Her Changing Social, Economic, and Political Roles, 1920–1970* (New York: 1972).

Winifred D. Wandersee Bolin, „The Economics of Middle-Income Family Life: Working Women During the Great Depression,” *Journal of American History*, 65 (June 1978), 60–74.

Ruth Milkman, „Women’s Work and Economic Crisis: Some Lessons of the Great Depression,” *Review of Radical Political Economics*, 8 (Spring 1976), 73–97.

Sheila Tobias and Lisa Anderson, *What Really Happened to Rosie the Riveter? Demobilization and the Female Labor Force, 1944–47* (New York: 1973).

Leila Rupp, *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda, 1939–1945* (Princeton: 1978), 14.

E. Nők és a szakszervezetek

Thomas Dublin, „Women, Work and Protest in the Early Lowell Mills,” *Labor History*, 16 (Winter 1975), 99–116, and „Women, Work and the Family: Female Operatives in the Lowell Mills, 1830–1860,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 30–39.

Alice Kessler-Harris, „Where Are the Organized Women Workers?: 1900–1920,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 92–110, „Organizing the Unorganizable: Three Jewish Women and their Union,” *Labor History*, 17 (Winter 1976), 5–23 and „Women’s Wage Work as Myth and History,” *Labor History*, 19 (Spring 1978), 287–307; Nancy Schrom Dye, „Creating a Feminist Alliance: Sisterhood and Class Conflict in the New York Women’s Trade Union League, 1903–1914,” *Feminist Studies*, 2 (1975), 24–38; Robin Miller Jacoby, „The Women’s Trade Union League and American Feminism,” *ibid.*, 3 (Fall 1975), 126–140; Rosalyn Fraad Baxandall, „Elizabeth Gurley Flynn: The Early Years,” *Radical America*, 9 (1975), 97–115; Carol Groneman, „‘She Earns as a Child; She Pays as a Man:’ Women Workers in a Mid-Nineteenth-Century New York City Community,” in *Class, Sex, and the Woman Worker*, 83–100; and George N. Green, „ILGWU in Texas, 1930–1970,” *The Journal of Mexican American History*, 1 (Spring 1971), 144–169.

F. Házimunka

Patricia Branca, *Silent Sisterhood: Middle Class Women in the Victorian Home* (Pittsburg: 1975).

Susan J. Kleinberg, „Technology and Women’s Work: The Lives of Working-Class Women in Pittsburg, 1870–1900,” *Labor History*, 17 (Winter 1976), 58–72.

Laura Oren, „The Welfare of Women in Laboring Families: England, 1860–1950,” *Clio’s Consciousness Raised*, 226–244.

JoAnn Vanek, „Time Spent in Housework,” *Scientific American*, 231 (Nov. 1974), 116–120.

Ruth Schwartz Cowan, „The Industrial Revolution’ in the Home: Household Technology and Social Change in the 20th Century,” *Technology and Culture*, 17 (January 1976), 1–26. See also Steven L. Schlossman, „Before Home Start: Notes Toward a History of Parent Education in America, 1897–1929,” *Harvard Educational Review*, 46 (Aug. 1976), 436–467.

II. A MAGÁNÉLET SZFÉRÁJA

For a history of sex roles see Ruth H. Bloch, „Untangling the Roots of Modern Sex Roles: A Survey of Four Centuries of Change,” *Signs*, 4 (Winter 1978), 237–252, and for twentieth-century America, Peter Gabriel Filene, *Him/Her/Self: Sex Roles in Modern America* (New York: 1974).

A Ideológia

Barbara Welter, „The Cult of True Womanhood: 1820–1860,” *American Quarterly*, 18 (Summer 1966), 151–174.

Ronald W. Hogeland, „The Female Appendage’: Feminine Lifestyles in America, 1820–1860,” *Civil War History*, 17 (June 1971), 101–114; Glenda G. Riley, „The Subtle Subversion: Change in the Traditionalist Image of the American Woman,” *The Historian*, 32 (Feb. 1970), 210–227; Rosaline Rosenberg, „In Search of Woman’s Nature, 1850–1920,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 141–154; Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *For Her Own Good: 150 Years of the Experts’ Advice to Women* (New York: 1978).

Hilda Smith, „Gynecology and Ideology in 17th-Century England,” in *Liberating Women’s History*, 97–114.

Mary P. Ryan, *Womanhood in America: From Colonial Times to the Present* (New York: 1975).

There has been a lively debate on the relationship between ideas about women in medical theory and medical practice. See: Carol Smith-Rosenberg and Charles Rosenberg, „The Female Animal: Medical and Biological Views of Woman and Her Role in Nineteenth-Century America,” *Journal of American History*, 60 (September 1973), 332–356; Carol Smith-Rosenberg, „The Hysterical Woman: Sex Roles and Role Conflict in Nineteenth-Century America,” *Social Research* 39 (Winter 1972), 652–678; and in *Clio’s Consciousness Raised: Carol Smith-Rosenberg, „Puberty to Menopause: The Cycle of Femininity in Nineteenth-Century America,”* 23–37, Ann Douglas Wood, „The Fashionable Diseases’: Women’s Complaints and Their Treatment in Nineteenth-Century America,” 1–22, and Regina Morantz, „The Lady and Her Physician,” 38–53. See also John S. Haller and Robin M. Haller, *The Physician and Sexuality in Victorian America* (Urbana, Ill.: 1974) and Barbara Sicherman, „The Uses of a Diagnosis: Doctors, Patients and Neurasthenia,” *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 32 (Jan. 1977), 33–54.

Regina Markell Morantz, „Nineteenth Century Health Reform and Women: A Program of Self-Help,” in Guenter B. Risse, Ronald L. Numbers and Judith Walzer Leavitt, eds., *Medicine Without Doctors: Home Health Care in American History* (New York: 1977), 73–93.

B. Család, reprodukció és életciklusok

Edward Shorter, *The Making of the Modern Family* (New York: 1975); Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800* (New York: 1977); Randolph Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family* (New York: 1978).

Rayna Rapp, Ellen Ross, and Renate Bridenthal, „Examining Family History,” *Feminist Studies*, 5 (Spring 1979), 174–200 and Barbara J. Harris, „Recent Work on the History of the Family: A Review Article,” *Feminist Studies*, 3 (Spring 1976), 159–172.

The contrasting views of marriage of middle- and working-class women are found in Betty Friedan's *The Feminine Mystique* and Mirra Komarowsky, *Blue-Collar Marriage* (New York: 1967). For discussions of marriage in England see and Miriam Slater, „The Weightiest Business: Marriage in an Upper Gentry Family in Seventeenth-Century England,” *Past and Present*, 72 (Aug. 1976), 25–54.

For an overview of the family-cycle approach, see Tamara K. Hareven, „The Family as Process: The Historical Study of the Family Cycle,” *Journal of Social History*, 7 (Spring 1974), 322–329.

Howard P. Chudacoff, „New Branches on the Tree: Household Structure in Early Stages of the Family Cycle in Worcester, Massachusetts, 1860–1880,” *Proceedings of the American Antiquarian Society*, 86 (October 1976), 303–320.

John Modell and Tamara K. Hareven, „Urbanization and the Malleable Household: An Examination of Boarding and Lodging in American Families,” *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Aug. 1973), 467–479.

Tamara K. Hareven, „Modernization and Family History' Perspectives on Social Change,” *Signs*, 2 (Autumn 1976), 190–206.

For medieval and early modern Europe see: David Herlihy, „Land, Family and Women in Continental Europe, 701–1200,” *Traditio*, 18 (1962), 89–120; „Mapping Households in Medieval Italy,” *Catholic Historical Review*, 58 (April 1972), 1–24; „Life Expectancies for Women in Medieval Society,” in R.T. Morewedge, ed., *The Role of Women in the Middle Ages* (Albany: 1975), 1–22; and „The Medieval Marriage Market,” in D.B.J. Randall, ed., *Medieval and Renaissance Studies*, (Durham: 1976), 3–24. See also Emily Coleman, „Medieval Marriage Characteristics: Neglected Chapter in the History of Serfdom,” *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Autumn 1971), 205–219, and Cissie Fairchilds, „French Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy,” *ibid.*, 8 (Spring 1978), 627–667.

Natalie Zemon Davis, „Ghosts, Kin, and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France,” *Daedalus*, 106 (Spring 1977), 88–114.

Peter R. Uhlenberg, „A Study of Cohort Life Cycles: Cohorts of Native Born Massachusetts Women, 1830–1920,” *Population Studies*, 23 (Nov. 1969), 407–420.

Peter Uhlenberg, „Cohort Variations in Family Life Cycle Experiences of U.S. Females,” *Journal of Marriage and the Family*, 36 (May 1974), 284–292.

Paul C. Glick, „Updating the Life Cycle of the Family,” *ibid.*, 39 (Feb. 1977), 5–13.

Joyce Antler and Aniel M. Fox, „The Movement Toward a Safe Maternity: Physician Accountability in New York City, 1915–1940,” *Bulletin of the History of Medicine*, 50 (Winter 1976), 569–695; Wertz and Wertz, Catherine M. Scholten, „On the Importance of the Obstetric Art: Changing Customs of Childbirth in America, 1760–1825,” *William and Mary Quarterly*, 34 (July 1977), 426–445.

George F. Sussman, „The Wet-nursing Business in Nineteenth-Century France,” *French Historical Studies*, 9 (Fall 1975), 304–328.

For a useful overview of American demography as it relates to women, see

Robert V. Wells, „Women’s Lives Transformed: Demographic and Family Patterns in America, 1600–1970,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 17–33.

Demographic studies of the colonial patterns include: John Demos, „Family in Colonial Bristol, R.I.: An Exercise in Historical Demography,” *William and Mary Quarterly*, 25 (Jan. 1968), 40–57; Philip J. Greven, Jr., *Four Generations: Population, Land and Family in Colonial Andover, Massachusetts (Ithaca: 1970)*; Susan Norton, „Population Growth in Colonial America: A Study of Ipswich, Massachusetts,” *Population Studies*, 25 (Nov. 1971), 433–452; Robert V. Wells, „Quaker Marriage Patterns in Colonial Perspective,” *William and Mary Quarterly*, 29 (July 1972), 415–442.

Alexander Keyssar, „Widowhood in Eighteenth-Century Massachusetts: A Problem in the History of the Family,” *Perspectives in American History*, 8 (1974), 83–119.

Richard W. Wertz and Dorothy C. Wertz, *Lying-In: A History of Childbirth in America* (New York: 1977).

Russell Menard, „The Maryland Slave Population 1658–1730: A Demographic Profile of Blacks in Four Counties,” *William and Mary Quarterly*, 32 (Jan. 1975), 29–54, and Allan Kulikoff, „The Beginnings of the Afro-American Family in Maryland,” in Aubrey C. Land, Lois Green Carr, Edward C. Papenfuss, eds., *Law, Society, and Politics in Early Maryland: Essays in Honor of Morris Leon Radoff* (Baltimore: 1976), 171–196.

Stanley L. Engerman, „Black Fertility and Family Structure in the U.S., 1880–1940,” *Journal of Family History*, 2 (Summer 1977), 117–138.

Maris A. Vinovskis, „The Demography of the Slave Population in Antebellum America,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (Winter 1975), 459–647; Herbert S. Klein and Stanley L. Engerman, „Fertility Differentials between Slaves in the United States and the British West Indies: A Note on Lactation Practices and Their Possible Implications,” *William and Mary Quarterly*, 35 (April 1978), 357–374.

Yasukichi Yasuba, *Birth Rates of the White Population in the United States, 1800–1860* (Baltimore: 1962); Richard A. Easterlin, „Population Change and Farm Settlement in the Northern United States,” *Journal of Economic History*, 36 (March 1976), 45–75.

Robert Wells, „Family History and Demographic Transition,” *Journal of Social History*, 9 (Fall 1975), 1–19; Daniel Scott Smith, „Parental Power and Marriage Patterns: An Analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts,” *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Aug. 1973), 419–428; Richard D. Brown, „Modernization and the Modern Personality in Early America, 1600–1865: A Sketch of A Synthesis,” *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Winter 1972), 201–228; and Maris Vinovskis, „Socioeconomic Determinants of Interstate Fertility Differentials in the United States in 1850 and 1860,” *Journal of Interdisciplinary History*, 6 (Winter 1976), 375–396.

C. Születés szabályozás

Emily Coleman, „Infanticide in the Early Middle Ages,” in Susan M. Stuard, ed., *Women in Medieval Society* (Philadelphia: 1976), 47–70; Richard Trexler,

„Infanticide in Florence: New Sources and First Results,” *History of Childhood Quarterly*, 1 (Summer 1973), 98–116; Barbara Kellum, „Infanticide in England in the Later Middle Ages,” *History of Childhood Quarterly*, 1 (Winter 1974), 367–388; Peter Hoffer and N.E.H. Hull, *Infanticide in England and New England, 1558–1803* (New York: 1979).

James C. Mohr, *Abortion in America: The Origins and Evolution of National Policy, 1800–1900* (New York: 1978).

Daniel Scott Smith, „Family Limitation, Sexual Control, and Domestic Feminism in Victorian America,” in *Clio’s Consciousness Raised*, 119–136.

Kenneth Lockridge, *Literacy in Colonial New England: An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West* (New York: 1974).

Linda Gordon, *Woman’s Body, Woman’s Right A social History of Birth Control in America* (New York: 1976).

James Reed, *From Private Vice to Public Virtue: The Birth Control Movement and American Society Since 1830* (New York: 1978), Gordon, in *Woman’s Body*, maintains that contraceptives were not widely used.

Appeared: David M. Kennedy, *Birth Control in America: The Career of Margaret Sanger* (New Haven: 1970).

Louise Tilly, „Individual Lives and Family Strategies in the French Proletariat,” *Journal of Family History*, 4 (Summer 1979), 137–152; William Langer, „Origins of the Birth Control Movement in England in the Early 19th Century,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (1974–5), 669–686.

Angus McLaren, „Contraception and the Working Classes: The Social Ideology of the English Birth Control Movement in its Early Years,” *Comparative Studies in Society and History*, 18 (1976), 236–251. See also Robert Schnucker, „Elizabethan Birth Control and Puritan Attitudes,” *Journal of Interdisciplinary History*, 4 (Spring 1975), 655–667.

Robert V. Wells, „Demographic Change and the Life Cycle of American Families,” in Theodore K. Rabb and Robert I. Rotberg, eds., *The Family in History’ Interdisciplinary Essays* (New York: 1971), 85–94.

Edward Shorter, „Female Emancipation, Birth Control and Fertility in European History,” *American Historical Review*, 78 (June 1973), 605–640; Louise Tilly, Joan Scott and Miriam Cohen, „Women’s Work and European Fertility Patterns,” *Journal of Interdisciplinary History*, 6 (Winter 1976), 447–476.

D. Szexualitás

Howard Gadlin, „Private Lives and Public Order: A Critical View of the History of Intimate Relations in the U.S.,” *Massachusetts Review*, 17 (Summer 1976), 304–330.

Peter T. Cominos, „Late-Victorian Sexual Respectability and the Social System,” *International Review of Social History*, 8 (1963), 18–48, 216–250. A collection of documents, with a useful introduction, is Ronald G. Walters, ed., *Primers for Prudery: Sexual Advice to Victorian America* (Englewood Cliffs, N.J.: 1974).

G.J. Barker-Benfield, *The Horrors of the Half-Known Life: Male Attitudes Toward Women and Sexuality in Nineteenth-Century America* (New York: 1986).

(For an interpretation of purity ideas as they relate to men, see Carroll Smith-Rosenberg, „Sex as Symbol in Victorian Purity: An Ethnohistorical Analysis of Jacksonian America,” in John Demos and Sarane Spence Babcock, eds., *Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family* (Chicago: 1978), S212–S247.)

On the relationship between reform movements and sexuality, see Sidney Ditzion, *Marriage, Morals, and Sex in America: A History of Ideas*, (expanded edition, New York: 1978); Maren Lockwood Carden, *Oneida: Utopian Community to Modern Corporation* (Baltimore: 1969); Ronald G. Walters, „The Erotic South: Civilization and Sexuality in American Abolitionism,” *American Quarterly*, 25 (May 1973), 177–201; and D’Ann Campbell, „Women’s Life in Utopia The Shaker Experiment in Sexual Equality Reappraised – 1800 to 1860,” *New England Quarterly*, 51 (March 1978), 23–38.

Nancy F. Cott, „Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790–1850,” *Signs*, 4 (Winter 1978), 219–236.

Linda Gordon, „Voluntary Motherhood: The Beginnings of Feminist Birth Control Ideas in the United States,” in *Clio’s Consciousness Raised*, 54–71 and *Woman’s Body, Woman’s Right*.

Charles E. Rosenberg, „Sexuality, Class and Role in Nineteenth-Century America,” *American Quarterly*, 25 (May 1973), 131–153.

Carl N. Degler, „What Ought to Be and What Was: Women’s Sexuality in the Nineteenth-Century,” *American Historical Review*, 79 (Dec. 1974), 1467–1490. See also Reed, *From Private Vice to Public Virtue*.

Carroll Smith-Rosenberg, „The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America,” *Signs*, 1 (Autumn 1975), 1–29.

Martha Vicinus, ed., *Suffer and Be Still and A Widening Sphere: Changing Roles of Victorian Women* (Bloomington, Ind.: 1977).

On Prostitution see, Judith R. and Daniel J. Walkowitz, „We are Not Beasts of the Field: Prostitution and the Poor in Plymouth and Southampton under the Contagious Diseases Acts,” in *Clio’s Consciousness Raised*, 192–225.

Lucie Cheng Hirata, „Chinese Immigrant Women in Nineteenth-Century California,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 224–244, and Yuji Ichioka, „Ameyuki-san: Japanese Prostitutes in Nineteenth-Century America,” *Amerasia*, 4 (1977), 1–21.

Nathan G. Hale, Jr., *Freud and the Americans The Beginnings of Psychoanalysis in the United States, 1876–1917* (New York: 1971), ch. 2.

James R. McGovern, „The American Woman’s Pre-World War I Freedom in Manners and Morals,” *Journal of American History*, 60 (September 1968), 315–333.

Daniel Scott Smith, „The Dating of the American Sexual Revolution: Evidence and Interpretation,” in Gordon, *The American Family*, 426–438.

Regina Markell Morantz, „The Scientist as Sex Crusader: Alfred C. Kinsey and American Culture,” *American Quarterly*, 29 (Winter 1977), 563–589.

E. Gyermeknevelés

Abigail J. Stewart, David G. Winter, and A. David Jones, „Coding Categories for the Study of Child-Rearing from Historical Sources,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (Spring 1975), 687–701; Nancy F. Cott, „Notes Toward an Interpretation of Antebellum Childrearing,” *The Psychohistory Review*, 6 (Spring 1978), 4–20.

J. William Frost, *The Quaker Family in Colonial America: A Portrait of the Society of Friends* (New York: 1973).

Ruth. H. Bloch, „American Feminine Ideals in Transition: The Rise of the Moral Mother, 1785–1815,” *Feminist Studies*, 4 (June 1978), 101–126.

Linda K. Kerber, „Daughters of Columbia: Educating Women for the Republic, 1787–1805,” in Stanley Elkins and Eric McKittrick, eds., *The Hofstadter Aegis: A Memorial* (New York: 1974), 36–59 and her „The Republican Mother: Women and the Enlightenment – An American Perspective,” *American Quarterly*, 28 (Summer 1976), 187–205.

Daniel Scott Smith, „Parental Power and Marriage Patterns: An Analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts,” *Journal of Marriage and the Family*, 35 (Aug. 1973), 419–428.

Daniel Scott Smith and Michael S. Hindus, „Premarital Pregnancy in America, 1640–1971: An Overview and an Interpretation,” *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (Spring 1975), 537–570.

F. Jogi helyzet

Nancy F. Cott, „Divorce and the Changing Status of Women in Eighteenth-Century Massachusetts,” *William and Mary Quarterly*, 33 (Oct. 1976), 586–614.

Nancy F. Cott *Eighteenth-Century Family and Social Life Revealed in Massachusetts Divorce Records*, *Journal of Social History*, 10 (Fall 1976), 20–43, and K. Kelly Weisberg, „'Under Greet Temptations Heer': Women and Divorce in Puritan Massachusetts,” *Feminist Studies*, 2 (1975), 183–193; William L. O'Neill, *Divorce in the Progressive Era* (New Haven: 1967).

Albie Sachs and Joan Joff Wilson, *Sexism and the Law: A Study of Male Beliefs and Judicial Bias* (Oxford: 1978), 69–80; Joan Hoff Wilson, „The Illusion of Change: Women and the American Revolution,” in Alfred F. Young, ed., *The American Revolution, Explorations in the History of American Radicalism* (DeKalb, Ill.: 1976), 383–446.

G. Vallás

Janis Calvo, „Quaker Women Ministers in Nineteenth-Century America,” *Quaker History*, 63 (Autumn 1974), 75–93; Kirk Jeffrey, „Marriage, Career, and Feminine Ideology in Nineteenth-Century America: Reconstructing the Marital Experience of Lydia Maria Child, 1828–1874,” *Feminist Studies*, 2 (1975), 113–120; Katharine DuPre Lumpkin, *The Emancipation of Angelina Grimké* (Chapel Hill: 1974); Blanche Glassman Hersh, *The Slavery of Sex: Feminist-Abolitionists in America* (Urbana, Ill.: 1978).

H. Nőtársulások

Blanche Wiesen Cook, „Female Support Networks and Political Activism: Lillian Wald, Crystal Eastman, Emma Goldman,” *Chrysalis*, No. 3 (n.d.), 43–61, and her *Crystal Eastman On Women and Revolution* (New York: 1978), Jonathan Katz, *Gay American History: Lesbians and Gay Men in the U.S.A.* (N.Y.: 1976).

I. Nevelés

Jill K. Conway, „Perspectives on the History of Women’s Education in the United States,” *History of Education Quarterly*, 14 (Spring 1974), 1–12, and „Women Reformers and American Culture, 1870–1930,” *Journal of Social History*, 5 (Winter 1971), 164–177.

Margaret L. King, „Thwarted Ambitions: Six Learned Women of the Renaissance,” *Sourdings*, 59 (Fall 1976), 280–304, and Susan G. Bell, „Christine de Pisan: Humanism and the Problem of a Studious Woman,” *Feminist Studies*, 3 (Spring 1976), 173–184.

III. A KÖZÉLET SZFÉRÁJA

A. A nők politikai helyzete és az állam

Klasszikus munkák

Sarah B. Pomeroy, „Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity” (New York: 1975). See her other works: „A Classical Scholar’s Perspective on Matriarchy,” in *Liberating Women’s History*, 217–223; „The Relationship of the Married Woman to her Blood Relatives in Ancient Rome,” *Ancient Society*, 7 (Spring 1976), 67–69; and „Technikai kai Mousikai: The Education of Women in the Fourth Century and in the Hellenistic Period,” *American Journal of Ancient History*, 2 (1977), 51–68.

Froma Zeitlin, „The Dynamics of Misogyny: Myth and Mythmaking in the Oresteia,” *Arethusa*, 11 (Spring-Fall 1978), 149–184. Other interdisciplinary studies of classical women include: Mary Lefkowitz, „The Motivation for St. Perpetua’s Martyrdom,” *Journal of the American Academy of Religion*, 44 (Sept. 1976), 417–426; Judith Hallett, „Sappho and Her Social Context,” *Signs*, 4 (Spring 1979), 447–464; James Redfield, „The Women of Sparta,” *Classical Journal*, 73 (Dec. Jan. 1977/78), 146–161; Marjorie Lightman and William Zeisel, „Univira: An Example of Continuity and Change in Roman History,” *Church History*, 46 (March 1977), 19–32. See also the surveys by Marilyn Arthur, „Early Greece: Origins of the Western Attitude Towards Women,” *Arethusa*, 6 (Spring 1973), 7–58, and „Recent Scholarship: Classics,” *Signs*, 2 (Winter 1976), 382–403.

Európa

Joan Kelly-Gadol, „Did Women Have a Renaissance?” in *Becoming Visible*, 139.

Kathleen Casey, „The Cheshire Cat: Reconstructing the Experience of Medieval Women,” in *Liberating Women’s History*, 224–249.

Ruth Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance* (Urbana Ill.: 1956).
For a study of medieval gender roles, see Caroline W. Bynum, „Jesus as Mother and Abbot as Mother: Maternal Image in 12th-Century Cistercian Writing,” *Harvard Theological Review*, 70 (July 1977), 257–284.

JoAnn McNamara and Suzanne Wemple, „The Power of Women Through the Family in Medieval Europe, 500–1100,” in *Clio’s Consciousness Raised*, 103–118, and „Sanctity and Power: The Dual Pursuit of Medieval Women,” in *Becoming Visible*, 90–118.

Sue Sheridan Walker, „Widow and Ward: The Feudal Law of Child Custody in Medieval England,” *Feminist Studies*, 3 (Spring 1976), 104–116.

Guido Ruggiero, „Sexual Criminality in Early Renaissance Venice,” *Journal of Social History*, 8 (Fall 1974), 18–37.

John Benton, „Clio and Venus: An Historical View of Courtly Love,” in F.X. Newman, ed., *The Meaning of Courtly Love*, (Albany: 1968), 35.

Nancy L. Roelker, *Queen of Navarre: Jeanne d’Albret* (Cambridge: Mass.: 1968).

H. C. Erik Midelfort, *Witch-Hunting in Southwestern Germany 1562–1684* (Stanford: 1972) and E. William Monter, *Witchcraft in France and Switzerland* (Ithaca: 1976), (See also John Demos, „Underlying Themes in the Witchcraft of Seventeenth Century New England,” *American Historical Review*, 75 (June 1970), 1311–1326 and Paul Boyer and Stephen Nissenbaum, *Salem Possessed: The Social Origins of Witchcraft* (Cambridge, Mass.: 1974).

Barbara Hanawalt, „The Female Felon in Fourteenth-Century England,” *Viator*, 5 (1974), 253–268 and Carol Z. Weiner, „Sex Roles and Crime in Late Elizabethan Hertfordshire,” *Journal of Social History*, 8 (Fall 1974), 38–60.

Mary S. Hartman, *Victorian Murderesses* (New York: 1977) See also Nancy Tomes, „A Torrent of Abuse: Crimes of Violence Between Working-Class Men and Women in London, 1840–1875,” *Journal of Social History*, 11 (Spring 1978), 328–345.

On the French Revolution see Jane Abray, „Feminism in the French Revolution,” *American Historical Review*, 80 (1975), 43–62; and Ruth Graham, „Loaves and Liberty: Women in the French Revolution,” in *Becoming Visible*, 238–254.

Carolyn C. Lougee, *Le Paradis des Femmes: Women, Salons and Social Stratification in 17th-Century France* (Princeton: 1976).

Natalie Zemon Davis, „Women on Top,” in her *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford: 1975).

U.S.A.

Marylynn Salmon, „Equality or Submersion? Feme Covert Status in Early Pennsylvania,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 92–113.

Suzanne D. Lebsack, „Radical Reconstruction and the Property Rights of Southern Women,” *The Journal of Southern History*, 63 (May 1977), 195–216. See also, John D. Johnson, „Sex and Property,” *New York University Law Review*, 17 (Dec. 1972), 1034–1092, and Peggy A. Rabkin, „The Origins of Law Reform: The Social Significance of the Nineteenth-Century Codification Movement and its Contribution to the Passage of the Early Married Women’s Property Acts,” *Buffalo Law Review*, 24 (Spring 1975), 683–760.

B Reform mozgalom

On European religion see Joan Morris, *The Lady Was a Bishop* (New York: 1973), and several studies of women during the Protestant Reformation: especially Natalie Zemon Davis, „City Women and Religious Change,” in her *Society and Culture*; Nancy L. Roelker, „The Appeal of Calvinism to French Noblewomen in the 16th Century,” *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Spring 1972), 391–418; and the three volumes (in a more traditional vein) by Roland M. Bainton, *Women of the Reformation* (Minneapolis: 1970–1977). See also Joyce Irwin, „Anna Maria von Schurmann: From Feminism to Pietism,” *Church History*, 46 (March 1977), 48–92.

Janet Wilson James, ed., „Women and Religion,” a special issue of *The American Quarterly*, 30 (Winter 1978).

Mary Maples Dunn, „Saints and Sisters: Congregational and Quaker Women in the Early Colonial Period,” *American Quarterly*, 30 (Winter 1978), 582–601. and „Women of Light,” in Berkin and Norton, *Women of America*, 114–133. See also Margaret W. Masson, „The Typology of the Female as a Model for the Regenerate: Puritan Preaching, 1690–1730,” *Signs*, 2 (Winter 1976), 304–315; Laurel Thatcher Ulrich, „Vertuous Women Found: New England Ministerial Literature, 1668–1735,” *American Quarterly*, 28 (Spring 1976), 20–40; and Lyle Koehler, „The Case of the American Jezebels: Anna Hutchinson and Female Agitation during the Years of Antinomian Turmoil, 1636–1640,” *William and Mary Quarterly*, 31 (Jan. 1974), 55–78.

Nancy F. Cott, *The Bonds of Womanhood: Woman's Sphere' in New England, 1780–1835* (New Haven: 1977).

Gerda Lerner, *The Grimké Sisters of South Carolina: Pioneers for Women's Rights and Abolition* (N.Y.: 1967).

Alice S. Rossi, „Social Roots of the Women's Movement in America,” in her *The Feminist Papers from Adams to de Beauvoir* (New York: 1973), 214–281. Keith Melder, *Beginnings of Sisterhood The American Woman's Rights Movement, 1800–1850* (New York: 1977) and Anne M. Boylan, „Evangelical Womenhood in the Nineteenth Century: The Role of Women in Sunday Schools,” *Feminist Studies*, 4 (Oct. 1978), 62–80; Carroll Smith-Rosenberg, „Beauty, the Beast and the Militant Woman: A Case Study in Sex Roles and Social Stress in Jacksonian America,” *American Quarterly*, 24 (Oct. 1971), 562–584; Barbara J. Berg, *The Remembered Gate: Origins of American Feminism, The Woman and the City, 1800–1860* (New York: 1978).

Mary P. Ryan, „The Power of Women's Networks: A Case Study of Female Reform in Antebellum America,” *Feminist Studies*, 5 (Spring, 1979), 66–85.

Mary P. Ryan, „A Women's Awakening: Evangelical Religion and the Families of Utica, N.Y., 1800–1940,” *American Quarterly*, 30 (Winter 1978), 602–623.

Barbara Welter, „The Feminization of American Religion, 1800–1860.” in *Clio's Consciousness Raised*, 137–157, and „She Hath Done What She Could: Protestant Women's Missionary Careers in Nineteenth-Century America,” *American Quarterly*, 30 (Winter 1978), 624–638.

Ann Douglas, *The Feminization of American Culture* (New York: 1977).

David Pivar, *Purity Crusade: Sexual Morality and Social Control, 1868–1900* (Westport, Conn: 1973).

John C. Burnham, „Medical Inspection of Prostitutes in America in the Nineteenth Century: The St. Louis Experiment and Its Sequel,” *Bulletin of the History of Medicine*, 45 (1971), 203–218; Paul Boyer, *Purity in Print: The Vice-Suppression Society and Book Censorship in America* (New York: 1968).

Barbara Brenzel, „Lancaster Industrial School for Girls,” *Feminist Studies*, 3 (1975), 40–53; Estelle B. Freedman, „Their Sisters Keepers: An Historical Perspective on Female Correctional Institutions in the United States: 1860–1900,” *Feminist Studies*, 2 (1974), 77–95; Eric Anderson, „Prostitution and Social Justice: Chicago, 1910–15,” *Social Service Review*, 48 (June 1974), 203–228; Steven Schlossman and Stephanie Wallach, „The Crime of Precocious Sexuality: Female Juvenile Delinquency in the Progressive Era,” *Harvard Educational Review*, 48 (Feb. 1978), 65–94. See also Judith Walkowitz, „The Making of an Outcast Group: Prostitutes and Working Women in Nineteenth Century Plymouth Southampton,” in Vicinus, ed., *A Widening Sphere*, 72–93, and Deborah Gorman, „The Maiden Tribute of Babylon’ Reexamined: Child Prostitution and the Idea of Childhood in Late-Victorian England,” *Victorian Studies*, 21 (Spring 1978), 353–379.

Allen F. Davis, *Spearheads for Reform: The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890–1914* (New York: 1967).

Lynn Gordon, „Women and the Anti-Child Labor Movement in Illinois, 1890–1920,” *Social Service Review*, 51 (June 1977), 228–248 and James Johnson, „The Role of Women in the Founding of the United States Children’s Bureau,” in Carol V. R. George, ed., *Remember the Ladies’: New Perspectives on Women in American History: Essays in Honor of Nelson Manfred Blake* (Syracuse: 1975), 179–196. There is no modern study of the late nineteenth-century temperance movement, but see Ross Evans Paulson, „Women’s Suffrage and Prohibition: A Comparative Study of Equality and Social Control (Glenview, Ill.: 1973).

Jacqueline Dowd Hall, *Revolt Against Chivalry: Jessie Daniel Ames and the Women’s Campaign Against Lynching* (New York: 1979). Julie Ray Jeffrey: „Women in the Southern Farmers’ Alliance: A Reconstruction of the Role and Status of Women in the Late Nineteenth-Century South,” *Feminist Studies*, 3 (Fall 1975), 72–91.

Gerda Lerner, „Early Community Work of Black Club Women,” *Journal of Negro History*, 59 (April 1974) 112–117. See also Sharon Harley and Rosalyn Terborg-Penn, eds., *The Afro-American Woman: Struggles and Images* (New York: 1978).

C. Választójog

Eleanor Flexner, *Century of Struggle: The Woman’s Rights Movement in the United States* (New York: 1959).

Carl N. Degler, „Revolution Without Ideology: The Changing Place of Woman in America,” in Robert Jay Lifton, ed., *The Woman in America* (Boston: 1964), 193–210.

Aileen S. Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement, 1890–1920* (New York: 1965).

Rosalyn M. Terborg-Penn, „The Historical Treatment of Afro-Americans in the

Woman's Movement, 1900–1920 A Bibliographic Essay," *A Current Bibliography on African Affairs*, 7 (Summer 1974), 245–259.

William L. O'Neill, *Everyone Was Brave: A History of Feminism in America* (Chicago: 1969).

Ellen Carol DuBois, *Feminism and Suffrage: The Emergence of an Independent Women's Movement in America, 1848–1869* (Ithaca: 1978).

Sharon Hartman Strom, „Leadership and Tactics in the American Woman Suffrage Movement: A New Perspective from Massachusetts,” *Journal of American History*, 62 (Sept. 1975), 296–315.

Anne F. Scott and Andrew M. Scott, eds., *One Half the People: The Fight for Woman Suffrage* (Philadelphia: 1975), Mary Jo Buhle and Paul Buhle, eds., *The Concise History of Woman Suffrage: Selections from the Classic Work of Stanton, Anthony, Gage and Harper* (Urbana, Ill.: 1978).

J. Stanely Lemons, *The Woman Citizen: Social Feminism in the 1920s* (Urbana, Ill.: 1973), 153–180.

Estelle B. Freedman, „The New Woman: Changing Views of Women in the 1920s,” *Journal of American History*, 61 (Sept, 1974), 372–393.

Maren Lockwood Carden, *The New Feminist Movement* (New York: 1974); William H. Chafe, *Women and Equality: Changing Patterns in American Culture* (New York: 1977).

Sara M. Evans, *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left* (New York: 1978).

Louise A. Tilly, „Women and Collective Action,” in Dorothy McQuigan, ed., *The Role of Women in Conflict and Peace* (Ann Arbor, 1977, 31–34; Louise M. Young, „Women's Place in American Politics: The Historical Perspective,” *Journal of Politics*, 38 (Aug. 1976), 295–335.

D. A nők és a 20-as évek politikai mozgalmái

Barbara Engel, „Women as Revolutionaries: The Case of the Russian Populist,” in *Becoming Visible*, 346. See also, Amy Hackett, „Feminism and Liberalism in Wilhelmine Germany, 1890–1918,” in *Liberating Women's History. An important study of female activism in Spain is Temma Kaplan, Anarchists of Andalusia, 1868–1903* (Princeton: 1977).

Marilyn Boxer and Jeanne Quataert, *Socialist Women* (N.Y.: 1978), 15, in Karen Honeycutt „Clara Zetkin: A Socialist Approach to the Problem of Women's Oppression,” *Feminist Studies*, 3 (Summer 1976), 131–141. The question of feminism and socialism is discussed in articles by M. J. Boxer, Persis Hunt, and Charles Sowervine in a special issue of the journal, *Third Republic/Troisième République*, 3–4 (1977). On socialism and women in the U.S. see Mari Jo Buhle, „Women and the Socialist Party,” *Radical America*, 4 (Feb 1970), 36–55, and William C. Pratt, „Women and American Socialism: The Reading Experience,” *Pennsylvania Magazine of History and Biography*, 99 (Jan. 1975), 72–91.

Richard Stites, *The Woman's Liberation Movement in Russia: 1860–1930* (Princeton: 1978).

Beatrice Farnsworth, „Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra

Kollontai,” in *Socialism Women*, 182–214, and Dorothy Atkinson, Alexander Dallin and Gail Lapidus, eds., *Women in Russia* (Stanford: 1977).

Claudia Koonz and Renate Bridenthal, „Beyond Kinder, Küche, Kirche: Weimar Women in Politics and Work” in *Liberating Women’s History*, 301–329 (quote, 320). See also Koonz’s „Conflicting Allegiances: Political Ideology and Women Legislators in Weimar Germany,” *Signs*, 1 (Spring 1976), 663–683, and her analysis of autobiographies of female Nazi activists, „Nazi Women Before 1933 Rebels Against Emancipation,” *Social Science Quarterly*, 56 (March 1976), 553–563.

Hibaigazítás az 1981/4-es szám 83. oldalához. A 21–23. sor helyesen a következőképpen hangzik: Hogy céljukat elérjék a burzsuá szovjetológusok készek bármely eszmét, a kadet, a mensevik és az eszer koncepciók mellett még a százötven éves múltból, például az orosz szlavofilek, A. Tocqueville munkáinak vagy de Custine márki naplójának szellemét is felidézni.

